

Б.І. Сташків

**ВСТУП ДО ПРАВА
СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Навчальний посібник

Чернігів 2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Б.І. Сташків

**ВСТУП ДО ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Навчальний посібник

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів**

Чернігів 2014

УДК 349.3(075.8)
ББК 67.405я73
С78

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист №1/11-10892 від 15.07.2014р.)

Рецензенти:

В.М. Андрійв, д-р юрид. наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В.С. Венедіктов, д-р юрид. наук, професор, президент Української асоціації фахівців трудового права;

К.Ю. Мельник, д-р юрид. наук, професор, начальник кафедри трудового та господарського права Харківського національного університету внутрішніх справ;

О.М. Ярошенко, д-р юрид. наук, професор кафедри трудового права Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого».

Сташків, Б.І.

С78 Вступ до права соціального забезпечення : навчальний посібник / Б. І. Сташків. – Чернігів : РВК "Десна", 2014.– 232 с.

ISBN

У навчальному посібнику висвітлюються соціально-економічні і правові засади організації соціального забезпечення в Україні, гарантії права на соціальне забезпечення та правова природа соціальних пільг.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, магістрів, аспірантів, науковців, практичних працівників.

УДК 349.3(075.8)
ББК 67.405я73

ISBN

© Сташків Б.І., 2014
©

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ	5
Тема 1.1. Роль соціальної держави в організації та функціонуванні соціальної сфери	5
Тема 1.2. Соціальна політика у сфері соціального забезпечення.....	16
Тема 1.3. Управління у сфері соціального забезпечення	23
1.3.1. Управління державним соціальним забезпеченням.....	23
1.3.2. Управління загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням	33
Тема 1.4. Соціальні ризики як підстава для встановлення окремих видів соціального забезпечення	41
Тема 1.5. Соціальне забезпечення: поняття, основні риси, функції.....	53
Тема 1.6. Організаційно-правові форми соціального забезпечення	62
Тема 1.7. Фінансова основа соціального забезпечення	75
РОЗДІЛ 2. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ...	92
Тема 2.1. Місце права на соціальне забезпечення у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина	92
Тема 2.2. Державні соціальні стандарти і соціальні гарантії в системі соціального забезпечення	105
Тема 2.3. Поняття та класифікація гарантій права людини і громадянина на соціальне забезпечення	124
Тема 2.4. Загальні гарантії права на соціальне забезпечення	129
Тема 2.5. Конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення	141
Тема 2.6. Міжнародно-правові гарантії здійснення права людини на соціальне забезпечення	148
Тема 2.7. Гарантії поновлення порушеного права людини на соціальне забезпечення	156
Тема 2.8. Інші юридичні гарантії права на соціальне забезпечення	163
РОЗДІЛ 3. ПІЛЬГИ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ...	168
Тема 3.1. Поняття, основні риси, функції соціальних пільг у праві соціального забезпечення	168
3.1.1. Правові пільги та їх загальна характеристика.....	168
3.1.2. Поняття і основні риси соціальних пільг у праві соціального забезпечення	174
3.1.3. Функції соціальних пільг.....	178
Тема 3.2. Класифікація соціальних пільг	180
Тема 3.3. Види основних соціальних пільг	184
Тема 3.4. Суб’єкти права на соціальні пільги.....	194
Тема 3.5. Соціальні пільги за кордоном.....	214
Тема 3.6. Реформування системи соціальних пільг	228

ПЕРЕДМОВА

З метою усвідомленого розуміння предмета правового регулювання права соціального забезпечення важливе значення має попереднє ознайомлення студентами з такими питаннями, як поняття, характерні риси, критерії визначення, мета, завдання, функції та принципи соціальної держави; поняття, об'єкти, суб'єкти, мета, завдання, основні напрями, функції та принципи соціальної політики у сфері соціального забезпечення; система управління державним соціальним забезпеченням та загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням; поняття, характерні риси, критерії, оцінка, причини, наслідки, класифікація соціальних ризиків у праві соціального забезпечення; поняття, основні концепції, ознаки, складові та функції соціального забезпечення; розмежування термінів „соціальне забезпечення”, „соціальний захист”, „соціальна допомога”, „соціальна підтримка”, „соціальне страхування: поняття та основні ознаки організаційно-правових форм соціального забезпечення; джерела фінансування соціального забезпечення”.

Держава, закріплюючи за громадянами певні права у сфері соціального забезпечення, зобов'язана забезпечити належну реалізацію ними цих прав. У навчальному посібнику “Вступ до права соціального забезпечення” дається визначення поняття та загальна характеристика права на соціальне забезпечення, розкривається його зміст, обсяг та межі, а також суть державних соціальних стандартів і гарантій. Особлива увага звертається на характеристики загальних та юридичних гарантій права на соціальне забезпечення, способи поновлення порушених прав.

Навчальний посібник у загальних рисах висвітлює поняття, основні риси, види, класифікацію соціальних пільг та особливості їх надання за кордоном. Пільги розглядаються як додаткові права, що притаманні всім видам соціального забезпечення. Розгляд цих питань допоможе студентам пізніше більш детально ознайомитися із пільгами, що надаються окремим категоріям населення.

Структура навчального посібника “Вступ до права соціального забезпечення” складається з передмови, трьох розділів та списку використаних джерел.

Навчальний посібник розрахований на студентів, аспірантів, юристів, практичних працівників і всіх, хто цікавиться проблемами права соціального забезпечення.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Тема 1.1. Роль соціальної держави в організації та функціонуванні соціальної сфери

В організації національних систем соціального забезпечення пальма першості належить державним структурам. Не даремно такі держави почали називатися соціальними, наголошуючи при цьому на те, що названі країни визнають соціально-економічні права громадян, сприяють їх забезпеченню та постійно фінансують широкий спектр соціальних програм.

Проблематика соціальної держави постійно знаходиться в полі зору філософів, політологів, економістів, соціологів та юристів. Її вони розглядають на трьох рівнях: 1) науковому – як ідею та її розвиток у цілій низці концепцій; 2) нормативному – як конституційний принцип, закріплений у конституціях багатьох країн; 3) емпіричному – як реальну практику діяльності державних інститутів щодо вирішення соціальних проблем суспільства і соціальних груп.

Слово „соціальний” з латинської мови перекладається як „загальне”, „суспільне”, тобто все, що відноситься до життя людей у суспільстві. З цієї точки зору будь-яка держава є соціальною. Вказане слово до соціальної держави вживається у вузькому смислі для характеристики держави, що виконує широкий спектр завдань у соціальній сфері.

У якості синонімів „соціальної держави” вживаються терміни „держава соціального обслуговування”, „держава обслуговування”, „планова, благодійницька держава”, „тред-юніоністська держава добробуту”, „держава допомоги”, „держава загального добробуту”, „держава-провидіння”, „державо-заступниця”, „держава соціальної допомоги”, „держава добробуту”, „держава, що спрямована на досягнення добробуту”, „контрактна держава” тощо. Найчастіше в науковій літературі вживаються терміни „держава загального добробуту” та „соціальна держава”. Одні вчені ці терміни розглядають як синоніми, а інші відшуковують між ними відмінності.

Аналіз соціальної політики ряду цивілізованих країн дав можливість виокремити такі основні світові моделі соціальної держави:

1. Скандинавська модель. Значну частину витрат на соціальні потреби держава бере на себе. Вона перерозподіляє доходи населення через бюджет. На державі лежить відповідальність за соціальне благополуччя своїх громадян і надання соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, турбота про дітей та стариків тощо). Організатором цих послуг є, в більшості випадків, муніципалітети. Джерелами фінансування соціальних програм держави виступають державний бюджет і соціально-страхові фонди. Цієї моделі дотримуються такі держави, як Швеція, Фінляндія, Данія, Норвегія.

2. Континентальна модель. Держава, як правило, несе відповідальність тільки за видачу соціальних допомог тим, хто їх потребує, але не організовує надання соціальних послуг населенню. Соціальне забезпечення фінансується за рахунок бюджетних відрахувань і страхових внесків працівника і роботодавця,

при цьому соціальні витрати держави і страхові внески приблизно однакові. Отже, соціальні витрати несуть як держава, так і приватні соціально-страхові фонди, що знаходяться під контролем держави. Ця модель притаманна Німеччині, Австрії, Бельгії, Франції.

3. Америко-британська модель. Характеризується мінімальною участю держави в соціальних витратах. Фінансову основу соціальної політики складають, перш за все, приватні збереження і приватне страхування, а не кошти державного бюджету. Держава бере на себе відповідальність лише за збереження мінімальних доходів своїх громадян і за благополуччя найбільш слабких і обездолених прошарків населення. Разом з тим держава максимально стимулює розвиток у суспільстві різних форм недержавного соціального страхування і соціальної підтримки, а також різних засобів і способів підвищення громадянами своїх доходів. Указана модель притаманна таким країнам, як Англія, США, Ірландія.

Залежно від такого критерію, як можливість підтримання індивідом гідного життя незалежно від його участі у створенні матеріальних благ, виділяють три моделі (типи) соціальної держави: 1) ліберальна (Австрія, Англія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, США); 2) консервативна (Німеччина, Італія, Франція, Швейцарія); 3) соціально-демократична (Швеція, Норвегія, Нідерланди).

Німецький історик Г. Ріттер соціальні держави поділяв на три типи: 1) позитивна держава, у якій соціальне забезпечення ґрунтується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Тут держава контролює соціальну забезпеченість громадян, а його соціальна політика є запорукою такого контролю; 2) власне соціальна держава, яка проводить політику забезпечення зайнятості населення, гарантування з боку держави мінімального прожиткового рівня життя та рівності шансів на успіх; 3) держава добробуту, де встановлюється рівність усіх у соціальному відношенні, тобто соціальна політика держави для всіх однакова. У такій державі повинні зменшуватися відмінності в заробітній платі, гарантується повна зайнятість населення, трудящі відіграють домінуючу роль у соціальній політиці.

Сьогодні не існує якоїсь уніфікованої соціальної моделі. У силу історичних, культурних відмінностей кожна національна соціальна модель оригінальна та неповторна. Реальна соціальна практика базується не відповідно до теоретичних моделей, а згідно з історичними, культурними, економічними і політичними умовами, тому переважають змішані моделі, в яких виділяють найхарактерніші для тієї чи іншої моделі ознаки. Вибір конкретної моделі соціальної держави завжди залежить від історичних, соціокультурних і економічних умов, визначається конкретним типом суспільно-політичного устрою держави, її ідеологічними, духовними принципами, особливостями сучасного історичного етапу. Соціальна держава в сучасних умовах припускає наявність, з одного боку, сильної держави, здатної нести відповідальність за розвиток людських ресурсів, а з іншого, – наявність розвинутих інститутів громадянського суспільства, здатних поставити державу під свій контроль.

Уперше поняття „соціальна держава” сформулював у середині XIX ст. німецький учений консервативного спрямування Лоренц фон Штейн (1815-1890). На його думку, місія соціальної держави на рівні управління виражається в двох основних завданнях: 1) сприяти вільному міжкласовому руху; 2) допомагати тим, хто терпить злидні. Ці завдання реалізуються в конкретних управлінських функціях держави: 1) усунення юридичних перешкод вільному міжкласовому руху; 2) піклування про суспільну потребу, яка покликана забезпечити кожній особі фізичні умови самостійності; 3) сприяння праці, що не володіє капіталом, у досягненні господарської самостійності, наприклад, через допоміжні каси, страхову справу, самодопомогу у формі товариств бідних.

Визначаючи суть соціальної держави, Л. фон Штейн зазначав, що держава зобов’язана підтримувати абсолютну рівність у правах як для всіх різних суспільних класів, так і для окремої особи завдяки своїй владі. Вона зобов’язана сприяти економічному і суспільному прогресу всіх своїх громадян або, в кінцевому рахунку, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме у цьому сенсі говориться про соціальну державу. З цього визначення можна виділити такі суттєві характеристики соціальної держави: 1) соціальна держава має зобов’язальну природу. Соціальна держава не просто підтримує абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і окремої особи, а зобов’язана це робити. Держава не просто сприяє економічному і суспільному прогресу всіх своїх громадян, а зобов’язана сприяти цьому. Держава не просто виконує деякі функції соціального характеру, а обтяжена обов’язком виконувати їх, надаючи своїм громадянам право вимагати від держави виконання цих обов’язків; 2) соціальна держава не тільки зобов’язана, але й може виконувати свої функції за допомогою належної влади, наприклад, шляхом перерозподілу доходів; 3) соціальна держава сама зацікавлена у виконанні взятих на себе обов’язків, оскільки головною метою держави є самозбереження, тобто підтримка існуючого політичного і соціального ладу.

Соціальну державу в науковій літературі розглядають у різних аспектах і, зокрема, як: 1) принцип конституційного устрою; 2) тип організації державного життя; 3) державу, що виконує соціальну функцію; 4) характеристику правової держави. При цьому одні автори використовують термін „соціальна держава”, другі – „соціальна правова держава”, треті – „державу соціально-демократичної орієнтації”. В українській літературі ці терміни фактично не відрізняються один від одного.

У літературі наведені різні визначення соціальної держави. Зокрема, це:

- держава загального добробуту, що здійснює державне надання пільг і соціального забезпечення, призначеного для поліпшення благополуччя громадян;

- держава, що забезпечує мінімальну підтримку добробуту з метою гарантування індивідууму можливості належним чином брати участь у ліберально-демократичному суспільстві;

- держава, що здійснює державне втручання у вирішенні конфліктів у складних індустріальних суспільствах;
- держава, що послідовно проводить політику, спрямовану на захист прав людини;
- сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки і демократичної політичної системи;
- тип організації державного і громадського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед, права людини на гідне життя;
- держава, яка бере на себе зобов'язання турбуватися про соціальну справедливість, благополуччя своїх громадян, їх соціальну захищеність;
- держава, діяльність якої спрямована на досягнення благополуччя суспільства, суспільного прогресу і ця діяльність знаходить своє вираження в її соціальній політиці;
- правова держава розвинутого громадянського суспільства, яка, поєднуючи у своїй діяльності принципи свободи і рівності, соціальної справедливості і надкласовості, реально забезпечує соціально-економічні права людини;
- держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, права на соціальний захист і на участь в управлінні виробництвом;
- держава, що ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві і ефективній правовій системі та здатна відповідно до принципів верховенства права і соціальної справедливості забезпечити усім громадянам (у тому числі й соціально ураженим) гідний рівень життя, гарантувати соціальну стабільність, соціальну безпеку і соціальну допомогу, громадянський мир і злагоду в суспільстві;
- держава, в якій юридичними засобами реально забезпечені охорона та захист основних прав людини;
- держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації прав людини „другого покоління”, для самостійного забезпечення себе та своєї сім'ї необхідним матеріальним рівнем життя; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного існування людини та сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві;
- система державного регулювання суспільних відносин, при якій матеріальні блага розподіляються (перерозподіляються) відповідно з принципом соціальної справедливості з метою забезпечення кожному гідного рівня життя і мінімальних можливостей для самореалізації, усунення соціальних суперечностей і конфліктів, допомоги злидінням.

Основними ознаками соціальної держави є:

1) така держава мусить бути правовою державою, де право визначає не тільки буття суспільства і особи, але й функціонування держави, її внутрішню організацію і устрій;

2) високий рівень економічного розвитку країни, що дозволяє перерозподілити доходи населення, не утискуючи серйозно власників;

3) соціально орієнтована структура економіки, що виражається в багатоманітності форм власності;

4) формування громадянського суспільства, у рамках якого держава служить інструментом проведення соціально орієнтованої політики;

5) розробка державою різноманітних соціальних програм і визначення першочерговості їх реалізації;

6) утвердження такої мети держави, яка забезпечує кожному: а) гідні умови життя; б) соціальну захищеність; в) рівні стартові умови для самореалізації особистості;

7) наявність ефективного соціального законодавства як правової бази проведення соціальної політики (за результатами характеристики національного законодавства і результатів його застосування можна судити про ступінь „соціальності” держави та політики, яку вона проводить);

8) стрижнем внутрішньої політики є її соціальні функції, механізм реалізації яких повинен бути ефективним;

9) в економіці основна роль мусить належати державі як гаранту справедливого розподілу національного продукту і матеріальних благ;

10) соціальна відповідальність держави по відношенню до своїх громадян і відповідальність членів суспільства по відношенню один до одного і до всього загалу в цілому, тобто обов'язок сприяти соціальному забезпеченню, відповідальність за колективну взаємодопомогу, виконання обов'язків, що впливають із права власності тощо, що дозволяє державі виконувати свої соціальні завдання.

Кількісними показниками ефективності соціальної держави найчастіше виступають: 1) рівень бідності; 2) результативність впливу соціальних програм на рівень бідності; 3) доля ВВП на витрати, пов'язані з соціальними програмами; 4) дитяча смертність; 5) рівень безробіття.

Функціями соціальної держави є: 1) підтримка соціально незахищених прошарків населення (безробітних, пенсіонерів, інвалідів, дітей-сиріт тощо); 2) охорона праці і здоров'я людей; 3) підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; 4) згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними групами населення за допомогою податків, спеціальних соціальних програм, державного бюджету тощо; 5) заохочення благодійницької діяльності за допомогою різноманітних пільг; фінансової та іншої підтримки фундаментальних наукових досліджень і культурних програм; 6) боротьба з безробіттям (виплата допомоги по безробіттю, перекваліфікація і безплатне навчання новим професіям); 7) участь у реалізації міждержавних екологічних, культурних, освітніх та інших соціальних програм; 8) забезпечення компромісу у суспільстві, усунення соціальної напруги і конфліктів.

Соціальній державі притаманні всі традиційні функції держави, а саме: 1) охорона прав і свобод людини і громадянина, забезпечення правопорядку; 2) економічна; 3) встановлення податків; 4) екологічна; 5) культурна. На зміст усіх цих функцій впливають мета і завдання соціальної держави.

До принципів функціонування соціальної держави належать такі: 1) людської гідності; 2) рівних можливостей; 3) соціальної справедливості; 4) солідаризму (соціального партнерства); 5) соціальної рівності; 6) соціальних зобов'язань; 7) субсидіарності; 8) відносної незалежності суспільних відносин; 9) реальності або гарантованості соціальних прав.

З численних наукових публікацій можна дійти висновку про відсутність обґрунтованих, узгоджених та єдиних концепцій соціальної держави. Автори дають різні визначення такої держави, неоднозначно тлумачать ознаки, цілі, завдання, функції і принципи соціальної держави тощо. Все це знайшло відбиток і в наукових розробках українських фахівців. Позитивним є те, що на підставі їх теоретичних висновків підготовлено декілька проектів концепцій соціальної держави України у вигляді нормативно-правового чи директивного акта і зміст цих документів буде використаний у цьому параграфі при розкритті змісту цієї наукової категорії.

На думку авторів однієї із концепцій, соціальна держава – це високорозвинена, правова, демократична держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення, самореалізацію творчого (трудового) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності.

Головною метою соціальної держави є сприяння суспільному прогресу, що базується на принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності.

Головними завданнями соціальної держави є:

- забезпечення соціальної орієнтації економіки;
- попередження та пом'якшення соціальних ризиків і негативних наслідків, пов'язаних із ринковими відносинами;
- проведення активної державної соціально-економічної політики;
- забезпечення безпеки, добробуту, соціального та людського розвитку;
- створення умов для реалізації конституційних прав і свобод людини;
- забезпечення рівних можливостей, гідного рівня та якості життя населення;
- створення умов для соціальної активності та вільного розвитку особистості;
- досягнення соціальної стабільності в країні в інтересах кожного члена суспільства;

- забезпечення гармонізації відносин державних інститутів і суспільства.

Передумовами становлення соціальної держави виступають: 1) відкритий характер державної влади; 2) гарантована рівність громадян перед законом та право на участь у державному й громадському житті; 3) ринкова економіка; 4) громадянський мир та солідарність. У свою чергу, умовами розвитку соціальної держави є: 1) демократична організація державної влади; 2) високий економічний потенціал, що дозволяє здійснювати заходи з перерозподілу доходів без пригнічення інтересів власників прибутків; 3) соціально орієнтована структура економіки, що виявляється в розробці дієвих соціальних програм і пріоритетності їхньої реалізації; 4) існування розвиненого громадянського суспільства; 5) дотримання моральних норм громадянами і, насамперед, – посадовими особами.

Основні напрями діяльності сучасної соціальної держави включають:

- заходи з заохочення економічного зростання (стимулювання попиту на ринку праці, політики цін і доходів тощо);

- перерозподіл національного доходу на користь соціально вразливих верств (за ознакою віку – молодь та пенсіонери, за ознакою статі – жінки, за ознакою фізичних вад – інваліди тощо). При цьому обсяг соціальної допомоги має бути виваженим, бо надмірна соціальна допомога призводить до завищених очікувань, зниження мотивації до праці та розвитку психології соціального утриманства;

- розвиток доступних для всіх охорони здоров'я, освіти, культури.

До принципів соціальної держави належать такі:

- **принцип соціальної рівності.** Передбачає гарантування економічної свободи людини, реалізацію права вільного вибору будь-якого виду діяльності у сфері найманої праці та підприємництва, забезпечення гендерної рівності чоловіків і жінок;

- **принцип соціальної справедливості.** Визначає міру забезпечення окремих громадян матеріальними і духовними благами відповідно до їх внеску в суспільно корисну працю. Реалізується шляхом рівного доступу громадян до всіх видів ресурсів, економічного перерозподілу доходів у суспільстві та піклування про непрацездатних його членів;

- **принцип загального добробуту.** Спрямований на повне, гарантоване забезпечення потреб громадян у необхідних матеріальних і духовних благах. Критерієм дотримання принципу загального добробуту є високий рівень життя населення, що визначається обсягом і структурою споживання, сукупністю поточних доходів та накопичень, забезпеченістю житловими умовами тощо;

- **принцип соціальної безпеки.** Обумовлює та гарантує безпеку людини, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз (соціальних ризиків і загроз) шляхом забезпечення скоординованості системи національної безпеки і соціальної політики, розвитку систем соціального самозахисту людини, інтеграції з міжнародними системами соціального розвитку;

- **принцип солідарності.** Означає взаємодопомогу та взаємопідтримку між різними верствами та віковими групами населення і виходить із засад моральних цінностей людського існування. В основі цього принципу – соціальна відповідальність працюючих та непрацюючих;

- **принцип субсидіарності.** Має дві складові: 1) перетікання коштів від більш успішних до менш успішних за ринкових умов; 2) передбачає законодавче регулювання взаємодії у соціальному секторі державних і недержавних структур із надання громадським та приватним ініціативам переваги у фінансуванні соціальних програм;

- **принцип взаємної відповідальності.** Передбачає чітке визначення та розподіл сфер соціальної відповідальності всіх рівнів влади й управління, соціальних партнерів, суспільства та кожного громадянина. Вона реалізується таким чином:

а) відповідальність держави та органів державної влади розповсюджується на прийняття та реалізацію законів і підзаконних актів, контроль за їх виконанням, дотриманням конституційних прав і свобод громадян, витрачанням бюджетних коштів тощо;

б) відповідальність громадян перед суспільством (дотримання законодавства, правових та моральних норм, екологічна етичність, передача частки власності у вигляді податків на суспільні і соціальні потреби) і близькими (посильна турбота за добробут родини, забезпечення психологічного клімату в родині, сприяння моральному вихованню дітей і солідарній відповідальності поколінь);

в) відповідальність об'єднань громадян полягає в захисті прав та інтересів членів суспільства, яких вони об'єднують, ефективній взаємодії з органами державної влади та бізнесом з метою розвитку соціального партнерства для реалізації їх статутних завдань у практичній діяльності;

г) відповідальність бізнесу передбачає відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за результати своєї господарської діяльності, збереження, ефективного використання і розвиток трудового та підприємницького потенціалу, дотримання державного та колективного договірною регулювання оплати праці, охорону довкілля, а також підприємницьку активність у розвитку соціальної сфери.

Будь-яка держава виконує соціальні функції, але не кожна з них можна назвати соціальною. Для цього вченими вироблені певні критерії соціальної держави. Ними є:

- дотримання прав і свобод людини, забезпечення стандартів гідного життя;

- здійснення активної та ефективної державної соціальної політики, результатом якої є покращення добробуту, створення умов безпечної життєдіяльності, вільний і всебічний розвиток особистості, зміцнення сім'ї, збереження національних культурних традицій та історичної спадщини;

- запровадження відповідальності державних та регіональних органів влади за негативні показники рівня та якості життя населення;
- механізм особистої відповідальності посадових осіб за соціальний стан;
- запровадження соціального діалогу в практику прийняття рішень у сфері соціального управління;
- надання переваги в соціальних відносинах договірним (мирним) засобам вирішення соціальних конфліктів;
- забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємна відповідальність;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у створенні й розвитку соціальної держави, активне залучення до цих процесів органів регіональної влади та місцевого самоврядування;
- додержання соціальних орієнтирів і зобов'язань, визначених у міжнародних договорах, учасниками яких є Україна;
- участь громадських об'єднань, організацій, політичних партій, інших соціальних інституцій у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства.

Соціальна держава виконує функцію соціального захисту населення (забезпечення колективних прав і створення комфортного середовища для життєдіяльності людини) та соціального забезпечення. Ця функція, у свою чергу, розпадається на ряд підфункцій, які в літературі називаються функціями соціальної держави. Ними є:

1) захисні (компенсаційні):

- створення механізму захисту людини від реальних, потенційних ризиків та їх наслідків, від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, від злочинних посягань на життя, здоров'я, власність, честь і гідність людини;
- проведення здійснення державної соціальної політики через реалізацію державних соціальних гарантій, стандартів та нормативів;
- гарантування соціально-економічної безпеки особи і суспільства через попередження та усунення соціальних загроз, формування гнучкої системи соціального захисту, розширення і поглиблення його соціально-економічної бази та вдосконалення соціально-правового поля;
- забезпечення соціальної компенсації економічного потенціалу громадян на підставі податкових і фінансових механізмів регулювання;
- забезпечення суспільної злагоди в державі на основі соціального миру і соціального партнерства;

2) стимулюючі:

- забезпечення вільного розвитку і соціальної орієнтації ринкової економіки, за якої економічна свобода спрямовується на створення умов для високої якості трудового життя і людського розвитку;

- створення умов для заохочення до продуктивної зайнятості через підвищення соціально-економічної активності населення, якісне формування і ефективну реалізацію трудового та підприємницького потенціалу, у тому числі шляхом стимулювання розвитку власних можливостей населення;

3) **інвестиційна**, що полягає в розвитку соціальної інфраструктури, модернізації невиробничих галузей (культури, освіти, науки, охорони здоров'я і навколишнього середовища) – інфраструктури громадянського суспільства;

4) **емансипаторська** (звільнення від залежності), що зводиться до попередження та скасування соціальних ризиків, забезпечення соціальної безпеки шляхом створення духовних, економічних, соціальних, правових, екологічних та інших рівних стартових умов індивідуального розвитку людини, доступності соціальних благ, гендерної рівності, регіонального вирівнювання, подолання репресивності регіонів;

5) **адміністративні:**

- утвердження в суспільстві через правове забезпечення соціальної справедливості як однієї з найважливіших соціальних цінностей свободи задоволення потреб та інтересів людини;

- контроль за додержанням прав і свобод громадян, реалізація законодавства України.

Соціальні функції взагалі притаманні будь-якій державі (перерозподіл багатства, регулювання трудової діяльності тощо), але тільки соціальна держава реально забезпечує матеріальними ресурсами право громадянина на життя. Отже, функції соціальної держави – це основні напрями діяльності держави в соціальній сфері, в яких виражається її сутність.

Основними суб'єктами соціальної держави України є: 1) український народ; 2) Президент України; 3) Верховна Рада України; 4) Кабінет Міністрів України; 5) Конституційний Суд України; 6) Верховний Суд України, суди загальної юрисдикції; 7) прокуратура України; 8) Національний банк України; 9) Національна служба соціального партнерства; 10) Національна служба посередництва та примирення; 11) органи місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування; 12) суб'єкти господарювання різних форм власності.

На сучасному етапі становлення соціальної держави України стратегічними пріоритетами виступають:

- **у сфері політики доходів населення:** забезпечення зростання реальної заробітної плати; встановлення державних гарантій оплати праці; недопущення отримання заробітної плати нижче прожиткового мінімуму, визначеного державою;

- **у сфері зайнятості населення:** забезпечення громадянам України можливості працювати на умовах вільного вибору професії, повної і продуктивної зайнятості; захист трудових прав та інтересів працівників через систему соціального партнерства;

- у сфері соціальної безпеки та соціального забезпечення: створення ефективної реально діючої системи соціальної безпеки та соціального забезпечення від соціальних ризиків та загроз; розробка та прийняття відповідного законодавства у сфері соціальної безпеки; вдосконалення системи пенсійного забезпечення та реформування системи соціального страхування; здійснення реального соціального захисту сім'ї, материнства, молоді, інвалідів та інших слабо захищених верств населення;

- у сфері охорони здоров'я населення: створення умов для розвитку медичної науки; удосконалення системи невідкладної медичної допомоги з метою наближення її до світових стандартів, розвитку інституту сімейного лікаря; розвиток та вдосконалення адресної дотації для пільгового забезпечення лікарями громадян за соціально-медичними показниками, ефективне використання баз санаторно-курортного оздоровлення; впровадження державних соціальних стандартів у сфері охорони здоров'я та дотримання гарантованого рівня державної безоплатної медичної допомоги;

- у сфері демографічного розвитку: розробка та вдосконалення основних напрямків демографічної політики, спрямованої на зменшення депопуляції населення України; вдосконалення законодавчої бази України стосовно демографічного розвитку та демографічної безпеки держави;

- у сфері соціокультурного середовища: вдосконалення системи розвитку освіти, закладів культури і науки; збереження та пропагування національної культури, мови, традицій як на території України, так і за кордоном; толерантне ставлення до мови, традицій і культури інших народів, націй і народностей, які населяють Україну;

- у сфері життєзабезпечення населення: збереження, відновлення та примноження житлового фонду; створення фонду соціального житла; поліпшення якості та рівня благоустрою житла; розвиток комунального господарства, засобів транспорту і зв'язку; створення нормальних умов життя в населених пунктах (газифікація, телефонізація), що не мають постійно діючих комунікацій з основною територією країни; розвиток дієвих та привабливих умов для кредитування стосовно придбання житла;

- у сфері захисту від природних та техногенних аварій і катастроф: надання пріоритетності вимогам екологічної безпеки; соціоекологічний принцип природокористування, який полягає в науково обгрунтованому поєднанні екологічних, економічних і соціальних інтересів; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного та соціального середовища; безоплатність загального природокористування і платність спеціального природокористування для господарської діяльності; нормування впливу господарської та іншої діяльності на природне середовище; створення системи страхування екологічних і катастрофічних ризиків; удосконалення законодавства України щодо практичного застосування норм по захисту екологічних прав громадян;

- у **сфері соціального партнерства**: удосконалення системи зв'язків між трудовими колективами, професійними спілками, роботодавцями та державою, органами місцевого самоврядування, їхніми представниками і спільно утвореними органами, що проявляються у взаємних консультаціях, переговорах і примирливих процедурах, які будуються на принципах багаторівневого співробітництва, добровільного і рівноправного партнерства; підвищення ролі трудового колективу при вирішенні питань власності чи перепрофілюванні підприємства; обов'язковість виконання колективних договорів; надання можливості проведення соціальної експертизи прийнятих рішень, які мають соціальне спрямування;

- у **сфері зовнішньої політики**: забезпечення відповідності національного законодавства міжнародно визнаним принципам і нормам у галузі прав людини, зокрема, Конвенції про захист прав і основних свобод людини та практиці її застосування Європейським Судом з прав людини; виконання міжнародних зобов'язань у сфері соціальної та гуманітарної політики.

Тема 1.2. Соціальна політика у сфері соціального забезпечення

Політика – це певним чином направлена діяльність держави або соціальних груп у різних сферах економіки, соціальних і національних відносинах, демографії, безпеки тощо. За сферами життя суспільства виділяються такі види політики: 1) **економічна** – регулювання відносин між громадянами і соціальними групами в економічній сфері; 2) **соціальна** – регулювання відносин між громадянами, соціальними групами з приводу їх місця в суспільстві; 3) **національна** – регулювання відносин між націями, національними групами; 4) **культурна** – регулювання відносин між громадянами, соціальними групами у духовному житті; 5) **державно-адміністративна** – регулювання відносин у владно-політичній сфері, політика державно-адміністративного будівництва. За рівнями розрізняється політика місцева, регіональна, загальнодержавна, міжнародна, світова. За обсягом виділяється стратегічна і тактична політика. За функціями держави політика буває внутрішньою та зовнішньою. Основними функціями політики є: 1) **управлінська** – політичне керівництво суспільством; 2) **інтегративна** – забезпечує консолідацію суспільства, досягнення стабільності суспільства в цілому та його складових частин, систем; 3) **регулятивна** – сприяє упорядкуванню, регламентації політичної поведінки і політичних відносин; 4) **теоретично-прогностична** – вироблення концепції, курсу розвитку суспільства; 5) **артикуляційна** – виявлення і вираження інтересів різних груп суспільства; 6) **нормативна** – вироблення й утвердження системи норм і цінностей у суспільстві; 7) **соціалізації особистості** – приєднання, включення індивіда в громадське життя, певне політичне середовище.

Соціальна політика умовно поділяється на певні підвиди, а саме: соціальна політика у сфері зайнятості населення, соціальна політика у сфері заробітної плати, соціальна політика на ринку праці, житлова політика, соціальна політика

у сфері освіти, соціальна політика у сфері охорони здоров'я, соціальна політика у сфері страхування, соціальна політика в сфері соціального забезпечення, соціальна політика щодо захисту материнства і дитинства, молодіжна соціальна політика тощо. У реальному житті всі ці підвиди соціальної політики перетинаються і в чистому вигляді не існують.

Оскільки дослідженнями проблем соціальної політики займаються фахівці різних галузей знань, то по-різному даються визначення терміна „соціальна політика”, її понятійний апарат, компоненти, що входять до неї тощо. Соціальну політику розглядають як: 1) діяльність державних і недержавних структур у соціальній сфері; 2) сукупність (систему) конкретних заходів; 3) напрям дій щодо соціальних явищ; 4) систему спеціальних соціальних програм; 5) певну орієнтацію та систему дій з оптимізації соціального розвитку; 6) принципи і види соціальної діяльності; 7) сферу державної діяльності, що відповідає за соціальний захист населення; 8) функцію державної відповідальності. У визначеннях соціальної політики робиться наголос на ті чи інші її ознаки. Через призму соціальної політики здійснюється характеристика держави як соціальної.

Під соціальною політикою слід розуміти діяльність держави та структур громадянського суспільства з приводу розробки та втілення в життя спеціальних соціальних програм і заходів з метою забезпечення добробуту людей, підвищення рівня і якості життя окремих категорій населення.

Об'єктом соціальної політики є те, на що вона направлена. Стосовно об'єкта соціальної політики висловлені різні думки, зокрема, це: 1) окремі особи, групи або спільноти, які потребують певної соціальної підтримки чи захисту; 2) соціальна сфера, в рамках якої відбувається відтворення трудових ресурсів, умов і способу їх життєдіяльності, умов формування і задоволення їх життєвих потреб; 3) соціальні відносини, процеси життєдіяльності соціуму. До об'єктів соціальної політики також відносять соціальний розвиток, відтворення соціальних ресурсів, добробут, соціальну безпеку, соціальний потенціал, соціальну структуру, задоволення потреб, основні напрями розвитку суспільства, соціальні проблеми, систему соціальної нерівності, узгодження інтересів соціальних груп тощо. У літературі неоднозначно тлумачиться соціальна сфера та інші категорії, що включаються до об'єктів соціальної політики. Висловлені критичні зауваження щодо віднесення людини до об'єктів соціальної політики нарівні з різними предметами. У багатьох публікаціях людину відносять до об'єктів та суб'єктів соціальної політики.

Суб'єкти соціальної політики – це реалізатори програм і заходів, спрямованих у соціальну сферу. Ними можуть бути держава, суспільство, політичні партії, громадські організації, підприємці, роботодавці тощо.

При характеристиці соціальної політики, крім об'єкта та суб'єкта, використовуються такі категорії, як суть, принципи, мета, цілі, завдання, поле діяльності, сфера діяльності, напрями діяльності соціальної політики тощо. Саме ці категорії використовуються при характеристиці соціальної політики у сфері соціального забезпечення.

Пріоритетними напрямками соціальної політики є діяльність держави стосовно економічно активного населення та економічно незахищених верств населення. Перший напрям створює економічний (фінансовий) фундамент для ефективної соціальної політики відносно другої категорії населення.

Соціальна політика у сфері соціального забезпечення – це цілеспрямована діяльність державних і недержавних структур з приводу розподілу суспільного продукту з метою вирівнювання доходів, підвищення добробуту і задоволення життєвих потреб як населення в цілому, так і його груп та індивідів.

Відносно об'єкта соціальної політики у сфері соціального забезпечення висловлені різні думки. Більшість соціологів до нього відносять немовлят і матерів, сім'ї з дітьми, молодь, пенсіонерів, інвалідів, людей похилого віку тощо. Інші ним вважають певні елементи соціальної сфери та людей (останні виступають одночасно об'єктами і суб'єктами соціальної політики). Треті об'єктом називають систему соціального забезпечення населення або соціальний розвиток і соціальне забезпечення. Четверті зазначають, що таким об'єктом є життєво важливі проблеми людини або можливості і потреби членів суспільства тощо.

Будь-які соціальні відносини повинні мати об'єкт, з приводу якого вони виникають. Таким об'єктом завжди виступають матеріальні і духовні цінності, але ні в якому разі не люди. Фізичні особи навіть у якості споживачів соціальної політики виступають суб'єктами відповідних відносин і не можуть характеризуватись в якості тих чи інших предметів. У соціальну сферу, соціальний розвиток, соціальне забезпечення, соціальний захист вкладається різний зміст, а об'єкт вимагає однозначного тлумачення. **Об'єктом** соціальної політики у сфері соціального забезпечення є **суспільні фонди споживання**.

Суб'єктами соціальної політики у сфері соціального забезпечення є не тільки розробники і реалізатори соціальних програм у сфері матеріального забезпечення людей, але й споживачі цих програм. До першої групи належать державні відомства і установи, органи місцевого самоврядування, позабюджетні фонди, релігійні, громадські, благодійні та інші об'єднання, комерційні структури, соціальні працівники, волонтери тощо. До другої (так званої менш активної) групи належать уразливі верстви населення.

Метою соціальної політики у сфері соціального забезпечення є прагнення досягти через справедливий розподіл суспільних фондів споживання гідний рівень і якість життя вразливих верств населення.

Завданнями соціальної політики у сфері соціального забезпечення є дотримання рівня і якості життя вразливих груп населення відповідно до затверджених соціальних стандартів та гарантування конституційного права людини на соціальне забезпечення (соціальний захист).

Структурна цілісність соціальної політики у сфері соціального забезпечення визначається наступними чинниками: 1) чітким вибором стратегічних цілей і завдань соціального розвитку суспільства, а також визначенням соціальних пріоритетів у соціальному забезпеченні; 2) формуванням єдиної законодавчої бази у сфері соціального забезпечення, яка

забезпечує цілісний соціальний простір для всіх прошарків і груп населення; 3) протекціонізмом держави й інших суб'єктів соціальної політики стосовно фінансування соціального забезпечення; 4) створенням єдиної мережі соціальної інфраструктури системи соціального забезпечення, а також єдиного кадрового та інформаційного забезпечення цієї системи.

Основними напрямками соціальної політики у сфері соціального забезпечення є такі:

- політика у сфері доходів населення, яка передбачає також установлення певних соціальних стандартів життя, зокрема, параметрів життєвого рівня та рівня добробуту, споживчого кошика тощо;

- політика у сфері праці та соціально-трудових відносин, яка передбачає законодавче установлення видів і форм соціального страхування, а також розробку та затвердження програм зайнятості та захисту населення від бідності та безробіття, заохочення роботодавців до створення нових робочих місць (особливо для інвалідів) тощо;

- політика у сфері соціальної підтримки непрацездатних та слабозабезпечених верств населення, яка передбачає визначення та встановлення параметрів пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, соціального обслуговування, а також соціальних пільг і соціальних гарантій для певних верств населення з боку суспільства і держави;

- політика у сфері соціального захисту найбільш уразливих категорій населення, яка передбачає запровадження заходів соціальної підтримки сім'ї, молоді, дітей, людей літнього віку, інвалідів, ветеранів війни та праці тощо;

- політика щодо розвитку сучасної соціальної інфраструктури системи соціального забезпечення, особливо установ, що надають соціальні послуги.

Основною функцією соціальної політики у сфері соціального забезпечення є **стабілізаційна**, яка здійснюється на підставі перерозподілу доходів, розвитку системи соціальних гарантій і соціального захисту як у рамках окремих соціальних груп, так і населення в цілому. Крім цієї функції, ще називають функції **компенсаційну** (компенсація втраченого заробітку, завданої шкоди здоров'ю, витрат на лікування) та **захисту** (гарантування матеріального забезпечення, яке достатнє для покриття основних потреб людини).

При здійсненні соціальної політики у сфері соціального забезпечення керуються такими принципами:

- **соціальної справедливості**. Цей принцип, перш за все, співвідноситься з соціальною рівністю і в цьому контексті розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, а також у життєвому положенні різних суспільних груп. Розподіл матеріальних благ повинен бути рівноправним та ефективним. Так, справедливість пенсійного забезпечення визначається за такими критеріями: 1) рівні для усіх умови виникнення права на пенсію; 2) наявність однакового механізму розрахунку середнього заробітку для обчислення пенсії; 3) диференціація розміру пенсії

залежно від трудового стажу, умов праці; 4) сприйнятливим у суспільстві (що не викликає обурення) співвідношення між мінімальним та максимальним розміром пенсії; 5) єдиний порядок проведення осучаснення пенсій (тим, хто раніше вийшов на пенсію);

- **індивідуальної соціальної відповідальності.** Вимагає від особи необхідності докладання максимальних зусиль для самодопомоги і самозабезпечення. При цьому держава повинна надавати індивіду ті види та обсяги допомоги, які вони не можуть забезпечити самостійно, допомагати у вирішенні проблем, що виходять за рамки компетенції члена суспільства. Для реалізації цього принципу необхідно проводити широку організаційну і виховну діяльність з метою формування у психіці людей стійкої спрямованості на індивідуальну соціальну відповідальність і створення умов для її реалізації;

- **соціальної солідарності.** Це принцип розподілу соціальної допомоги тільки залежно від нужденності, без урахування розмірів сплачених громадянами податків та єдиного соціального внеску. Виділяються такі складові цього принципу: 1) соціальна солідарність, ще забезпечується об'єднанням різних ризиків при однакових страхових внесках; 2) соціальна солідарність передбачає міжчасовий перерозподіл (це так званий договір поколінь, за яким відбувається перерозподіл прибутків від працездатних молодих до непрацездатних старих членів суспільства); 3) соціальна солідарність є основою міжособистісного перерозподілу. У даному випадку перерозподіл прибутків здійснюється: а) між найбагатшими і найбіднішими соціальними групами; б) безпосередньо між застрахованими особами; в) між застрахованими й незастрахованими учасниками системи соціального забезпечення;

- **соціальної компенсації.** Покликаний забезпечити правову й організаційну захищеність громадян, яка необхідна для заміщення обмежень, обумовлених їх соціальним статусом. Він передбачає створення доступного середовища життєдіяльності, надання певних пільг та відповідного соціального обслуговування;

- **соціальних гарантій.** Передбачає надання громадянам окремих видів соціального забезпечення у розмірах та обсягах, визначених відповідними державними соціальними стандартами, передбаченими законодавством. Цей принцип передбачає збалансованість мети і можливостей реалізації соціальної політики;

- **субсидіарності (підтримки).** Передбачає надання переваг громадським ініціативам порівняно з відповідною діяльністю державних органів і установ при фінансуванні заходів у сфері соціального забезпечення. Цей принцип передбачає законодавче регулювання взаємодії державних і недержавних структур у соціальній сфері і підтримку останніх. Реалізація цього принципу дозволяє не тільки більш ефективно використовувати існуючі матеріальні ресурси, але й більш гнучко реагувати на соціальні запити, що виникають, та залучати для вирішення соціальних проблем самих громадян.

Соціальна політика у сфері соціального забезпечення реалізується в різних формах і різними методами залежно від конкретних мети, завдань і умов.

У сфері соціального забезпечення виділяються колективні та індивідуальні форми втілення в життя соціальної політики. При колективних формах усі суб'єкти соціальної політики отримують відповідні гарантовані державою соціальні виплати: пенсії, стипендії, соціальні допомоги тощо. При індивідуальній формі державні заходи можуть стосуватися конкретних громадян чи їх груп. Наприклад, пільги чорнобильцям, допомоги дітям-інвалідам, допомоги жертвам стихійного лиха тощо.

Розрізняються такі методи соціальної політики у сфері соціального забезпечення:

- **економічні** (пенсії, стипендії, допомоги, соціальні ціни на продукти харчування, податкові пільги тощо);

- **адміністративно-розпорядчі** – це заходи дозвільного чи забороняючого характеру (видача ліцензії на ведення певної діяльності у сфері соціального обслуговування);

- **правові** – правове регулювання різних видів соціального забезпечення;

- **ідеологічні** – це методи, спрямовані на формування морально-етичних понять і норм суспільства, які використовують такі категорії, як „добро” і „зло”, „моральне” і „аморальне”, „добре” і „погане” і т.ін.

Засобами здійснення соціальної політики у сфері соціального забезпечення є інструменти, за допомогою яких формується і реалізовується вказана політика. До них належать: правові, фінансові засоби, соціальні виплати, соціальні гарантії, соціальні стандарти, соціальна інфраструктура, соціальні технології, соціальні програми тощо.

Державна політика у сфері соціального забезпечення визначається, в першу чергу, Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Верховна Рада України реалізує свої повноваження щодо визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку, а також повноваження щодо законодавчого визначення засад соціального захисту. На практиці законодавчий орган здійснює зазначені повноваження через прийняття законів, використання механізмів парламентського контролю і (в тому числі) шляхом проведення парламентських слухань.

Президент України, здійснюючи правове регулювання засад соціальної політики, виступає як гарант додержання Конституції України, прав та свобод її громадян. При цьому Основний Закон не відносить безпосередньо до його повноважень визначення державної політики в галузях соціального забезпечення чи інших споріднених сферах. Саме тому акти Президента України не затверджують своїми положеннями нових регулювань, а є радше додатковими щодо встановлених законами України, на що вказують назви указів та розпоряджень.

Кабінет Міністрів України за Конституцією є органом, який забезпечує проведення політики у сферах праці й зайнятості, а також соціального захисту населення, розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України.

Умовно можна виділити такі етапи формування соціальної політики у сфері соціального забезпечення:

- **перший етап (1991-1995).** До прийняття Конституції України регулювання державної соціальної політики мало фрагментарний характер і було спрямоване на задоволення соціальних потреб доволі обмеженого кола осіб. Для цього етапу, перш за все, характерний акцент на вирішення проблем соціальної політики, успадкованих з радянських часів (соціальний захист ветеранів війни, громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, репресованих громадян тощо);

- **другий етап (1996-2000).** З прийняттям Конституції України (28 червня 1996р.), яка визначила Україну як соціальну державу, фактично розпочався процес становлення національної системи соціального забезпечення. Цей етап відзначився прийняттям актів, які застосовували різні концепції та підходи до визначення найбільш актуальних питань державної політики у сфері соціального забезпечення;

- **третій етап (2000-2003).** У цей час фактично було сформовано основний масив нормативно-правових актів, які визначили загальне спрямування діючої сьогодні системи соціального захисту та соціального забезпечення. Точкою відліку в цьому процесі стало прийняття Закону України „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”. Основні зусилля були спрямовані на визначення питань державної політики щодо найбільш соціально вразливих груп населення;

- **четвертий етап (2003 рік – до сьогодні).** У цей період спостерігається системна діяльність у сфері наближення законодавства України до європейських стандартів. Основним моментом у цій діяльності стало прийняття Закону України „Про соціальні послуги”, який відобразив тенденцію переорієнтації державної політики у сфері соціального забезпечення з призначення пільг та здійснення соціальних виплат на організацію надання соціальних послуг.

Більшість актів, що визначають державну політику у сфері соціального захисту та соціального забезпечення згідно з безпосередньо задекларованою в них метою, спрямовані на: 1) реалізацію конституційних соціальних прав громадян, наприклад, права на забезпечення прожиткового мінімуму; 2) подолання складних життєвих обставин або вирішення історичних соціальних проблем – інвалідність, сирітство, бездомність та ін.; 3) реагування на соціальні виклики сучасності – ВІЛ /СНІД, бідність, дитяча бездоглядність та ін.; 4) підвищення рівня соціальних стандартів та життєвого рівня різних соціальних груп – ветеранів війни, інвалідів, багатодітних сімей та ін.; 5) виконання актів вищої юридичної сили; 6) виконання міжнародних зобов’язань України, зокрема, щодо забезпечення соціальних прав громадян.

Відповідно до прийнятих нормативно-правових актів усю діяльність держави щодо регулювання сфери соціального захисту населення та соціального забезпечення можна згрупувати за такими напрямками: 1) організація надання соціальних пільг; 2) призначення соціальних та компенсаційних виплат; 3) регулювання порядку здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг; 4) затвердження державних соціальних програм; 5) установа державних соціальних стандартів, гарантій та нормативів; 6) затвердження інших заходів соціального захисту.

У правових актах визначається соціальна політика держави стосовно окремих категорій населення. Так, якщо в політиці щодо дітей, позбавлених батьківського піклування та інвалідів переважає спрямування соціальної роботи, то визначальними елементами політики щодо ветеранів війни чи репресованих громадян є соціальне забезпечення та пільги. Тут не останню роль відіграє відмінність у ментальності цільових груп, що визначається світоглядними, психологічними та соціальними розбіжностями різних поколінь.

Акти у сфері соціального захисту та соціального забезпечення поділяються на універсальні або загальні (стосуються всіх громадян, наприклад Закон України „Про прожитковий мінімум” та „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”) і спеціальні (стосуються окремих категорій населення).

Соціальна політика у сфері соціального забезпечення здійснюється диференційовано: 1) за віковими ознаками (діти, молодь, громадяни похилого віку та ін.); 2) родом занять (військовослужбовці, держслужбовці, медичні працівники, шахтарі та ін.); 3) станом здоров'я (інваліди, хворі на СНІД); 4) залежно від життєвих обставин (діти-сироти, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи, бездомні та ін.).

В Україні сьогодні діє розгалужена мережа установ соціального забезпечення та створена достатня нормативно-правова база для здійснення ефективної соціальної політики у цій сфері. За допомогою правових актів і, у першу чергу, законів відбувається перманентне реформування системи соціального забезпечення України.

Тема 1.3. Управління у сфері соціального забезпечення

1.3.1. Управління державним соціальним забезпеченням

Для успішної реалізації соціальної політики у сфері соціального забезпечення необхідна відповідна соціальна інфраструктура та продумана система управління нею. Управлінські структури постійно вдосконалюються та реформуються у процесі проведення в Україні адміністративної реформи.

Серед центральних органів виконавчої влади важливу роль в управлінні сферою соціального забезпечення займає Міністерство соціальної політики України. Це міністерство є:

1) головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах зайнятості

населення та трудової міграції, трудових відносин, соціального захисту населення, з питань сім'ї та дітей, а також захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну;

2) спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;

3) центральним органом виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей.

Основними завданнями Міністерства соціальної політики України є:

- формування державної політики щодо забезпечення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій для населення, координація розроблення проектів прогнозів і державних програм із питань соціальної та демографічної політики;

- формування і реалізація державної політики щодо регулювання ринку праці, процесів трудової міграції, визначення правових, економічних та організаційних засад зайнятості населення і його захисту від безробіття;

- формування і реалізація державної політики стосовно визначення державних соціальних гарантій щодо прав громадян на працю, оплату праці, а також щодо нормування та стимулювання праці, професійної кваліфікації робіт і професій, умов праці;

- формування та реалізація державної політики у сфері пенсійного забезпечення громадян;

- формування основних напрямів державної політики та здійснення відповідно до закону державного нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, проведення соціального діалогу з питань формування та реалізації державної соціальної політики, регулювання соціально-трудових відносин;

- формування та реалізація державної політики щодо надання адресної соціальної допомоги вразливим верствам населення, у тому числі малозабезпеченим та багатодітним сім'ям;

- формування державної політики у сфері надання соціальних послуг людям похилого віку, інвалідам, бездомним громадянам, іншим соціально вразливим верствам населення;

- формування та реалізація державної політики у сфері соціального захисту ветеранів, інвалідів, людей похилого віку, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертв нацистських переслідувань, жертв політичних репресій, захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну;

- формування і реалізація державної політики щодо соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку,

та тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та інших військових формувань;

- формування і реалізація державної політики з питань сім'ї та дітей;
- формування і реалізація державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- участь у розробленні та реалізація державної політики щодо попередження насильства в сім'ї.

Міністерство соціальної політики України відповідно до покладених на нього завдань:

- розробляє та подає в установленому порядку на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України проекти законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України;

- розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та подає їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України;

- готує в межах повноважень висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, які внесені на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України;

- здійснює нормативно-правове регулювання у сферах зайнятості та трудової міграції; трудових відносин; оплати і умов праці; загальнообов'язкового державного соціального страхування, пенсійного забезпечення; надання адресної соціальної допомоги, соціальних послуг та соціального обслуговування населення; соціального захисту ветеранів, інвалідів, людей похилого віку, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та інших соціально вразливих верств населення; захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну, з питань сім'ї і дітей; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; попередження насильства в сім'ї;

- здійснює в межах своїх повноважень координацію діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо застосування державних соціальних стандартів і нормативів та нормативів фінансового забезпечення надання державних соціальних гарантій;

- розраховує щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення;

- проводить координаційно-аналітичну роботу щодо подолання бідності та здійснює моніторинг показників бідності;

- бере участь у проведенні аналізу проектів державних цільових програм з метою визначення соціальних наслідків виконання програм, у тому числі їх впливу на соціальний захист населення та використання трудових ресурсів, розглядає і погоджує проекти концепцій та програм;
- розглядає і погоджує пропозиції державних замовників щодо внесення змін до державних цільових програм;
- бере участь у щорічному аналізуванні стану виконання державних цільових програм у частині використання трудових ресурсів, визначення соціальних наслідків виконання програм та в підготовці пропозицій Кабінету Міністрів України щодо подальшого виконання програм або його припинення;
- бере участь у підготовці узагальненого висновку про кінцеві результати виконання державних цільових програм у частині оцінки соціальних наслідків виконання програм;
- розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції з удосконалення державної політики щодо демографічного розвитку, у тому числі підвищення рівня народжуваності та розвитку сім'ї; поліпшення здоров'я населення, подолання негативних наслідків старіння населення, регулювання міграційних потоків;
- сприяє створенню умов для використання праці громадян, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці;
- розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції з питань зайнятості населення та його соціального захисту від безробіття, з питань професійного навчання, регулювання трудової міграції громадян України;
- здійснює державний нагляд за діяльністю Пенсійного фонду України щодо збору єдиного внеску, ведення обліку надходжень від його сплати та контролю за сплатою;
- здійснює державне регулювання та нагляд за дотриманням законодавства щодо призначення (перерахунку) і виплати пенсій у солідарній системі та щодо взаємодії Пенсійного фонду України з фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- здійснює державний нагляд у сферах загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, у частині забезпечення відповідності чинному законодавству рішень правлінь Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, у тому числі погодження структур органів цих фондів,

граничної чисельності працівників, схем їх посадових окладів, видатків на адміністративно-господарські витрати фондів;

- аналізує виконання державних соціальних гарантій, які передбачають надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з не залежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом;

- координує діяльність центральних органів виконавчої влади щодо формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері розвитку соціального діалогу, з питань колективно-договірного регулювання трудових і соціально-економічних відносин, взаємодії з Національною тристоронньою соціально-економічною радою;

- розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо надання державної адресної соціальної допомоги малозабезпеченим та багатодітним сім'ям, інвалідам, особам, які страждають на психічні розлади, іншим соціально вразливим верствам населення;

- організовує роботу щодо призначення та виплати передбаченої законодавством України державної соціальної допомоги громадянам та сім'ям (сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам, тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме, допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом 1 чи 2 групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду), надання субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, компенсації шахтарям за оплату електроенергії, газу та центрального опалення житла;

- здійснює організаційно-методичне забезпечення контролю за правильністю надання державної соціальної допомоги;

- визначає потребу регіонів у створенні установ соціального обслуговування населення, соціальної, трудової та професійної реабілітації інвалідів, організацій, що надають соціальні послуги соціально вразливим верствам населення, та координує роботу з їх створення;

- здійснює організаційно-методичне керівництво структурними підрозділами місцевих державних адміністрацій з питань праці та соціального захисту населення щодо організації роботи з надання соціальних послуг людям похилого віку, інвалідам, бездомним громадянам, іншим соціально вразливим верствам населення;

- здійснює нормативно-правове регулювання, методичне забезпечення та координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо опіки і піклування над повнолітніми

недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена, їх соціального захисту;

- здійснює моніторинг виконання законодавства України щодо соціального захисту ветеранів, інвалідів, людей похилого віку, дітей війни, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертв нацистських переслідувань, жертв політичних репресій;

- організовує виплату до 5 травня разової грошової допомоги ветеранам війни, особам, на яких поширюється дія Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", жертвам нацистських переслідувань;

- забезпечує у межах своїх повноважень сертифікацію технічних та інших засобів реабілітації, контроль за виробництвом таких засобів;

- розробляє правові, економічні та організаційні механізми, що стимулюють ефективну діяльність закладів соціального обслуговування, реабілітаційних установ, санаторіїв для інвалідів та дітей-інвалідів, підприємств та установ протезної галузі, і забезпечує оптимізацію та розвиток їх мережі;

- разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями бере участь у створенні безперешкодного середовища для маломобільних категорій населення;

- організовує роботу щодо виплати грошових компенсацій інвалідам на бензин, ремонт і технічне обслуговування автомобілів, на транспортне обслуговування замість санаторно-курортної путівки та вартості самостійного санаторно-курортного лікування, щодо забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації, автомобілями;

- організовує санаторно-курортне лікування інвалідів, ветеранів війни, осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- організовує та координує роботу, пов'язану з визначенням статусу осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- організовує безкоштовне харчування дітей на радіоактивно забруднених територіях та виплату компенсацій сім'ям з дітьми, потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- організовує роботу щодо виплати передбачених законодавством України компенсацій та допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- здійснює координацію роботи з соціального захисту бездомних осіб;

- здійснює загальну координацію соціального патронажу осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;

- здійснює заходи щодо організації прийому, облаштування та адаптації депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну;

- координує роботу з підготовки і здійснення органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну;

- вивчає та аналізує проблеми депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну, розробляє заходи щодо їх культурного та мовного розвитку;

- забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та інших військових формувань;

- організовує та проводить роботу щодо соціальної підтримки молодих сімей, сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та багатодітних сімей;

- здійснює управління у сфері соціальної роботи з сім'ями та дітьми, визначає порядок та умови здійснення соціального інспектування у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми;

- забезпечує ведення єдиної інформаційно-аналітичної системи соціального захисту населення (включаючи медичне обслуговування), а також на її базі єдиної інформаційно-аналітичної системи обліку та управління коштами соціальної сфери і пенсійного забезпечення з використанням електронної соціальної картки, централізованого банку даних з проблем інвалідності та банку даних про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, про сім'ї потенційних усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів;

- здійснює централізований облік дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, а також облік іноземців та громадян України, які проживають за межами України, – кандидатів в усиновлювачі та дітей, усиновлених ними;

- надає в установленому порядку іноземцям та громадянам України, які проживають за межами України, – кандидатам в усиновлювачі інформацію про дітей, які можуть бути усиновлені, а також направлення для організації знайомства з дитиною за місцем її проживання;

- видає іноземцям та громадянам України, які проживають за межами України, – кандидатам в усиновлювачі згоду на усиновлення дитини для подання до суду;

- проводить роботу з соціально-правового захисту дітей, запобігання бездоглядності та правопорушенням серед них, із соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих категорій дітей, контролює та координує діяльність служб у справах дітей;

- здійснює координацію та методологічне забезпечення діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування стосовно соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, а також забезпечує додержання

законодавства щодо встановлення опіки і піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, їх усиновлення, застосування інших, передбачених законодавством форм влаштування дітей;

- сприяє розвитку різних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

- організовує оздоровлення та відпочинок дітей;

- забезпечує координацію заходів центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на організацію оздоровлення та відпочинку дітей;

- веде Державний реєстр дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, сприяє розвитку мережі дитячих закладів оздоровлення і відпочинку;

- розробляє заходи, спрямовані на реалізацію забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства; координує всі заходи при здійсненні гендерної політики в Україні;

- координує діяльність відповідних підрозділів органів внутрішніх справ, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї;

- визначає потребу регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї та організовує роботу з їх створення;

- здійснює контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;

- організовує проходження корекційної програми особами, які вчинили насильство в сім'ї;

- приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення;

- направляє жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;

- виступає в установленому порядку замовником науково-дослідних робіт у сферах зайнятості населення та трудової міграції, соціального захисту населення, у тому числі загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування, трудових відносин, розвитку соціального діалогу;

- проводить у випадках, передбачених законодавством, ліцензування певних видів господарської діяльності та здійснює контроль за дотриманням суб'єктами господарювання відповідних ліцензійних умов;

- інформує у межах своїх повноважень та надає роз'яснення щодо здійснення державної політики у сферах зайнятості населення і трудової міграції, трудових відносин, соціального захисту населення, з питань сім'ї та дітей, попередження насильства в сім'ї.

За рішенням голів обласних та районних державних адміністрацій створюються відповідні структурні підрозділи з подвійним підпорядкуванням як державним адміністраціям, так і по вертикалі Міністерству соціальної

політики України. В останні роки компетенція цих структурних підрозділів уточнюється.

Міністерство доходів і зборів України певний час було головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Вказане міністерство відповідно до покладених на нього завдань: 1) визначало єдині методологічні засади складення звітності з єдиного внеску; 2) здійснювало адміністрування єдиного внеску; 3) контролювало своєчасність подання платниками єдиного внеску передбаченої законом звітності, своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати єдиного внеску; 4) забезпечувало достовірність та повноту обліку платників єдиного внеску і ведення обліку єдиного внеску; 5) ініціювало застосування до платників єдиного внеску судових процедур банкрутства; 6) готувало пропозиції щодо прогнозів надходжень єдиного внеску з урахуванням прогнозу макроекономічних показників і тенденцій розвитку світової економіки; 7) здійснювало прогнозування та проводило аналіз надходжень платежів, визначених Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»; 8) складало звітність щодо сплати єдиного внеску.

Кабмін України своєю постановою від 1 березня 2014 року №67 ліквідував Міндоходів і зборів і тим самим відновив діяльність державної податкової служби та митної служби. Постановою КМ України від 21 травня 2014 року №236 затверджено Положення про Державну фіскальну службу України. ДФС є центральним органом виконавчої влади, який реалізує в тому числі державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а також державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску.

Міністерство охорони здоров'я України відповідно до покладених на нього завдань:

- проводить медико-соціальну експертизу з метою виявлення ступеня обмеження життєдіяльності особи;
- затверджує норми харчування для дітей у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах фізіологічні (медичні) норми харчування для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- затверджує Інструкцію про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються в загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які вимагають особливих умов виховання;
- затверджує переліки: 1) спеціалізованих лікувальних та лікувально-виховних установ для неповнолітніх хворих наркоманією; 2) хвороб і патологічних станів, ризик виникнення яких підвищується в результаті впливу на організм дитини іонізуючого випромінювання та інших шкідливих факторів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 3) хвороб, для яких може бути

встановлено причинний зв'язок із дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих факторів у дорослого населення, яке постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, захворювань, які дають право на усиновлення хворих дітей без дотримання строків перебування на обліку; 4) хронічних захворювань, при яких надається житлове приміщення за договором наймання соціального житла з перевищенням норм житлової площі; 5) медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів у віці до 18 років; 6) медичних показань для надання автомобілів, у тому числі з ручним керуванням, інвалідам;

- затверджує порядки: 1) проведення судово-психіатричної експертизи; 2) відшкодування витрат на утримання центрів медико-соціальної реабілітації, а також забезпечення їх медикаментами і медичною апаратурою; 3) медичного відбору й направлення на санаторно-курортне лікування;

- затверджує форму акта про дитину, покинуту в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовилися забрати батьки чи інші родичі, про підкинуту чи знайдену дитину та Інструкцію про її заповнення;

- здійснює підготовку нормативно-правових актів з питань щодо загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування;

- розробляє типову форму договорів про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування;

- визначає види медичної допомоги, що фінансуються за загальнообов'язковим державним соціальним медичним страхуванням;

- здійснює організацію заходів щодо поширення здорового способу життя серед населення України;

- здійснює контроль за додержанням законодавства про медико-соціальну експертизу;

- здійснює контроль за дотриманням стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій;

- затверджує: 1) інструкцію про порядок надання медико-соціальної допомоги ВІЛ-інфікованим дітям; 2) порядок організації медичної допомоги хворим на ВІЛ-інфекцію /СНІД; 3) порядок оформлення відпусток хворих на туберкульоз із лікарень і санаторіїв; 4) порядок ведення реєстрації, обліку людей, які живуть з ВІЛ, та здійснення медичного нагляду за такими особами; 5) порядок безоплатного забезпечення антиретровірусними препаратами та лікарськими засобами для лікування опортуністичних інфекцій осіб, які живуть з ВІЛ.

Міністерство внутрішніх справ України відповідно до покладених на нього завдань:

- здійснює профілактичні заходи з дітьми, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ, а також щодо запобігання злочинам та іншим правопорушенням, вносить відповідному державному органу, громадській

організації або посадовій особі подання про вжиття заходів для усунення причин та умов, що сприяють учиненню правопорушень;

- у межах компетенції вживає заходів щодо запобігання та припинення насильства в сім'ї;

- у межах компетенції вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також здійснення розшуку дітей, які зникли безвісти;

- здійснює в межах, визначених законодавством, контроль за дотриманням вимог законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, здійснює в межах компетенції заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі;

- у межах компетенції бере участь у здійсненні заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі;

- взаємодіє з органами державної влади з питань соціального захисту працівників органів внутрішніх справ та внутрішніх військ МВС України і забезпечує їх функціонування;

- веде військовий реєстр працівників, пенсіонерів органів внутрішніх справ та військовослужбовців внутрішніх військ МВС України, членів їх сімей, що брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

- уживає відповідно до законодавства заходів щодо забезпечення правового і соціального захисту осіб рядового і начальницького складу та працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців та працівників внутрішніх військ МВС України, пенсіонерів із числа військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, членів їхніх сімей, розробляє пропозиції з цих питань і вносить їх на розгляд відповідних органів;

- розробляє, організовує і здійснює профілактичні, лікувальні, оздоровчі та реабілітаційні заходи, спрямовані на охорону і зміцнення здоров'я працівників та військовослужбовців, членів їхніх сімей, державних службовців і пенсіонерів системи МВС України.

Міністерство оборони України відповідно до покладених на нього завдань:

- затверджує інструкції про порядок добору кандидатів та виплати академічних (соціальних) стипендій курсантам, слухачам і ад'юктам вищих військових навчальних закладів Збройних Сил та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів;

- визначає порядок санаторно-курортного лікування військовослужбовців та ветеранів військової служби, членів їх сімей, ветеранів війни, працівників Збройних Сил та інших категорій громадян, яким законодавчо надано право користування закладами охорони здоров'я Міноборони України;

- затверджує порядок здійснення військово-лікарської експертизи у Збройних Силах;

- установлює статус учасника бойових дій та видає відповідні документи військовослужбовцям Міністерства оборони України та Збройних Сил;
- затверджує інструкцію з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби та членів їх сімей у Міністерстві оборони України.

Питаннями соціального захисту тією чи іншою мірою займаються всі державні органи виконавчої влади.

1.3.2. Управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням

Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування передбачено функціонування в країні п'ятих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а саме: 1) пенсійне страхування; 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням; 3) медичне страхування; 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; 5) страхування на випадок безробіття. Кожен із цих видів має відокремлену систему органів управління.

І. Не дивлячись на те, що Закон України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” набрав чинності з 1 січня 2004 року, до цього часу не створено Пенсійний фонд та не затверджено його статус. Сьогодні в країні функціонує Пенсійний фонд України, який діє на підставі положення, що затверджене Президентом України, і правовий статус якого суттєво відрізняється від статусу майбутнього Пенсійного фонду. На цю різницю між правовими статусами цих двох фондів обов'язково слід звернути увагу.

Перш за все, Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України. Він входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Пенсійний фонд України у своїй діяльності керується Конституцією України та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства соціальної політики України, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента України та Міністра соціальної політики України.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

- реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску;
- внесення пропозицій Міністру щодо формування державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню;

- керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

- призначення (перерахунок) пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та підготовка документів для їх виплати;

- забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання, інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством;

- ефективне та цільове використання коштів, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів;

- забезпечення надходжень від сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, ведення обліку цих надходжень, інших коштів відповідно до законодавства та здійснення контролю за їх сплатою, забезпечення ведення реєстру застрахованих осіб;

- виконання інших завдань, визначених законами України та покладених на Пенсійний фонд України Президентом України.

Пенсійний фонд України відповідно до покладених на нього завдань:

- вивчає та аналізує ситуацію у сфері пенсійного забезпечення, забезпечує проведення щорічних актуарних розрахунків фінансового стану системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

- розробляє проект бюджету Пенсійного фонду України, складає звіт про його виконання та подає їх у встановленому порядку Міністру для внесення на розгляд Кабінету Міністрів України, здійснює ефективний розподіл фінансових ресурсів для пенсійного забезпечення;

- організовує роботу з формування, автоматизованого оброблення інформації у системі Пенсійного фонду України;

- здійснює заходи щодо забезпечення доступу до даних реєстру застрахованих осіб;

- організовує, координує та контролює роботу головних управлінь Пенсійного фонду України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управлінь у районах, містах, районах у містах, а також управлінь у містах та районах щодо: 1) забезпечення додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами актів законодавства про пенсійне забезпечення; 2) забезпечення надходжень від сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, ведення обліку цих надходжень, інших коштів відповідно до законодавства, забезпечення ведення реєстру застрахованих осіб; 3) здійснення контролю за додержанням законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, правильністю нарахування, обчислення, повнотою і своєчасністю сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інших платежів, за достовірністю поданих відомостей про осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню,

призначенням (перерахунком) і виплатою пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та іншими виплатами, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України, інших джерел, визначених законодавством; 4) стягнення у передбаченому законодавством порядку своєчасно не нарахованих та/або не сплачених сум страхових внесків та інших платежів; 5) застосовування фінансових санкцій, передбачених законом; 6) призначення (перерахунку) і виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці; 7) забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання та інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством; 8) обліку коштів Пенсійного фонду України, ведення статистичної та бухгалтерської звітності; 9) надання страхувальникам та застрахованим особам інформації, визначеної законодавством;

- забезпечує проведення конкурсного відбору банків, які здійснюють виплату та доставку пенсій;

- вживає відповідно до законодавства та міжнародних договорів України заходів до переказування пенсій громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон, та виплати пенсій пенсіонерам іноземних держав, які постійно проживають в Україні;

- здійснює у межах своїх повноважень контроль за цільовим використанням коштів Пенсійного фонду України, інших коштів, призначених для виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці;

- аналізує та прогнозує надходження коштів від сплати єдиного внеску, організовує взаємодію та обмін інформацією з Міністерством доходів і зборів України та іншими державними органами з питань нарахування та сплати єдиного внеску, персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску, розрахунку показників середньої заробітної плати працівників для призначення пенсії;

- подає в установленому законодавством порядку Міністерству пропозиції щодо зміни розміру єдиного внеску та щодо розподілу коштів від його сплати, що спрямовуються на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;

- подає Міністерству пропозиції щодо застосування законодавства про ведення обліку застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та разом із Міністерством дає роз'яснення з питань призначення, перерахунку та виплати пенсій;

- вносить пропозиції Міністерству та іншим центральним органам виконавчої влади щодо розроблення прогнозних показників економічного і соціального розвитку України та проекту Державного бюджету України, Міністерству доходів і зборів України - щодо ведення обліку сплати єдиного внеску, формування та подання звітності в частині ведення обліку

застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- проводить у межах своїх повноважень інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення;

- готує звітність, передбачену законодавством;

- здійснює інші повноваження, визначені законами України та покладені на Пенсійний фонд України Президентом України.

Пенсійний фонд України має свої територіальні органи в областях (головні управління) та районах (управління).

II. Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України є некомерційною самоврядною організацією, що створена відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності". Він став правонаступником державного, галузевих та регіональних фондів охорони праці. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Безпосереднє управління Фондом здійснюють його правління та виконавча дирекція.

Основними напрямками діяльності Фонду є:

- проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, викликаних умовами праці (далі - нещасні випадки);

- сприяння створенню умов для відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків;

- відшкодування шкоди, пов'язаної з втратою застрахованими особами заробітної плати або відповідної її частини під час виконання трудових обов'язків, надання їм соціальних послуг у зв'язку з ушкодженням здоров'я, а також у разі їх смерті здійснення страхових виплат непрацездатним членам їх сімей.

Фонд відповідно до покладених на нього завдань зобов'язаний:

- надавати страхувальникам необхідні консультації та сприяти у створенні ними та реалізації ефективної системи управління охороною праці;

- брати участь: а) у розробленні центральними органами виконавчої влади державних цільових та галузевих програм поліпшення стану безпеки, умов праці і виробничого середовища та їх реалізації; б) у навчанні та підвищенні рівня знань працівників, які вирішують питання охорони праці; в) в організації розроблення та виробництва засобів індивідуального захисту працівників; г) у розробленні законодавчих та нормативних актів з охорони праці; д) у здійсненні наукових досліджень у сфері охорони та медицини праці;

- перевіряти стан профілактичної роботи та охорони праці на підприємствах, брати участь у розслідуванні нещасних випадків на виробництві, а також професійних захворювань;
- вести пропаганду безпечних та нешкідливих умов праці, організувати створення тематичних кінофільмів, радіо- і телепередач, видавати та розповсюджувати нормативні акти, підручники, журнали, іншу спеціальну літературу, плакати, пам'ятки тощо з питань страхування від нещасного випадку та охорони праці;
- вивчати та поширювати позитивний досвід створення безпечних та нешкідливих умов виробництва;
- надавати підприємствам на безповоротній основі фінансову допомогу для розв'язання особливо гострих проблем з охорони праці;
- виконувати інші профілактичні роботи;
- вести облік відомостей Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, отриманих від Пенсійного фонду України у порядку, визначеному законом;
- вести облік показників для визначення класу професійного ризику виробництва;
- укладати угоди з лікувально-профілактичними закладами та окремими лікарнями на обслуговування потерпілих на виробництві;
- вивчати та використовувати досвід управління охороною праці та страхування від нещасного випадку в зарубіжних країнах;
- співпрацювати з фондами з інших видів соціального страхування у фінансуванні заходів, пов'язаних із матеріальним забезпеченням та наданням соціальних послуг застрахованим, у кожному конкретному випадку спільно приймаючи рішення щодо того, хто з них братиме участь у фінансуванні цих заходів;
- своєчасно та в повному обсязі відшкодовувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі його смерті, виплачуючи йому або особам, які перебували на його утриманні: а) допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю до відновлення працездатності або встановлення інвалідності; б) одноразову допомогу у разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого; в) щомісяця грошову суму в разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого; г) пенсію по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; д) пенсію у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; є) допомогу дитині відповідно до статті 9 названого Закону;
- організувати поховання померлого, відшкодовувати вартість пов'язаних з цим ритуальних послуг відповідно до місцевих умов;

- сприяти створенню умов для своєчасного надання кваліфікованої першої невідкладної допомоги потерпілому у разі настання нещасного випадку, швидкої допомоги у разі потреби його госпіталізації, ранньої діагностики професійного захворювання;

- організувати цілеспрямоване та ефективне лікування потерпілого у власних спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах або на договірній основі в інших лікувально-профілактичних закладах з метою якнайшвидшого відновлення здоров'я застрахованого;

- забезпечити потерпілому разом із відповідними службами охорони здоров'я за призначенням лікарів повний обсяг постійно доступної, раціонально організованої медичної допомоги, яка повинна включати: а) обслуговування вузькопрофільними лікарями та лікарями загальної практики; б) догляд медичних сестер удома, в лікарні або в іншому лікувально-профілактичному закладі; в) акушерський та інший догляд удома або в лікарні під час вагітності та пологів; г) утримання в лікарні, реабілітаційному закладі, санаторії або в іншому лікувально-профілактичному закладі; д) забезпечення необхідними лікарськими засобами, протезами, ортопедичними, коригуючими виробами, окулярами, слуховими апаратами, спеціальними засобами пересування, зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів);

- вжити всіх необхідних заходів для підтримання, підвищення та відновлення працездатності потерпілого;

- забезпечити згідно з медичним висновком домашній догляд за потерпілим, допомогу у веденні домашнього господарства (або компенсувати йому відповідні витрати), сприяти наданню потерпілому, який проживає в гуртожитку, ізольованого житла;

- відповідно до висновку лікарсько-консультаційної комісії або медико-соціальної експертної комісії проводити навчання та перекваліфікацію потерпілого у власних навчальних закладах або на договірній основі в інших закладах перенавчання інвалідів, якщо внаслідок ушкодження здоров'я або заподіяння моральної шкоди потерпілий не може виконувати попередню роботу; працевлаштовувати осіб зі зниженою працездатністю;

- організовувати робочі місця для інвалідів самостійно або разом з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування чи з іншими заінтересованими суб'єктами підприємницької діяльності; компенсувати при цьому витрати виробництва, які не покриваються коштами від збуту виробленої продукції, за рахунок Фонду;

- у разі невідкладної потреби надавати інвалідам разову грошову допомогу, допомогу у вирішенні соціально-побутових питань за їх рахунок або за рішенням виконавчої дирекції Фонду та її регіональних управлінь - за рахунок Фонду;

- організовувати залучення інвалідів до участі в громадському житті;

- вживати заходів щодо удосконалення своєї діяльності.

При Фонді створено спеціалізовану медичну та патронажну службу соціального страхування, а також діє власне видавництво з відповідною поліграфічною базою.

Робочими органами виконавчої дирекції Фонду є його управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, відділення в районах і містах обласного значення.

III. Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності створений відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням". Він став правонаступником Фонду соціального страхування України. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Представниками застрахованих осіб є профспілки, їх об'єднання або інші уповноважені найманими працівниками органи (представники). Управління Фондом здійснюють правління та виконавча дирекція Фонду.

Фонд є органом, який здійснює:

- організаційно-управлінські заходи по виконанню завдань, покладених на Фонд;

- керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;

- матеріальне забезпечення (надання допомоги) застрахованим особам у зв'язку з настанням страхового випадку: тимчасової втрати працездатності, вагітності та пологів, народження дитини, доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку, смерті застрахованої особи, а також членів сім'ї, які перебували на її утриманні;

- забезпечення у межах асигнувань, установлених на ці цілі бюджетом Фонду, оздоровчих заходів (оплата путівок на санаторно-курортне лікування застрахованим особам, членам їх сімей та студентам за наявності медичних показань, до дитячих оздоровчих закладів);

- часткове фінансування санаторіїв-профілакторіїв підприємств, установ та організацій, надання соціальних послуг у позашкільній роботі з дітьми (утримання дитячо-юнацьких спортивних шкіл, дитячих оздоровчих таборів і позашкільне обслуговування) в порядку, визначеному правлінням Фонду.

Для реалізації основних напрямів діяльності Фонд повинен забезпечити:

- контроль за обґрунтованістю видачі та продовження листків непрацездатності закладами охорони здоров'я і санаторно-курортними закладами незалежно від форм власності;

- ведення обліку і звітності щодо страхових коштів;

- публікування в ЗМІ про бюджет Фонду на поточний рік та звіту про виконання бюджету Фонду за минулий рік;
- надання через засоби масової інформації роз'яснень про права та обов'язки суб'єктів страхування за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- надання безоплатно застрахованим особам і страхувальникам консультацій з питань застосування законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- інформування застрахованих осіб про призначення (відмову) і розмір матеріального забезпечення, порядок виплати, види та умови надання матеріального забезпечення і соціальних послуг, а також про порядок оскарження рішень у разі відмови в наданні матеріального забезпечення і соціальних послуг;
- стягнення надміру виплачених коштів з юридичних і фізичних осіб у встановленому законом порядку;
- співпрацювання з фондами з інших видів загальнообов'язкового державного соціального страхування у реалізації заходів, пов'язаних з наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам, приймаючи спільне рішення щодо участі у фінансуванні цих заходів;
- щорічне подання Кабінету Міністрів України звіту про виконання бюджету Фонду за минулий рік і оприлюднення його в засобах масової інформації.

В Автономній Республіці Крим, областях та містах Києві і Севастополі безпосереднє управління здійснюють правління та виконавчі дирекції відповідних відділень Фонду. Робочими органами виконавчої дирекції Фонду та його відділень є виконавчі дирекції відділень Фонду в АРК, областях, у містах Києві та Севастополі. У районах та містах республіканського (АРК) та обласного значення за рішенням та в порядку, встановленому правлінням Фонду, можуть створюватися виконавчі дирекції або уповноважені представники відділень Фонду.

IV. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття створений відповідно до Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”. Він став правонаступником Державного фонду сприяння зайнятості населення. Указаний Фонд є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Управління Фондом здійснює правління Фонду та виконавча дирекція Фонду.

Виконавча дирекція Фонду є виконавчим органом правління Фонду, яка забезпечує виконання та практичну реалізацію рішень правління. Функції виконавчої дирекції Фонду виконує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції,

та його територіальні органи, що здійснюють свою діяльність відповідно до Закону України „Про зайнятість населення” та вищеназваного Закону. Вказаний орган має територіальний орган в АРК, областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах у містах, містах.

Основними напрямками діяльності Фонду є:

- управління загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття;
- виплата матеріального забезпечення та надання соціальних послуг;
- підготовка та подання в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо вдосконалення законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття;
- розробка інструкцій, роз’яснень, методичних рекомендацій з питань, що входять до його компетенції;
- контроль правильності здійснення витрат за страхуванням на випадок безробіття, правильності визначення роботодавцем допомоги по частковому безробіттю та її виплати застрахованим особам, вжиття заходів щодо усунення виявлених порушень;
- вжиття заходів щодо раціонального використання коштів і забезпечення фінансової стабільності Фонду;
- інформування застрахованих осіб через засоби масової інформації про результати своєї роботи;
- співпраця з іншими страховими фондами, що здійснюють загальнообов’язкове державне соціальне страхування, у виконанні функцій збору єдиного соціального внеску і контроль за його сплатою, щодо формування та ведення інформаційної системи платників єдиного соціального внеску, у проведенні заходів, пов’язаних з виплатою забезпечення та наданням соціальних послуг, і має право в кожному конкретному випадку приймати спільні рішення щодо фінансування цих заходів;
- співпраця, на договірних засадах, з підприємствами, установами та організаціями, у тому числі науковими та науково-дослідними, в Україні та в зарубіжних країнах в інтересах Фонду;
- вжиття заходів щодо удосконалення своєї діяльності.

Тема 1.4. Соціальні ризики як підстава для встановлення окремих видів соціального забезпечення

Ризик є універсальною категорією, яка знаходить застосування в усіх сферах життєдіяльності суспільства. У літературі можна налічити до 1500 визначень, які розкривають його суть з позицій окремих наук. Зміст цього поняття пов’язується з усвідомленням можливої небезпеки, загрози, ненадійності, невизначеності, непевності, випадковості, збитку тощо. Найчастіше ризик розглядається як негативний прояв суспільного життя.

Початкове значення слова „ризик” точно не з’ясоване. Воно має давньолатинське, давньогрецьке, арабське, португальське, французьке, китайське, японське тощо походження і означає небезпеку, загрозу, “прямовисну скелю”, “обминати скелі” чи “лавірувати між ними”. В.І. Даль, аналізуючи дієслово „ризикувати”, розглядав його як активну, свідому дію людини з надією на вдачу в умовах невизначеності результату цієї дії та акцентував увагу на таких якостях людини, як сміливість, рішучість, заповзятливість. Слово „риск” у російську мову перекочувало з французької мови, а вже з російської мови в українську як слово „ризик”. В українській мові це слово тлумачать як усвідомлену можливість небезпеки, а також як можливість збитків або неуспіху у якійсь справі. Таким чином, етимологія цього слова показує можливість інтерпретувати його і як джерело небезпеки, і як сама небезпека, і як ступінь небезпеки, і як обмеження діяльності, і як діяльність в умовах небезпеки, і як діяльність щодо подолання небезпеки.

Боязнь мореходців розбитися об скелі (а така ймовірність була високою) вимагала відповідного запобігання, і тому страхування небезпек на морі, а пізніше – в торгівлі дало поштовх виникненню цього виду діяльності. У подальшому термін „ризик” був поширений на будь-які небезпеки втрати майна, доходу тощо.

Нині ризикологія є предметом вивчення природничими і суспільними науками, в т. ч. математикою, філософією, соціологією, психологією, економікою, медициною, екологією, правознавством тощо.

Так, в економічній літературі ризик – атрибут прийняття рішення у ситуації невизначеності. У межах економічної науки розрізняються, зокрема, такі ризики: господарський, відсотковий, екологічний, інвестиційний, майновий, незбалансованої ліквідності, політичний, портфельний, потенційних збитків, ринковий, розподілений, страховий, технічний, трансляційний, формальний, ціновий.

У соціології соціальний ризик – це об’єктивні, ймовірні несприятливі для становлення, функціонування, розвитку соціальних груп та їхньої взаємодії наслідки діяльності тих або інших факторів. Іншими словами – це облік і регулювання соціальних факторів і наслідків, які небажані, соціально несприятливі, загрожують життю і здоров’ю людей.

У юридичній літературі під ризиками у праві розуміють небезпечність виникнення непередбачених витрат очікуваного прибутку, доходу, майна, коштів у зв’язку з випадковою зміною умов економічної діяльності, несприятливими обставинами або дією непереборної сили, ступінь ймовірності певної негативної події, яка може відбутися у певний час або за певних обставин, тобто можлива подія, поява якої має ймовірний і випадковий характер та зумовлює небажані наслідки для учасника відповідних правовідносин. Особливості змісту і межі ризику визначаються в окремих галузях права та сферах суспільно-економічної діяльності. Так, у кримінальному праві ризик – свідоме припущення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків у результаті її діяльності, спрямованої на досягнення суспільно корисної мети.

Найчастіше наводяться такі загальні визначення ризику:

- усвідомлення небезпеки виникнення в будь-якій системі небажаної події з певними в часі та просторі наслідками;
- ймовірність несприятливих наслідків;
- частота реалізації „небезпеки”;
- величина, що визначається як добуток величини події на міру її можливості;
- ймовірність витрат, що можуть бути встановлені перемноженням ймовірності (частоти) негативної події на величину можливого збитку від неї;
- ймовірна міра можливості реалізації небезпеки у вигляді певного збитку в штучно створеній діями суб'єкта ситуації.

Сьогодні ризик розглядається як дворівнева взаємопов'язана структура, що має прикладний і теоретичний аспекти. Прикладний є результатом дослідження конкретних наук (наприклад, теоріями ігор, ймовірностей, катастроф, прийняття рішень, психологічними, військовими, біологічними, демографічними, юридичними тощо). Теоретичний – це результат вивчення ризику як суспільного явища, що має власну сутність, відповідні закономірності розвитку й управління у ситуації невизначеності.

Ризик як історична категорія виник на нижній сходинці цивілізації, коли у людства з'явилося відчуття страху перед смертю, і співставляється з історичним розвитком людства. Становлення суспільства рідко складалося з передбачуваних подій і часто супроводжувалось невизначеністю, суперечностями та конфліктами, що (в свою чергу) послужило об'єктивними передумовами для іманентного існування ризику.

Формування суспільної потреби у вживанні терміна „ризик” у часовому вимірі співпало з появою усвідомленого відчуття відповідальності за прийняті рішення у суб'єктів ризику. Розвиток товарно-грошових відносин спричинив становлення ризику як економічної категорії. Уявлення про ризики як про керовану людиною ймовірність виникнення небезпеки з'явилися у Європі в XVI – XVII ст. і традиційно були пов'язані з розвитком мореплавства і торгівлі. У цей період ризик ототожнювали з вартісними оцінками майнових втрат, а великі прибутки від торговельних операцій були прямо пропорційними ступеню ризику. Важливими науковими здобутками цього часу, які визначали подальший розвиток теорії ризику, стали формулювання теорії ймовірностей, законів великих чисел та процедури статистики, розробка структури нормального розподілу та стандартного відхилення ризику, визначення очікуваної корисності тощо.

Розрізняються такі групи ризиків:

- природні – пов'язані з проявами стихійних сил природи;
- екологічні – пов'язані із забрудненням навколишнього оточуючого середовища;

- політичні — пов'язані з політичною ситуацією в країні та діяльністю держави;

- транспортні — пов'язані з перевезенням вантажів різними видами транспорту;

- комерційні — становлять собою небезпеку втрат у процесі фінансово-господарської діяльності. Вони, в свою чергу, поділяються на майнові, виробничі, торговельні та фінансові.

Усі ризики тією чи іншою мірою стосуються людей, і в найширшому розумінні їх можна назвати соціальними. У цьому ракурсі соціологи звертають увагу на наслідки антропогенного впливу на природу й небезпеки, що породжуються в усіх сферах життя суспільства в контексті конкретної культури. Представники інших суспільних наук з інших позицій досліджують указані ризики: історики, як правило, протиставляють випадковість та історичну закономірність; економісти вважають випадкову подію проявом ймовірної або можливої тенденції господарського життя; для психологів характерна увага до сприйняття, оцінки ризику й прийняття рішень на цій основі тощо.

Під соціальним ризиком розуміють:

- здатність сприйняття індивідумом чи групою несприятливих умов середовища залежно від суб'єктивних особистих особливостей і можливостей;

- характеристику певних соціальних груп людей, які знаходяться у складній життєвій ситуації, що в силу обставин, котрі склалися, свого соціального становища і способу життя піддаються негативним впливам;

- ймовірність настання подій, які загрожують нормальному відтворенню людини, її фізіологічній і соціально-економічній життєдіяльності.

У вузькому сенсі соціальний ризик — це ймовірність настання матеріальної незабезпеченості у результаті втрати заробітку або трудового доходу з об'єктивних, соціально-значимих причин, а також необхідності додаткових витрат на лікування і соціальні послуги. Мається на увазі захист від подій, наслідком яких є необхідність призначення пенсії, надання грошової допомоги чи соціальних послуг. Способами захисту від цих соціальних ризиків є: 1) державне соціальне забезпечення; 2) загальнообов'язкове державне соціальне страхування; 3) цивільно-правові форми страхування і забезпечення; 4) епізодична допомога з боку фізичних осіб. Соціальні ризики можуть перераховуватися в нормативних актах (при страхуванні), припускатися (при державному забезпеченні) або на даному етапі бути байдужими для права.

Залежно від організаційно-правової форми захисту соціальні ризики поділяються на страхові та нестрахові. У нормативних актах дається легальне визначення страхових ризиків залежно від виду страхування. У літературі можна знайти доктринальне визначення як страхових, так і нестрахових соціальних ризиків.

Стосовно права соціального забезпечення в наукових публікаціях найчастіше даються такі визначення соціальних ризиків:

- ймовірна подія, настання якої веде до матеріальної незабезпеченості у зв'язку з втратою доходу від трудової діяльності або внутрішньосімейного утримання, а також у зв'язку з виникненням додаткових витрат на дітей та інших непрацездатних членів сім'ї, на потреби в медичних чи соціальних послугах;

- можливість виникнення соціально несприятливих ситуацій, пов'язаних із необхідністю підтримки громадянина з боку держави і суспільства;

- ймовірні події, які породжуються об'єктивними, соціально-значимими причинами і призводять до втрати заробітку особи, зниження доходів нижче прожиткового мінімуму, необхідності в медичній допомозі та інших соціальних послугах;

- це такі події у житті людини, за яких виникає небезпека втрати матеріальних засобів для задоволення її першочергових (базових) потреб, необхідних для збереження і відтворення повноцінного життя як члена людського суспільства;

- визнана суспільством чи державою не передбачувана або передбачувана, бажана або небажана подія в житті людини, яка призводить до втрати працездатності (постійної або тимчасової), чи матеріальної незабезпеченості особи та не може бути усунена особою самостійно внаслідок об'єктивних причин;

- передбачена законодавством України складна життєва обставина об'єктивного характеру, що пов'язана з втратою людиною роботи, заробітку, погіршенням стану здоров'я чи настанням інших соціально небезпечних наслідків, які не можуть бути усунені нею самостійно.

Таким чином, узагальнюючи всі ці визначення, можна зробити висновок, що **соціальні ризики у праві соціального забезпечення** – це породжені об'єктивними причинами і визнані суспільством обставини, що можуть виникнути, і за наявності яких особа втрачає доходи від трудової діяльності і/або несе додаткові витрати чи не має засобів до існування або має їх на рівні нижче від прожиткового мінімуму, чи через стан здоров'я не має можливості до самообслуговування, у зв'язку з чим з метою попередження матеріальної незабезпеченості потребує допомоги з боку держави і суспільства шляхом призначення відповідної пенсії, надання тієї чи іншої грошової допомоги чи певних видів соціальних послуг. Іншими словами – це ймовірні обставини, що призводять особу поза її волею до матеріальної незабезпеченості і при їх виникненні вона потребує допомоги через створені в країні системи загальнообов'язкового державного соціального страхування і/або державного чи недержавного соціального забезпечення.

В орбіті загальнообов'язкового державного соціального страхування знаходяться соціальні ризики, що пов'язані з втратою трудового доходу чи понесенням додаткових витрат і стосуються економічно активного населення. До сфери державного соціального забезпечення належать соціальні ризики, що відносяться до всього населення, зокрема, такі, як малозабезпеченість (бідність,

нужденність), тобто коли в особи доходи нижче прожиткового мінімуму, відсутність засобів до існування (діти-інваліди, інваліди з дитинства), сирітство (біологічне чи соціальне), самотність, бездомність (потреба в соціальному житті) тощо.

Страхове право базується на страхових ризиках, визначення яких дано в нормативних актах. Так, відповідно до ч.1 ст.11 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування страховий ризик – це обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Закон України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” дає таке визначення страхового ризику: обставини, внаслідок яких особи можуть втратити роботу і потребують матеріальної підтримки та соціальних послуг за цим Законом (п.13 ст.1). Згідно з підп.7 ст.2 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням” страховий ризик – це обставини, внаслідок яких застрахована особа або члени її сім'ї можуть втратити тимчасово засоби до існування та потребувати матеріального забезпечення або надання соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням. У Законі України „Про страхування”, що регламентує цивільно-правові відносини щодо захисту майнових інтересів у разі настання певних подій, вказано, що страховий ризик – це певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання (ч.1 ст.8).

Нестрахові соціальні ризики – це обставини, внаслідок яких особи та/або члени їх сімей не мають засобів до існування або мають їх на рівні нижче прожиткового мінімуму чи мають особливі потреби, у результаті яких держава бере на себе обов'язок надавати таким особам матеріальну, медичну, соціальну тощо підтримку.

Між страховими і нестраховими соціальними ризиками є багато спільного, але за змістом та можливими видами забезпечення вони є неоднаковими. Розрізняються ці ризики за формою їх забезпечення: страхові – за рахунок єдиного внеску роботодавців, працівників та осіб, які здійснюють індивідуальну трудову діяльність; нестрахові – за рахунок коштів бюджетів різних рівнів.

У ринкових умовах відбулось розмежування обов'язків по соціальному забезпеченню економічно активних та неактивних членів суспільства. Держава продовжила турбуватися про вразливі верстви населення (дітей, інвалідів, малозабезпечених, престарілих тощо), а обов'язок щодо соціального забезпечення економічно активного населення був покладений на роботодавців та працівників при незначній ролі в цьому держави. Таке забезпечення можливе зі спеціальних позабюджетних фондів, створених для подолання наслідків тих чи інших соціальних ризиків.

До характерних ознак соціальних ризиків належать наступні:

- ймовірність виникнення події має об'єктивний характер, не залежить від волі особи і не може нормативно регламентуватися;

- обумовлені економічною системою і суспільною організацією праці;

- індивідуально захиститись від таких обставин особа не може і потребує матеріальної підтримки з боку суспільства;

- обставини, що можуть виникнути, повинні піддаватися кількісній науковій оцінці і прогнозу як з позицій ймовірності настання ризикових ситуацій (чисельність інвалідів, пенсіонерів, померлих і т.ін.), так і з позицій їхніх вартісних параметрів (тривалість захворювань, вік виходу на пенсію, середній вік настання інвалідності і т.ін.);

- майновими наслідками їх є втрата заробітку або трудового доходу та необхідність додаткових витрат на лікування, соціальні послуги, утримання непрацездатних членів сім'ї тощо чи інше погіршення матеріального стану;

- ризик повинен мати випадковий характер і його реалізація (настання соціального випадку) не може бути пов'язана з певними бажаннями особи;

- факт настання соціального випадку, як правило, не відомий у часі та просторі;

- заінтересованість держави і суспільства в пом'якшенні та подоланні цих наслідків шляхом закріплення їх у тій чи іншій формі у нормативних актах.

У соціальних ризиках необхідно розрізняти причини та наслідки їх настання. Причинами тих чи інших наслідків можуть бути: 1) тимчасова непрацездатність; 2) нещасний випадок на виробництві; 3) професійне захворювання; 4) вагітність і пологи; 5) інвалідність; 6) старість; 7) втрата годувальника; 8) необхідність догляду за малолітньою дитиною, дитиною-інвалідом, інвалідом, престарілим членом сім'ї; 9) смерть; 10) безробіття; 11) малозабезпеченість (бідність, нужденність); 12) сирітство; 13) самотність. Цей перелік не є вичерпним. Наслідками цих причин є: 1) втрата заробітку чи іншого трудового доходу; 2) зниження рівня життя нижче рівня прожиткового мінімуму; 3) понесення додаткових (підвищених) витрат, які визнані соціально значимими; 4) соціальне неблагополуччя (сирітство, самотність, безпритульність тощо). І цей перелік не є вичерпним. У публікаціях причини і наслідки називають соціальними ризиками. Саме причини є тими обставинами, внаслідок яких особа стає матеріально не забезпеченою, і тому їх слід вважати соціальними ризиками. Завдяки цьому можна встановлювати різні види як соціального страхування, так і державного соціального забезпечення.

Соціальні ризики виконують компенсаційну функцію. Основними способами компенсації є:

- 1) грошові виплати (пенсій, допомог, компенсацій, субсидій тощо);

- 2) надання соціальних послуг (соціально-побутових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, юридичних, інформаційних тощо);

3) надання пільг з оплати, тих чи інших послуг (пільги ветеранам війни, багатодітним сім'ям, інвалідам тощо);

4) організаційна діяльність відповідних державних та недержавних структур щодо подолання тієї чи іншої несприятливої ситуації (робота соціальних установ і служб).

Соціальний ризик вимірюється за двома показниками: 1) ймовірність настання несприятливої події (частота настання події щодо місця та часу); 2) значимість цих подій (розмір збитку, що несе особа та суспільство).

Отже, показники ризику за своїм змістом – це не лише ймовірність появи випадкової події, але й імовірність настання негативного результату.

Залежно від наявних можливостей розрахункової бази, а також характеру випадкових подій визначаються ймовірності трьох типів:

- **ймовірність математична** (обчислюється як відношення кількості ситуацій, за яких деяка випадкова подія настала, до кількості ситуацій, за яких вона може настати, за умови, що всі розглядувані ситуації однаково можливі та взаємозалежні);

- **ймовірність статистична** (відносна частота появи випадкової події певного виду у сукупності всіх можливих випадкових подій. Обчислення такої ймовірності ґрунтується на законі великих чисел);

- **ймовірність експертна** (визначення експертної ймовірності має здебільшого вимушений характер з огляду на брак необхідної математично-статистичної інформації про випадкові події. Експертне оцінювання ґрунтується на об'єктивних фактах, знаннях і суб'єктивних відчуттях експертів).

До критеріїв соціального ризику відносять:

- ймовірність (частоту) настання ризикової ситуації;
- рівень матеріальної забезпеченості у разі втрати працездатності або відсутності попиту на працю;
- рівень соціальних гарантій при настанні ризикової ситуації;
- тривалість ризикової ситуації, тобто період між її настанням та переходом до нормальних умов життєдіяльності.

Система оцінки соціальних ризиків передбачає:

- визначення соціально-економічних ризиків, які впливають на фактори соціального забезпечення;

- класифікацію цих ризиків за ймовірністю настання відповідної йому небажаної події;

- визначення значимості цих ризиків у системі соціального забезпечення як добуток коефіцієнта еластичності фактору, який відповідає певному ризику, на „ваговий” (значимий) коефіцієнт відповідного показника;

- розподіл соціальних ризиків за їх значимістю;

- встановлення небезпечності ризиків для соціального забезпечення в цілому, виходячи з ймовірності виникнення та їх значимості.

Так, процес оцінювання, наприклад, ризиків нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання включає наступні етапи:

- виявлення шкідливих факторів, що становлять потенційну небезпеку для здоров'я людини і її життя;
- збір необхідної інформації про частоту й важкість нещасних випадків, порівняння характеристик цих ризиків;
- оцінка наслідків небезпечних подій з точки зору економічних втрат;
- установлення пріоритетів, тобто ранжирування рівнів ризику та побудова шкали ризиків з метою їх страхування.

Для виміру, оцінки і характеристики соціальних ризиків використовуються відомчі інформаційні бази. Так, у Пенсійному фонді України містяться відомості, що характеризують чисельність і склад пенсіонерів, суму нарахованих пенсій. На підставі демографічних таблиць відомі показники доживання (період після виходу на пенсію і до смерті) для різних вікових груп похилого населення. У Державній службі зайнятості є інформація, що характеризує чисельність і склад зареєстрованих безробітних, тривалість безробіття і суми виплачених допомог. Подібна інформація є в розпорядженні інших фондів, що займаються загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Перелік ризиків не є незмінним. Одні ризики є вічними (народження, хвороби, смерть), інші з'являються і зникають з ходом історії. У зв'язку з цим змінюються інструменти і способи нейтралізації основних ризиків життя від сімейного їх розподілу (у докапіталістичному суспільстві) до застосування ринкових механізмів та інструментів соціальної політики. За часів феодального ладу важелем нейтралізації ризиків вважалася родина (сім'я). В аграрних суспільствах неписаний договір поколінь передбачав турботу молоді про старих в обмін на спадщину. Отримання пенсії у цих суспільствах не було актуальною необхідністю, враховуючи довічну роботу в полі аж до самої смерті. Індустріалізація призвела до недієздатності моделі сімейного розподілу ризиків і сприяла виникненню нових соціальних ризиків – переривання доходів у зв'язку з безробіттям, хворобою, старістю. У кінці XIX ст. почала формуватися система соціального страхування (модель колективного розподілу індивідуальних ризиків).

У період переходу до постіндустріального суспільства намітились певні тенденції:

- зміна сімейної поведінки (масове працевлаштування жінок, нестабільність сімей) призвела до балансування сімейних обов'язків і обов'язків із догляду та появи одиноких батьків;
- зміни на ринку праці (поява нових професій і зниження ролі некваліфікованої праці, неповний робочий день) збільшили кількість

безробітних через низьку кваліфікацію та освітній рівень і знизили рівень пенсійного забезпечення;

- демографічні диспропорції (старіння населення) стали причиною балансування між роботою та доглядом, а також гарантуванням державою надання приватних соціальних послуг;

- розвиток технологій суттєво збільшив ризик техногенних катастроф;

- глобалізація (мобільність та вільне пересування) стала причиною зростання масштабів ризиків, загостренням соціальних конфліктів в окремих державах і перенесення їх на території інших країн тощо.

Більш ніж столітній світовий досвід свідчить, що захист від конкретних видів соціального ризику найбільш ефективно може бути організований у рамках окремих напрямів (секторів) соціального страхування: 1) пенсійне страхування (по старості, інвалідності, втраті годувальника); 2) медичне страхування (оплата медичної допомоги, включаючи в окремих країнах оплату тимчасової непрацездатності); 3) страхування нещасних випадків на виробництві (виробничий травматизм, професійні захворювання, пенсії утриманцям загиблих на виробництві); 4) страхування у зв'язку з безробіттям (допомоги з безробіття, перенавчання і працевлаштування). Цей досвід врахований українським законодавством.

Визначення змісту (природи) ризику і ступеня його ймовірності дозволяють розробити систему попереджувальних профілактичних заходів щодо зниження (мінімізації) ризику, а також оцінити необхідні види і масштаби компенсаційних заходів (обсяги медичних послуг, компенсаційних виплат, що заміщають собою втрачену заробітну плату).

Соціальний ризик слід відрізняти від соціального випадку, або іншими словами, від реалізованого соціального ризику. В усіх законах, що стосуються загальнообов'язкового державного соціального страхування, дано визначення страхового випадку. Це подія, за настання якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг. Регламентувати правом можна тільки соціальні випадки (страхові і нестрахові обставини), а соціальні ризики як ймовірні обставини (події) правовій регламентації не піддаються. Включені в гіпотезу норми права соціальні випадки стають юридичними фактами, які детально описані у правовій літературі.

Розуміння законодавцем соціального ризику як певної обставини не дає підстав розглядати ризик як юридичний факт, з яким пов'язано настання певних наслідків. Таким фактом, як уже говорилося, є страховий випадок. Підставами виникнення суб'єктивного права особи на соціальне забезпечення є страхові випадки, але не соціальні ризики.

Соціальні ризики виступають підставою для встановлення (правового регулювання) певного виду соціального забезпечення, тобто вони спонукають державу до захисту населення від можливих випадковостей шляхом прийняття відповідних нормативних актів. За наявності вказаних у них умов, що детально регламентовані, особа матиме право на певний вид соціального забезпечення.

Термін „страховий ризик” використовується лише в страховому законодавстві з метою необхідності збору страхових внесків (єдиного внеску). Це означає, що суспільство відповідним чином готується до настання тих чи інших обставин, тобто заздалегідь збирає кошти для пом’якшення наслідків від настання певних подій. Якби не було потреби в акумуляції недержавних фінансових ресурсів, то відсутня була б потреба в проведенні соціального страхування. У нормативних актах, що регламентують державне соціальне забезпечення, жодним чином не говориться про соціальні ризики. Вони в них припускаються, але коштів наперед для цих цілей ні з працівників, ні з роботодавців ніхто не збирає (не страхує).

Соціальні ризики не можуть виступати окремим правовим інститутом, оскільки в нормативних актах лише дається (припускається) їх перелік (каталог, меню) і передбачається механізм ліквідації наслідків події, що сталася. Цей механізм знаходиться поза полем соціальних ризиків.

У літературі соціальні ризики класифікуються за різними підставами або без указівки на конкретний критерій. Як і будь-яка інша класифікація, поділ соціальних ризиків носить умовний характер.

I. З урахуванням об’єктивної природи соціальні ризики поділяються на такі групи:

- **фізіологічного характеру** (народження, хвороба, вагітність і пологи, постійна і тимчасові непрацездатність, старість, смерть);
- **виробничого характеру** (нешасний випадок на виробництві, професійне захворювання);
- **демографічного характеру** (неповні, бездітні і багатодітні сім’ї, біологічне сирітство, порушення співвідношення між працездатним і непрацездатним населенням);
- **соціального характеру** (соціальне сирітство, малозабезпеченість, безробіття, бездомність і безпритульність).

У деяких класифікаціях указуються соціальні ризики економічного характеру, але в цю групу входять усі ризики, що пов’язані з втратою засобів до існування.

II. Залежно від часу врахування тих чи інших соціальних ризиків суспільством вони поділяються на:

- **традиційні** (тимчасова непрацездатність, вагітність і пологи, інвалідність, хвороба, досягнення пенсійного віку, смерть годувальника, безробіття, соціальні послуги та інші матеріальні витрати, пов’язані з певними обставинами, нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання). Ці ризики є об’єктом загальнообов’язкового державного соціального страхування;
- **нетрадиційні** (бідність, бездомність, поєднання роботи із сімейним доглядом).

III. За критерієм організаційно-правової форми розрізняються дві групи соціальних ризиків:

- **страхові** (ст. 26 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування);

- **нестрахові** (див., наприклад, ст. 1 Закону України „Про соціальні послуги”).

Соціальні ризики можуть бути класифіковані за ступенем небезпеки для окремих соціальних груп і прошарків трудящих. Якщо ступінь небезпеки низька, організаційно-правова форма носить добровільний характер, якщо вона висока, то, як правило, носить обов'язковий (за законом) характер. Між добровільним і обов'язковим страхуванням є перехідні форми, які названі факультативно обов'язковими або умовно-обов'язковими.

IV. За однією із класифікацій соціальні ризики розподіляються на три групи:

- **класові**. Передбачають нерівномірний розподіл соціальних ризиків серед соціальних груп. Ринкові інструменти і придбання страховки є недоступними для високоризикових груп через недостатність ресурсів сімей. Проблема нерівних класових ризиків може бути розв'язана соціальною державою інструментами політики солідарності;

- **плину життя**. Передбачають нерівномірний розподіл соціальних ризиків протягом життя. Ймовірність бідності найвища в дитинстві, особливо у великих сім'ях, а також у старості внаслідок зниження доходів. Держава звертає увагу на два „пасивні” відрізки життя: на дітей – через надання сімейних пільг і на літніх громадян – через надання пенсій;

- **покоління**. Ці ризики припускають наявність систематично низьких життєвих можливостей у деяких верств суспільства. Бідність легко успадковується і ймовірність стати бідними у дітей з бідних сімей в 2,6 рази вища, ніж у інших.

V. За іншою класифікацією соціальні ризики поділяються на дві групи:

- **втрати трудового доходу**. Це буває, перш за все, в результаті втрати працездатності: а) тимчасово (хвороба, травма); б) постійно (інвалідність, старість, втрата годувальника). Іншою причиною є відсутність можливості влаштуватися на роботу (безробіття) через: а) відсутність місця роботи; б) невитребуваність наявної професії чи кваліфікації;

- **забезпечення стандартів рівня життя**. Здійснюється шляхом: 1) компенсації доходів через відсутність мінімально необхідного рівня доходів (бідність) і у зв'язку зі зниженням рівня життя (вагітність і пологи, народження і виховання дітей, втрата годувальника, догляд за дитиною, хворим, інвалідом, престарілим); 2) компенсації гарантованими соціальними послугами (обов'язкове медичне обслуговування, обов'язкова освіта, гарантії мінімуму житлової площі, гарантії соціального обслуговування осіб, які його потребують).

VI. За змістом соціальні ризики поділяються на окремі види (непрацездатність, народження, догляд за хворими членами сім'ї, малозабезпеченість тощо) (див. наприклад, ст.26 Основ законодавства України

про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ст.1 Закону України „Про соціальні послуги”).

VII. За соціально небезпечними наслідками, що можуть настати через відповідні життєві обставини, соціальні ризики поділяються на:

- **матеріальні.** Ними є всі ризики, з настанням яких особа втрачає заробіток (дохід) або ж коли рівень матеріальної забезпеченості нижчий за передбачений законодавством України (малозабезпеченість, догляд за дитиною);

- **нематеріальні.** Такими вважаються всі соціальні ризики, що спричиняють наслідки, які не пов'язані з втратою доходу чи заробітку (хвороба, порушення рухової активності особи у зв'язку зі старістю чи втратою здоров'я);

- **змішані.** Групу цих ризиків утворюють обставини, які спричиняють одночасно матеріальні та нематеріальні втрати особи (тимчасова непрацездатність, інвалідність, наслідком настання яких є не лише втрати заробітку, але й погіршення стану здоров'я працівника).

VIII. За правовою природою соціальні ризики можуть бути поділені на:

- **особисті.** До них належать ті, які: а) притаманні кожній людині як члену людського суспільства; б) зумовлені її фізіологічною та соціальною природою; в) мають виключно об'єктивний характер (тимчасова непрацездатність, вагітність і пологи, необхідність догляду за малолітньою дитиною чи іншим членом сім'ї, хвороба, інвалідність, старість, смерть годувальника, безробіття тощо);

- **професійні.** Вони: а) є об'єктивним наслідком трудової діяльності особи; б) не можуть бути усунені завдяки вдосконаленню умов процесу праці; в) зумовлюють професійну непридатність особи, тобто неможливість виконувати роботу, що визначає зміст трудової функції;

- **публічні.** Це ті, що зумовлені складним комплексом економічних, технічних, соціальних причин (техногенні катастрофи, стихійні лиха, військові та соціальні конфлікти).

IX. За характером впливу на людину соціальні ризики поділяються на:

- **загальні.** Ними вважаються такі соціальні ризики, які загрожують життєдіяльності невизначеного кола людей (безробіття, хвороба, інвалідність, досягнення пенсійного віку);

- **спеціальні.** Вплив цих ризиків обмежується лише певним колом суб'єктів (вагітність і пологи, тимчасова непрацездатність).

X. Соціальні ризики залежно від ступеня типовості та причини виникнення поділяються на наступні види:

- **загальнолюдські** (загальносоціальні) ризики. Вони, в свою чергу, поділяються на:

- а) загальнопоширені, що зумовлені біологічною, фізіологічною і соціальною природою людини, мають об'єктивний характер, є загальнопоширеними, типовими для людської спільноти, притаманні переважно кожній

людині як члену людського суспільства (народження, смерть, хвороба, непрацездатність, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, вдовство);

б) незагальнопоширені (бідність, бездомність);

- **професійні ризики.** Вони зумовлені негативними факторами виробництва – небезпечними, шкідливими, важкими умовами праці, які (у свою чергу) можуть спричинити трудове каліцтво, професійне захворювання;

- **державно-політичні ризики.** Вони спричиняються певними державно-політичними подіями – воєнними діями, політичними репресіями (статус „жертва війни”, „інвалід війни”, „учасник війни”, „ветеран війни”, „жертва політичних репресій” тощо);

- **техногенні та екологічні ризики** (статус „потерпілий від Чорнобильської катастрофи”).

Тема 1.5. Соціальне забезпечення: поняття, основні риси, функції

Існувати людина може завдяки своїй праці, але бувають періоди в її житті, коли вона не спроможна до праці, зокрема, через малолітній вік, серйозну хворобу, старечу немічність. На ранній стадії розвитку суспільства такій особі приходила на допомогу сім'я, що годувалась, як правило, за рахунок свого земельного наділу. Ситуація почала змінюватися, коли селяни почали поступово покидати села і переселятися у міста. Їх прошарок у місті постійно збільшувався, і в період індустріалізації утворився значний клас найманих працівників, який міг існувати лише за рахунок отриманого заробітку. Сім'я виявилась не здатною справитися з обставинами, що вели до втрати чи зниження трудового доходу. Зростала кількість соціальних конфліктів, і державі довелося вживати заходів для їх пом'якшення. Поступово почав складатись механізм матеріального забезпечення найманих працівників, який у ХХ ст. отримав назву соціального забезпечення.

У праві соціального забезпечення термін „держава”, „політика”, „ризик”, „захист”, „забезпечення” тощо вживаються з прикметником соціальна (соціальний, соціальне). Останній, як уже говорилося, у словниках визначається як пов'язаний із життям та стосунками людей у суспільстві або породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу. У свою чергу, слово „забезпечення” (забезпечувати, забезпечуватися) тлумачиться як: 1) постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого, що-небудь у якихось потребах; 2) надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; 3) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; 4) задовольняти себе у якихось потребах; 5) вживати певних заходів, робити якийсь запас, щоб гарантувати себе від чого-небудь.

Терміном „соціальне забезпечення” оперують усі, але його економічна, соціологічна та правова природа не до кінця з'ясована. У нормативно-правових актах відсутнє його легальне визначення. Існуючі доктринальні визначення не задовольняють фахівців, а запропоновані ними визначення піддаються критиці.

У даний час в принципі склались дві системи концепції соціального забезпечення: економічна та правова.

Основою економічної концепції є спосіб розподілу благ через суспільні фонди споживання. З приводу змісту категорії соціального забезпечення економістами висловлено декілька точок зору. Ряд авторів, розуміючи соціальне забезпечення в „широкому сенсі”, включають до нього всі види допомоги членам суспільства за рахунок суспільних фондів споживання, у тому числі й безоплатну освіту, безоплатне надання соціального житла чи житлових субсидій, безоплатні спорт і фізкультура, обслуговування закладами культури, всі види пенсій, допомог, соціальних послуг, медичну допомогу і лікування, пільги для різних категорій громадян. Інші соціальне забезпечення і соціальне страхування розглядають як однопорядкові економічні категорії. Треті соціальне забезпечення розглядають у „вузькому сенсі” і до нього відносять всі види забезпечення, крім соціального страхування. Четверті вважають, що існує єдине соціальне забезпечення, яке включає різні форми і види забезпечення, в тому числі і соціальне страхування.

Правова концепція соціального забезпечення базується на таких критеріях, як спосіб розподілу благ, тобто економічний критерій (якого дотримуються економісти) та одного із додаткових критеріїв, до якого найчастіше відносять суб’єктивний, тобто коло отримувачів благ. Представники цієї концепції вважають, що забезпечення повинно стосуватися не всіх членів суспільства, а лише певних категорій громадян, які користуються особливим захистом з боку держави. До їх числа на окремих етапах розвитку держави відносились різні категорії громадян (у царській Росії – спочатку лише чиновники і військовослужбовці, а потім наймані працівники важкої промисловості та члени їх сімей). У радянський період соціальне забезпечення спочатку поширювалось на всіх осіб найманої праці (робітників і службовців), а потім – на членів колгоспів, дітей, багатодітних сімей, одиноких матерів. Після розпаду СРСР соціальне забезпечення було поширено на безробітних, вимушених переселенців, біженців, осіб, які не мають права на пенсію, безхатченків. Як і економісти, юристи розглядають соціальне забезпечення у широкому і вузькому сенсі слова, а соціальне страхування окремо від соціального забезпечення або включають до складу останнього.

Соціальне забезпечення слід одночасно розглядати як економічну та правову категорію. Воно є засобом перерозподілу доходів і подолання соціальної нерівності, зокрема, за допомогою соціального забезпечення, коли частина національного доходу спрямована на потреби вразливих груп населення. Такий перерозподіл можливий тільки через правове регулювання. Норми права закріплюють організаційно-правові форми здійснення соціального забезпечення, джерела фінансування, коло осіб, які потребують соціального забезпечення, а також умови і порядок його надання. У цьому ракурсі соціальне забезпечення розглядається як правова категорія.

Визначення соціального забезпечення в економічному аспекті пов’язується з поняттям розподільчих відносин, що виникають у зв’язку з використанням

частини суспільних фондів споживання, а також з поняттям соціальних фондів як елементів цих розподільчих відносин.

Розподільчі відносини включають у себе відносини розподілення сукупного суспільного продукту на фонд відновлення і національний дохід, національного доходу – на фонд споживання і фонд накопичення, фонду споживання – на фонд оплати праці і суспільні фонди споживання. Розподільчі відносини із соціального забезпечення є складовою частиною системи відносин розподілу суспільних фондів споживання. Характерними ознаками суспільних фондів споживання є: 1) вони є частиною національного доходу; 2) створюються не за рахунок фонду оплати за працю; 3) призначені для спільного задоволення потреб і забезпечення непрацездатних; 4) блага із них надаються громадянам у вигляді грошових виплат, матеріальних і культурних послуг; 5) є важливою формою безпосередніх економічних гарантій здійснення соціально-економічних прав громадян, зокрема, права на соціальне забезпечення; 6) при розподілі цих фондів відсутні відносини безпосередньої еквівалентності; 7) кошти, що виділяються з них, не знаходяться у безпосередній залежності від трудового вкладу особи або взагалі не пов'язані з працею.

За соціально-економічним спрямуванням використання суспільні фонди споживання включають: 1) витрати на утримання і виховання підростаючого покоління, підготовку кадрів; 2) витрати на утримання престарілих і непрацездатних членів суспільства; 3) витрати на охорону здоров'я і відпочинок населення; 4) витрати на громадське культурно-побутове обслуговування населення. У складі суспільних фондів споживання, як уже говорилося вище, виділяється частина коштів, які умовно розглядаються як фонд соціального забезпечення. Особливості цього фонду пов'язані з джерелами його формування, цільовим призначенням, колом осіб, які забезпечуються з нього, характером здійснених із нього виплат, послуг, пільг.

При розподілі і використанні фонду соціального забезпечення виділяються такі розподільчі відносини: 1) відносини, що виникають у результаті надання громадянам окремих видів забезпечення; 2) відносини між компетентними органами з приводу утворення фондів, які призначені для цілей соціального забезпечення; 3) відносини з приводу управління цими фондами. Ці відносини є предметом правового регулювання різних галузей права.

Економічна суть соціального забезпечення визначається тим, що воно здійснюється за рахунок суспільних фондів споживання. Єдине їх визначення в літературі відсутнє. Економісти за основу їх визначення беруть мету їх створення та характер розподілення фондів. Юристи звертають увагу на джерела утворення фондів, їх цільове призначення, об'єкт розподілу.

У літературі до основних ознак соціального забезпечення відносять такі: 1) воно становить собою частину суспільних відносин, що виникають при розподілі суспільних фондів споживання; 2) здійснюється державою за рахунок суспільства; 3) має на меті задоволення особистих матеріальних потреб членів суспільства в індивідуальній формі; 4) надається замість оплати за працею або додатково до неї; 5) надається у випадках, установлених законом.

Найчастіше у публікаціях можна знайти такі визначення соціального забезпечення:

- система розподільчих відносин, у процесі яких за рахунок частини національного прибутку утворюються і використовуються суспільні фонди грошових коштів для матеріального забезпечення і обслуговування відповідних категорій громадян;

- форма вираження соціальної політики держави, що спрямована на матеріальне забезпечення певних категорій громадян з коштів державного бюджету і спеціальних позабюджетних фондів у випадку настання подій, визнаних державою соціально значимими (на даному етапі її розвитку) з метою вирівнювання соціального стану громадян порівняно з іншими членами суспільства;

- система управління соціальними ризиками з метою компенсації шкоди, зниження або запобігання їх дії на процес розширеного відтворення населення;

- система державних заходів, спрямованих на надання матеріальної допомоги громадянам, які пішли на пенсію, захворіли, втратили працездатність;

- сукупність законодавчо закріплених економічних і правових гарантій, що забезпечують дотримання важливих соціальних прав громадян і досягнення соціально прийняттого рівня життя;

- національна система програм, допомог і послуг, що допомагають людям задовольнити ті соціальні, економічні, освітні потреби, а також потребу в збереженні здоров'я, які є фундаментальними для існування суспільства.

В останній час запропоновано багато визначень соціального забезпечення з урахуванням суспільних змін, але жодне з них не задовольняє більшість економістів та юристів, які працюють у цій сфері. На нашу думку, під **соціальним забезпеченням слід розуміти систему економічних і організаційно-правових заходів щодо спрямування частини суспільних фондів споживання на компенсацію фізичним особам у випадках, передбачених законом, втрати трудового доходу і/або понесення додаткових витрат чи різниці між доходом та прожитковим мінімумом або відсутності засобів до існування, а також вартості отриманих соціальних послуг.**

Складовими соціального забезпечення є:

- **соціально значимі обставини**, які повністю або частково позбавляють особу чи її сім'ю джерел засобів до існування або призвели до додаткових витрат. До них належать хвороба, нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання, втрата робочого місця, старість, смерть годувальника, материнство й дитинство. Ці обставини у праві називаються юридичними фактами, а в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні оперують таким поняттям, як „страховий випадок”. Термін „страховий ризик” (те, що може статися) використовується у процесі збору коштів до позабюджетних фондів;

- **коло осіб**, які потрапили у важкі життєві ситуації і втратили джерела засобів до існування чи зазнали додаткових витрат або не мають необхідного прожиткового мінімуму. До цього кола, у першу чергу, належать особи, які ще або вже є непрацездатними. Перелік їх значною мірою залежить від стану економіки, але в усіх випадках він чітко окреслений у нормативних актах;

- **мета надання забезпечення**. Основною метою кожного виду забезпечення є вирівнювання матеріального стану окремих категорій громадян з іншими членами суспільства;

- **джерела фінансування**. У ринкових умовах це, перш за все, фонди, що спеціально формуються для надання певного виду матеріального забезпечення зазначеним вище фізичним особам. Такі фонди створюються за рахунок коштів застрахованих осіб, роботодавців та держави. Виплати з них є формою розподілу позабюджетних коштів соціального призначення і перерозподілу частини державного бюджету з метою задоволення потреб громадян, які потрапили в юридично значимі важкі життєві ситуації. У фінансуванні локальних соціальних програм беруть участь різні інститути громадянського суспільства. Фізичні особи заощаджують кошти на випадок настання для них не передбачуваних обставин. Сьогодні держава все ще значні кошти (бюджети різних рівнів) направляє на потреби соціального забезпечення окремих верств населення;

- **види соціального забезпечення, які гарантує держава**. До них належать різні види пенсій, допомог, соціальних послуг, пільг та компенсацій. Необхідний мінімум їх перелічено в Конвенції № 102 МОП „Про мінімальні норми соціального забезпечення” (1952 р.);

- **форми і способи надання засобів існування**. Соціальне забезпечення надається державними і недержавними органами в грошовій (пенсії, грошові допомоги, субсидії, компенсації, пільги) чи натуральній (натуральна допомога, соціальні послуги) формах, а також у формі загальнообов’язкового державного соціального страхування чи державного соціального забезпечення. Способами розподілу матеріальних благ є: а) безоплатність багатьох видів соціального забезпечення; б) безеквівалентність, але з урахуванням в окремих випадках трудової діяльності в минулому; в) пільгові умови надання окремих видів послуг безоплатно чи із незначною оплатою їх;

- **підстави та порядок надання того чи іншого виду соціального забезпечення**. Реалізація права на певний вид соціального забезпечення здійснюється на умовах і в порядку, які однозначно закріплені в нормативному акті чи договорі.

Упродовж кількох десятиріч поряд із терміном „соціальне забезпечення” стали вживати інший – „соціальний захист населення”. Він закріплений ст.46 Конституції України, широко згадується у спеціальній літературі та ЗМІ, вживається у назві державних органів тощо. У його зміст вкладається різний смисл.

У літературі термін „соціальний захист” як такий вперше з’явився в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. при розробці програми переходу СРСР до ринкової економіки. Основні методологічні підходи до формування змісту цього терміна розроблялись з позицій соціальних і економічних проблем, що накопичились у той час у країні.

У більшості випадків соціальний захист розглядається як збірне поняття, і тому в літературі наводяться різні критерії для його визначення, в тому числі і такі: 1) правовий статус особи, стосовно якої здійснюються відповідні заходи соціального захисту; 2) соціальний ризик, від якого оберігається людина; 3) кошти (фінансові засоби), що використовуються для здійснення тих чи інших соціальних заходів; 4) органи чи установи, які забезпечують соціальний захист у різних формах; 5) нормативно-правові акти, що застосовуються у процесі надання соціального захисту. Термін „соціальний захист населення” найчастіше застосовується до окремих груп населення (ветеранів війни, інвалідів, дітей війни, чорнобильців, держслужбовців тощо). До речі, слово „захист” має декілька значень: 1) захистити кого-небудь, що-небудь; 2) запобігти, убезпечити від чого-небудь; 3) те, що захищає, служить обороною. Разом з прикметником соціальний це дає підставу зробити висновок, що соціальний захист – комплекс різноманітних заходів, за допомогою яких людина „обороняється” (захищається) від несприятливого впливу оточуючого світу.

В економічних словниках соціальний захист розглядається як два взаємопов’язані поняття: надання всім громадянам, з одного боку, рівних можливостей у забезпеченні своєю працею гідного життя, а з іншого – державна підтримка непрацездатних і соціально вразливих громадян; або передбачає тільки турботу держави про громадян, які потребують допомоги, і сприяння у зв’язку з віком, станом здоров’я, соціальним станом, недостатнім забезпеченням у наданні засобів до існування.

У міжнародно-правових актах вживаються терміни „соціальне забезпечення” і „соціальний захист”, але не дається їх визначення. Так, у 7 конвенціях і рекомендаціях у назві вживається термін „соціальне забезпечення”, а в текстах він зустрічається у 26 конвенціях та 44 рекомендаціях. Термін „соціальний захист” зустрічається рідко. Обидва терміни розглядаються як синоніми у плані їх функцій чи мети або термін „соціальний захист” розуміється більш ширше, наприклад, до нього включаються не тільки державні системи соціального забезпечення, але й приватні або необов’язкові системи, що переслідують аналогічну мету.

В Україні в нормативних актах, виступах політиків, практичній роботі органів соціального забезпечення, навчальній літературі ці терміни розглядаються як синоніми. У більшості навчальних посібників їх автори оперують категорією „соціальне забезпечення”, а соціальний захист розглядають у традиційному ракурсі.

Поряд із терміном „соціальне забезпечення” вживаються інші – „соціальна допомога”, „соціальна підтримка”, „соціальне страхування” тощо. Між ними є певні спільні та відмінні риси.

В актах Міжнародної організації праці терміном „соціальна допомога” об’єднані такі види соціального забезпечення, як пенсії, грошові допомоги, соціальні послуги.

Деякі автори вважають, що соціальні виплати в рамках соціального страхування є соціальним забезпеченням, а виплати економічно неактивному населенню – соціальною допомогою. В одному із законопроектів під соціальною допомогою розуміли сукупність заходів, які гарантують сім’ї (особі) надання адресної диференційованої допомоги в особливо складних життєвих обставинах у вигляді готівкової чи безготівкової грошової допомоги, допомоги в натуральній формі, а також допомоги у вигляді пільг, послуг, консультацій тощо. У цьому визначенні під соціальною допомогою розуміли всі види соціального забезпечення, крім пенсійного.

Словники слово „допомога” тлумачать як підтримка в якійсь справі; матеріальна підтримка; захист у складній ситуації; сприяння в лікуванні; ті, хто приходить на допомогу.

У навчальних посібниках із соціальної роботи під соціальною допомогою розуміють вид соціальної діяльності, спрямованої на підтримку осіб і соціальних груп, що знаходяться в кризовій ситуації.

У праві соціального забезпечення поняття „допомога” розглядається у вузькому значенні цього слова, тобто як грошова допомога, що надається у передбачених законом випадках.

Соціологи також використовують поняття „соціальне піклування”, яким намагаються охопити всі існуючі форми соціальної підтримки. Окремі з них вважають соціальну підтримку синонімом соціальної допомоги. Слово „підтримка” тлумачиться як те, що зберігає чию-небудь життєдіяльність, підкріплює, зміцнює кого-небудь.

Правознавці намагаються не вживати поняття „соціальна підтримка” чи „соціальне піклування”, але часто оперують таким терміном, як „соціальна допомога”, що є складовою соціального забезпечення поряд із пенсіями та соціальним обслуговуванням.

Суть соціального страхування полягає в розподілі соціального ризику втрати чи зниження заробітку через незалежні від працівника обставини між роботодавцями та їх працівниками з покладенням на них обов’язку відраховувати страхові внески в цільові фонди соціального страхування. Соціальне страхування виступає організаційно-правовою формою соціального забезпечення і є його складовою.

Соціальне забезпечення виконує певні функції. Необхідно чітко розмежовувати терміни „функції права соціального забезпечення” (основні напрями впливу норм права соціального забезпечення на відповідні суспільні відносини) та „функції соціального забезпечення” (напрямок діяльності держави з матеріального забезпечення фізичних осіб у разі настання передбачених законом чи договором соціальних випадків).

Сьогодні в навчальній літературі наводяться такі функції соціального забезпечення:

- **економічна функція.** Її суть полягає в наступному: 1) у заміщенні заробітку чи доходу, пов'язаного з працею (чи утримання), тим особам, які його втратили в силу різних життєвих обставин – у зв'язку з віком, інвалідністю, втратою годувальника, хворобою, безробіттям тощо; 2) у частковому відшкодуванні додаткових витрат громадянам, викликаних різними об'єктивними причинами – народженням і утриманням дитини, доглядом за малолітніми дітьми і престарілими громадянами, інвалідами і т.ін.; 3) у наданні допомоги і підтримки громадянам, які опинилися у важкій життєвій ситуації – бідність, сирітство, вимушене переселення тощо.

Джерелом фінансування для здійснення цієї функції є спеціальні фонди (фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, бюджетні кошти та кошти приватних осіб). Економічна функція полягає у перерозподілі коштів і на практиці виражається у наданих громадянам видах соціального забезпечення. Достатність коштів у цільових фондах і їх постійна підтримка – це головна мета держави. Від їх обсягу залежить економічна основа соціального забезпечення, розвиток його майбутнього – чим більше коштів є в указаних джерелах, тим вищий розмір соціальних виплат. Основне завдання держави – створення умов, при яких суспільство було б зацікавлене в наповненні цих джерел:

- **виробнича функція.** Ця функція виражається в тому, що право на багато видів соціального забезпечення обумовлено трудовою діяльністю, а рівень забезпечення часто залежить від її характеру і розміру винагороди за працю. У міру все більшого втілення в життя принципів соціального страхування цей вплив буде зростати, оскільки посилюється стимулююче значення соціального забезпечення для підвищення продуктивності праці і професійної майстерності працюючих. Соціальне забезпечення сприяє також своєчасному вивільненню із суспільного виробництва старіючої робочої сили і осіб, які втратили здатність до праці;

- **соціальна (соціально-реабілітаційна) функція.** Вона сприяє підтримці соціального статусу громадян при настанні певних обставин (хвороби, інвалідності, старості, смерті годувальника, безробіття, бідності) шляхом надання різних видів матеріального забезпечення, соціальних послуг, пільг з метою підтримки гідного рівня життя і попередження нужденності. За допомогою соціальної функції здійснюється реабілітаційна спрямованість соціального забезпечення, метою якого є відновлення (повністю чи частково) повноцінної життєдіяльності людини, що дозволяє їй навчатися, працювати, спілкуватися з іншими людьми, самостійно себе обслуговувати тощо. У рамках цієї функції держава зобов'язана створити належні умови людям з обмеженими можливостями для реалізації ними їх обмеженої працездатності. Такими заходами можуть бути не тільки законодавчо встановлені квоти робочих місць для інвалідів і людей похилого віку, але й створення для них спеціальних робочих місць тощо;

- **політична функція.** Дозволяє державі специфічними для соціального забезпечення засобами реалізувати основні напрями соціальної політики.

Соціальна політика як цілеспрямований вплив держави на умови життя людей з метою реалізації конституційних положень здійснюється, головним чином, через систему соціального забезпечення. Від того, наскільки ефективно соціальне забезпечення виконує свою політичну функцію, залежить стан соціального спокою у державі. Указана функція також спрямована на подолання і пом'якшення соціальних конфліктів, підтримку соціальної стабільності в суспільстві, яке розділене на соціальні прошарки в зв'язку зі значними відмінностями в рівні доходів;

- **демографічна функція.** Реалізується за допомогою впливу системи соціального забезпечення на різні демографічні процеси – на тривалість життя населення, його відтворення, стимулювання народжуваності тощо. Так, дуже низький рівень пенсійного забезпечення, що призвів до значного скорочення споживання пенсіонерами, став причиною високої смертності осіб похилого віку. Відсутність ефективної системи соціальної допомоги сім'ї з дітьми, безумовно, вплине на суттєве зниження народжуваності в країні тощо. Указана функція покликана стимулювати відтворення народонаселення, яке необхідне для нормального розвитку країни;

- **захисна функція.** Саме таке завдання ставить перед собою суспільство, надаючи соціальне забезпечення своїм громадянам, оскільки захист їх у важкій життєвій ситуації, допомога у вирішенні різних проблем (матеріальних, фізичних, психологічних, вікових тощо) є основним призначенням соціального забезпечення. У той же час вказується, що ця функція повністю поглинається соціальною (соціально-реабілітаційною) функцією.

- **профілактична функція.** Полягає у попередженні виникнення соціальних ризиків, наприклад, нещасних випадків на виробництві. Профілактика в узагальненому вигляді являє собою систему заходів щодо попередження хвороб, збереженню здоров'я і продовженню життя людини. У радянський час надавалось особливе значення індивідуальній і громадській профілактиці. Індивідуальна профілактика розвивала раціональний режим і гігієну поведінки в побуті і на виробництві, громадська – як система державних, громадських і медичних заходів у робітничих колективах була основою охорони здоров'я громадян. Наразі ця функція проявляється тільки в рамках трудових відносин – через систему охорони праці. У сфері соціального забезпечення відчувається слабкий механізм дії цієї функції, особливо в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні від нещасних випадків на виробництві й професійних захворювань і у випадках тимчасової непрацездатності. Визнання цієї функції буде, в кінцевому рахунку, вести до економії коштів і ресурсів, що направляються на соціальне забезпечення;

- **морально-етична функція.** В основу існування соціальної держави закладені моральні начала. За своєю суттю вони є важливою складовою змісту принципів, що пронизують усі відносини у сфері соціального забезпечення. Соціальне забезпечення у соціальній державі здійснює на практиці його моральні начала, втілює його принципи. Це дає підстави визначити і виділити дану функцію соціального забезпечення;

- **виховна функція.** Виявляється у впливі існуючої системи соціального забезпечення на свідомість (думки, почуття, волю) людей з метою прищеплення їм таких рис, як працелюбство, ощадливість, впевненість у завтрашньому дні, турботи про непрацездатних, благодійництво, любов до здорового способу життя, дисциплінованість при сплаті єдиного внеску та виконанні інших обов'язків, покладених на них державою;

- **духовно-ідеологічна функція.** У її складі інколи виділяють ідеологічну, моральну і соціально-психологічну підфункції. Полягає у зв'язку з духовно-ідеологічною сферою суспільства. Ефективне соціальне забезпечення позитивно впливає на свідомість людей, зміцнює їх довіру до держави;

- **сімейно-побутова функція.** Виявляється в тому, що при наданні соціальної допомоги сім'ям зростає добробут народу і держави.

Тема 1.6. Організаційно-правові форми соціального забезпечення

Слово „форма” латинського походження і означає зовнішність, устрій і вживається у різних значеннях. У праві найчастіше під ним розуміють зовнішнє вираження якого-небудь змісту або вид, устрій, тип, структуру чогось. З огляду на це, організаційно-правові форми соціального забезпечення – це способи акумуляції коштів на соціальне забезпечення з подальшим розподілом їх між відповідними категоріями населення, що потребують матеріальної підтримки з боку держави і суспільства. Іншими словами – це способи здійснення соціального забезпечення.

У деяких випадках організаційно-правові форми соціального забезпечення плутають з окремими видами соціального забезпечення (у міжнародно-правових актах) або з формами надання соціального забезпечення (у грошовій чи натуральній).

До основних ознак форм соціального забезпечення як організаційно-правової структури його побудови відносять:

- спосіб акумуляції коштів і фінансових джерел, за рахунок яких здійснюється соціальне забезпечення;

- коло суб'єктів, які забезпечуються за рахунок коштів відповідного фінансового джерела;

- види забезпечення конкретного кола суб'єктів за рахунок цього джерела;

- система органів, які здійснюють соціальне забезпечення.

Значення організаційно-правових способів здійснення соціального забезпечення полягає в тому, що вони дозволяють державі і суспільству найбільш раціонально розподілити через систему соціального забезпечення сукупний валовий продукт, поклавши в основу такого розподілу принцип соціальної справедливості.

Історично соціальне забезпечення здійснювалося залежно від соціального статусу особи, яка працювала чи працює, або як члена суспільства, який зовсім

не займався або недостатньо займався суспільно корисною працею. Так, у більшості країн склалися три основні форми соціального забезпечення: соціальне страхування, соціальне забезпечення за рахунок державних коштів та соціальна допомога.

Соціальне страхування є формою соціального захисту економічно активного населення від різноманітних ризиків, пов'язаних із втратою роботи, працездатності й доходів, що базується на колективній солідарності відшкодування шкоди. Характерною рисою соціального страхування є його фінансування зі спеціальних позабюджетних фондів, які формуються із цільових внесків роботодавців, застрахованих осіб та за фінансової підтримки держави. Це страхування базується на принципі нежорсткої еквівалентності: є певна залежність страхових виплат від величини трудового вкладу і страхового стажу, але, на відміну від приватного страхування, у соціальному страхуванні принцип еквівалентності поєднується з принципом об'єднання ризиків і колективної солідарності.

Фонди соціального страхування функціонують на принципах самоврядування і некомерційного господарювання.

Розрізняють обов'язкове і добровільне соціальне страхування. Обов'язкове соціальне страхування поділяється на обов'язкове загальне страхування (поширюється на всіх без винятку осіб, які працюють за трудовим договором чи контрактом) і обов'язкове професійне страхування (поширюється на осіб, які зайняті на роботах, пов'язаних із підвищеним травматизмом, небезпечними і несприятливими умовами праці). У разі дефіциту коштів цих фондів держава здійснює необхідні субсидії за свій рахунок. Добровільне соціальне страхування базується на принципах колективної солідарності та взаємодопомоги без страхової підтримки з боку держави.

За ринкової економіки діють різні види приватного страхування від соціальних ризиків, які є різновидами добровільного особистого страхування громадян. Воно здійснюється приватними страховими компаніями і пенсійними фондами за рахунок внесків фізичних і юридичних осіб. Тут діють принципи ринкової еквівалентності індивідуальної оцінки соціального ризику, залежності розміру відшкодування від індивідуальної платоспроможності застрахованої особи, тісного взаємозв'язку програми страхування з розміром індивідуального внеску застрахованої особи. У цій сфері працюють, в основному, комерційні страхові компанії.

Державне соціальне забезпечення спочатку стосувалося незначної кількості людей. В основному, держава брала на себе обов'язок утримувати за рахунок платників податків військовослужбовців та державних службовців, список яких з часом розширився. Сьогодні ця система ефективно діє в багатьох країнах.

Найдавнішою формою соціального забезпечення є соціальна допомога з боку як держави, так і недержавних утворень. Соціальна допомога полягає в наданні соціальних благ і послуг соціально вразливим групам населення, доходи яких нижчі від прожиткового мінімуму, внаслідок чого вони перебувають за межею бідності, на підставі перевірки факту нужденності.

Через інститут соціальної допомоги реалізується концепція мінімального гарантованого доходу, що є складовою конституційного права на життя.

У навчальній літературі дається різний набір форм соціального забезпечення. Наприклад, соціологи частіше вживають термін „соціальний захист”, ніж „соціальне забезпечення” і до форм соціального захисту відносять соціальну допомогу, соціальне забезпечення та соціальне страхування. Назви цих форм не відповідають термінології, що вживається у нормативно-правових актах і важко провести розмежування між соціальною допомогою та соціальним забезпеченням за джерелами фінансування.

Деякі правознавці виділяли такі форми соціального захисту (соціального забезпечення), як загальнообов’язкове державне соціальне страхування, державна соціальна допомога, спеціальний та додатковий соціальний захист та недержавне соціальне забезпечення. Без авторського роз’яснення не зрозуміло, що таке спеціальний і додатковий соціальний захист. Практично не можливо розмежувати державну соціальну допомогу і додатковий соціальний захист. Спеціальний соціальний захист у публікаціях називається змішаною формою соціального забезпечення. За способами і джерелами фінансування ці форми соціального забезпечення виокремити не можна. Крім того, недержавне соціальне забезпечення не є новою формою недержавного соціального забезпечення. Така форма передувала державному соціальному забезпеченню та соціальному страхуванню.

Більшість фахівців за джерелами фінансування виділяють такі організаційно-правові форми соціального забезпечення в Україні: 1) загальнообов’язкове державне соціальне страхування; 2) державне соціальне забезпечення за рахунок бюджетних коштів; 3) недержавне соціальне забезпечення. Окремі категорії громадян (держслужбовці, судді, прокурори тощо) отримують соціальне забезпечення одночасно за системою загальнообов’язкового державного соціального страхування і системою державного соціального забезпечення, що дало деяким фахівцям підставу виділити таку форму, як змішане соціальне забезпечення окремих категорій громадян.

Розглянемо зміст цих форм соціального забезпечення.

I. Легальне визначення загальнообов’язкового державного соціального страхування дано в ст. 1 Основ законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування (далі – Основи). Це система прав, обов’язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Специфіка загальнообов’язкового державного соціального страхування полягає в наступному:

- воно є формою соціального забезпечення економічно активного населення від різних ризиків, пов'язаних із втратою роботи, працездатності і доходів, на підставі колективної солідарності відшкодування шкоди;

- основною особливістю є його фінансування зі спеціальних позабюджетних фондів, які формуються з цільового єдиного внеску роботодавців і працівників при підтримці держави;

- побудоване на принципі нежорсткої ефективності, при якій існує певна залежність страхових виплат від величини трудового внеску і страхового стажу;

- наявність тісного зв'язку між внесками і обсягом пенсійних виплат; розмір пенсій у цьому випадку орієнтується на обсяг індивідуальних внесків;

- винагорода згідно з особистим вкладом і особистою відповідальністю визначається такою, що найбільше відповідає ринковим принципам справедливості;

- на відміну від особистого страхування принцип ефективності поєднується з принципом об'єднання ризиків і колективної солідарності;

- його важлива економічна функція полягає у створенні необхідних умов для відтворення трудових ресурсів;

- види цього страхування здійснюють позитивний вплив на стан економіки і соціальний стан працюючих за допомогою функції перерозподілу доходів;

- воно є невід'ємною частиною політики держави у соціальній сфері;

- його система визнається однією з передумов забезпечення соціальної справедливості в суспільстві, створення і підтримки політичної стабільності;

- система цього страхування вимагає достатньо високого рівня організації суспільства і суспільної свідомості.

Основи в загальних рисах регламентують усі види загальнообов'язкового державного соціального страхування, які вже функціонують в Україні або можуть з часом виникнути, тобто у ст.3 Основ не дано їх вичерпний перелік. У даний час передбачено функціонування п'ятих видів цього страхування. Правові, організаційні та фінансові засади конкретного виду загальнообов'язкового державного соціального страхування визначаються окремими законами.

Основне призначення загальнообов'язкового державного соціального страхування – це компенсація втраченого заробітку в разі настання страхового випадку або компенсація інших витрат, пов'язаних з цим.

В Основах закріплені основні принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування, а саме:

- законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності;

- надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;

- обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;

- солідарності та субсидування;

- державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;

- цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Система загальнообов'язкового державного соціального страхування покликана, по-перше, забезпечити профілактику, поповнення і збереження працездатності працівників, включно з проведенням оздоровчих заходів та перепідготовки і, по-друге, гарантувати матеріальне забезпечення осіб, які втратили працездатність. За її допомогою держава вирішує такі завдання: 1) формує грошові фонди, з яких покриваються витрати, пов'язані з утриманням непрацездатних; 2) забезпечує необхідну кількість і структуру відтворення трудових ресурсів; 3) досягає підвищення життєвого рівня різних соціальних груп.

Загальнообов'язкове державне соціальне забезпечення базується на ідеї поділу збитків, яких зазнала застрахована особа, між усіма суб'єктами страхування. Основними джерелами коштів є внески роботодавців і застрахованих осіб, бюджетні та інші джерела коштів, що передбачаються відповідними законами з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Розмір єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пропорції його розподілу за видами страхування встановлюються Верховною Радою України.

За загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням у солідарній системі здійснюються такі пенсійні виплати:

- пенсій за віком;
- пенсій по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою), інвалідності з дитинства;
- пенсій у зв'язку з втратою годувальника;
- допомога на поховання пенсіонера.

За рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування планується здійснювати такі пенсійні виплати, як довічні пенсії і одноразова виплата.

За Основами планувалось також здійснення медичних профілактично-реабілітаційних заходів, але галузевим законом такі послуги не передбачені.

За обов'язковим державним медичним страхуванням планується надання таких соціальних послуг:

- діагностика та амбулаторне лікування;
- стаціонарне лікування;
- надання готових лікарських засобів та виробів медичного призначення;
- профілактичні та освітні заходи;
- забезпечення медичної реабілітації осіб, які перенесли особливо важкі операції або мають хронічні захворювання.

Обсяг цих послуг буде визначатися базовою та територіальними програмами обов'язкового медичного страхування, що затверджуватимуться у встановленому законом порядку.

За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, надаються такі види матеріального забезпечення та соціальних послуг:

- допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною);
- допомога по вагітності та пологах;
- допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);
- забезпечення оздоровчих заходів (оплата путівок на санаторно-курортне лікування застрахованим особам та членам їх сімей, до дитячих оздоровчих закладів, утримання санаторіїв-профілакторіїв, надання соціальних послуг у позашкільній роботі з дітьми, у тому числі придбання дитячих новорічних подарунків).

За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, надаються такі види послуг та здійснюються наступні виплати:

- профілактичні заходи по запобіганню нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;

- відновлення здоров'я та працездатності потерпілого;
- допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- одноразова допомога в разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого;
- щомісяця грошова сума в разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;
- пенсія по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- пенсія в зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- допомога дитині, яка народилася інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання її матері під час вагітності;
- організація поховання померлого, а також відшкодування вартості пов'язаних з цим ритуальних послуг відповідно до місцевих умов;
- проведення при потребі навчання та перекваліфікації потерпілого;
- створення при необхідності робочих місць для інвалідів;
- у разі невідкладної потреби надання інвалідам разової грошової допомоги, допомоги у вирішенні соціально-побутових питань.

За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття надаються такі види забезпечення та соціальні послуги:

- допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності;
- допомога на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні;
- професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях;
- профорієнтація;
- пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- надання роботодавцям, які працевлаштовують громадян, зазначених у ч.1 ст.14 Закону України „Про зайнятість населення”, компенсації відповідно до ст.26 Закону України „Про зайнятість населення”;

- надання роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних, компенсації відповідно до ст.27 Закону України „Про зайнятість населення”;

- надання громадянам віком старше 45 років, страховий стаж яких становить не менше 15 років, ваучера для підтримання їх конкурентоспроможності шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності;

- інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням;

- інші послуги, передбачені законом.

Державне соціальне забезпечення – це форма солідарної допомоги населенню, що здійснюється за рахунок бюджетних коштів. Види соціального забезпечення, що фінансуються за рахунок таких коштів, передбачені гл.14 Бюджетного кодексу України.

За рахунок Державного бюджету України проводяться виплати **пенсійного характеру**:

- пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їхніх сімей;

- пенсій військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, іншим особам, визначеним законом;

- сплати до Пенсійного фонду України страхових внесків за окремі категорії осіб, передбачені законом;

- доплат, надбавок, підвищень до пенсій, додаткових пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, установлених законом.

До видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, також належать видатки на **державні програми соціальної допомоги**:

- грошову допомогу особам, яких визнано біженцями або особам, які потребують додаткового захисту, та особам, яким надано тимчасовий захист;

- компенсацію на медикаменти;

- програми протезування;

- програми і заходи із соціального захисту інвалідів, у тому числі, програми і заходи Фонду соціального захисту інвалідів України;

- відшкодування збитків, заподіяних громадянам;

- заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримсько-татарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, та розміщенням іноземців і осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України;

- щорічну разову грошову допомогу ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань;

- довічні державні стипендії;

- виділення коштів, що передаються до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- програми соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам;

- інші види цільової грошової допомоги, встановлені законом.

За рахунок Державного бюджету України здійснюються видатки на:

- державну підтримку громадських організацій інвалідів і ветеранів, які мають статус всеукраїнських;

- державні програми і заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

- державну підтримку молодіжних та дитячих громадських організацій на виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

- державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

- забезпечення функціонування всеукраїнських, державних, міжрегіональних центрів професійної реабілітації інвалідів і державних центрів соціальної реабілітації дітей-інвалідів у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України;

- інші програми в галузі соціального захисту та соціального забезпечення, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

- компенсацію дефіциту коштів Пенсійного фонду України для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування у зв'язку з перерахуванням страхових внесків до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

З Державного бюджету України фінансуються видатки на утримання:

- шкіл-інтернатів;

- загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації;

- лепрозоріїв;

- госпіталів для інвалідів Великої Вітчизняної війни;

- установ, що надають санаторно-реабілітаційну допомогу (загальнодержавні санаторії для хворих на туберкульоз, загальнодержавні спеціалізовані санаторії для дітей та підлітків, спеціалізовані санаторії для ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Законів України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, „Про жертви нацистських переслідувань” та інвалідів, загальнодержавні реабілітаційні

установи та комплекси для інвалідів згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України).

За рахунок місцевих бюджетів здійснюються видатки на потреби соціального захисту та соціального забезпечення, а саме:

1. Державні програми соціального забезпечення:

- притулки для дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг);
- центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів;
- центри професійної реабілітації інвалідів;
- компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, хворим, які не здатні до самообслуговування і потребують сторонньої допомоги.

2. Державні програми соціального захисту:

- допомога сім'ям з дітьми;
- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомога інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам;
- тимчасова державна допомога дітям;
- додаткові виплати населенню на покриття витрат з оплати житлово-комунальних послуг (житлові субсидії населенню);
- пільги окремим категоріям громадян, що надаються: 1) ветеранам війни; 2) особам, на яких поширюється дія Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”; 3) особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; 4) вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; 5) особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; 6) вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; 7) жертвам нацистських переслідувань; 8) ветеранам військової служби; 9) ветеранам органів внутрішніх справ; 10) ветеранам податкової міліції; 11) ветеранам державної пожежної охорони; 12) ветеранам Державної кримінально-виконавчої служби; 13) ветеранам служби цивільного захисту; 14) ветеранам Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; 15) вдовам (вдівцям) померлих (загиблих) ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів податкової міліції, ветеранів державної пожежної охорони, ветеранів Державної кримінально-виконавчої служби, ветеранів служби цивільного захисту та ветеранів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; 16) звільненням зі служби за віком, хворобою або вислугою років

військовослужбовцям Служби безпеки України, працівникам міліції, особам начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони; 17) пенсіонерам з числа слідчих прокуратури; 18) дітям (до досягнення повноліття) працівників міліції, осіб начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, державної пожежної охорони, загиблих або померлих у зв'язку з виконанням службових обов'язків, непрацездатним членам сімей, які перебували на їх утриманні; 19) звільненим із військової служби особам, які стали інвалідами під час проходження військової служби; 20) батькам та членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби; 21) батькам та членам сімей осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які загинули (померли), пропали безвісти або стали інвалідами під час проходження служби; 22) реабілітованим громадянам, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами; 23) громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 24) дружинам (чоловікам) та опікунам (на час опікунства) дітей померлих громадян, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; 25) пенсіонерам з числа спеціалістів із захисту рослин відповідно до ч. 4 ст. 20 Закону України „Про захист рослин”; 26) громадянам відповідно до пункту „і” ч. 1 ст. 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, ч.5 ст.29 Закону України „Про культуру”, ч. 2 ст. 30 Закону України „Про бібліотеки і бібліотечну справу”, абз. 1 ч. 4 ст. 57 Закону України „Про освіту” ; 27) особам, які мають таке право згідно зі ст. 48 Гірничого закону України; 28) ветеранам праці; 29) дітям війни; 30) багатодітним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, враховуючи тих, над якими встановлено опіку чи піклування, інвалідам, дітям-інвалідам та особам, які супроводжують інвалідів I групи або дітей-інвалідів (не більше одного супроводжуючого).

3. **Компенсації** особам, які згідно зі статтями 43 та 48 Гірничого закону України мають право на безоплатне отримання вугілля на побутові потреби, але проживають у будинках, що мають центральне опалення.

4. **Компенсаційні виплати** на пільговий проїзд окремих категорій громадян.

5. **Виплати державної соціальної допомоги** на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, **грошового забезпечення** батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом „гроші ходять за дитиною”.

6. **Компенсацію** фізичним особам, які користувалися пільгами щодо сплати податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, втрати частини їх доходів у зв'язку з відміною такого податку та

відповідним збільшенням ставок акцизного податку з пального згідно з Податковим кодексом України.

7. Державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян.

8. Районні та міські програми і заходи щодо реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок, сімей, у тому числі утримання та програми районних і міських центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді.

Крім того, за рахунок місцевих бюджетів фінансуються видатки на утримання:

- навчальних закладів для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації;
- загальноосвітні школи-інтернати;
- загальноосвітні навчальні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- дитячі будинки;
- навчально-реабілітаційні центри;
- дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї.

III. З метою розширення бази соціального забезпечення заохочуються різні види недержавного (приватного) соціального забезпечення. Мета цієї форми соціального забезпечення – акумуляція коштів на додаткові витрати у період непрацездатності (на додаткову пенсію, лікування, похорони тощо) без залучення до цього державних коштів та коштів страхових фондів.

А. Нині вважається, що основним видом такого забезпечення є недержавне пенсійне забезпечення, що регламентується рядом законів, основним з яких є Закон України „Про недержавне пенсійне забезпечення”.

Система недержавного пенсійного забезпечення – це складова частина системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:

- пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;
- страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії з учасниками фонду, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду;
- банківськими установами шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичування пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.

Пенсійні фонди створюються на підставі рішення засновника (зборів засновників) та не мають на меті одержання прибутку на користь одноосібного засновника або для його подальшого розподілу між засновниками. Недержавне пенсійне забезпечення є для пенсійних фондів виключним видом діяльності. За видами пенсійні фонди можуть утворюватися як відкриті пенсійні фонди, корпоративні пенсійні фонди та професійні пенсійні фонди.

Відкритий пенсійний фонд – це недержавний пенсійний фонд, учасниками якого можуть бути будь-які фізичні особи незалежно від місця та характеру їх роботи.

Корпоративний пенсійний фонд – це недержавний пенсійний фонд, засновником якого є юридична особа – роботодавець або декілька юридичних осіб-роботодавців та до якого можуть приєднуватися роботодавці-платники.

Професійний пенсійний фонд – це пенсійний фонд, засновником (засновниками) якого можуть бути організації роботодавців, їх об'єднання, об'єднання громадян, професійні спілки, їх об'єднання або фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду. **Учасниками** такого фонду можуть бути виключно фізичні особи, пов'язані за родом їх професійної діяльності (занять), визначеної у статуті фонду, а також фізичні особи, які є працівниками організації роботодавців, їх об'єднань, членами або працівниками професійних спілок, їх об'єднань, членами або працівниками професійних спілок, їх об'єднань, які створили такий фонд.

Видами пенсійних виплат є: 1) пенсія на визначений строк; 2) одноразова пенсійна виплата. **Пенсія на визначений строк** – це пенсійні виплати, що здійснюються періодично протягом визначеного строку та у випадках, визначених законом. **Одноразова пенсійна виплата** – це пенсійна виплата, що здійснюється одноразово у порядку та у випадках, визначених законом.

Крім звичайних недержавних пенсійних фондів, будуть створюватися недержавні пенсійні фонди - суб'єкти другого рівня системи пенсійного забезпечення. Це недержавний пенсійний фонд, який створений та діє відповідно до законодавства про недержавне пенсійне забезпечення, відповідає спеціальним вимогам для отримання ліцензії на надання послуг у накопичувальній системі пенсійного страхування.

Законом України „Про страхування” передбачені дві форми страхування: а) добровільне; б) обов'язкове. Видами добровільного страхування є: 1) страхування життя; 2) страхування від нещасних випадків; 3) медичне страхування (безперервне страхування здоров'я); 4) страхування здоров'я на випадок хвороби. Видами обов'язкового страхування є: 1) медичне страхування; 2) особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків; 3) особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і

членів добровільних пожежних дружин (команд); 4) страхування спортсменів вищих категорій.

Б. Фінансові установи зараз пропонують такі форми заощаджень на старість:

- депозитний рахунок, відкритий у банківській установі;
- пай в інститутах спільного інвестування;
- дохід від корпоративних цінних паперів (акції, облігації, векселі) у вигляді дивідендів, відсотків та від спекуляції на різницях курсів купівлі-продажу самостійно або через інвестиційні компанії фондового ринку;
- валюта й операції з нею через дилінгові компанії;
- казначейські зобов'язання або інші цінні папери, дохід за якими гарантується державою або місцевою владою;
- дохід від вкладення грошей у нерухомість (житло, дачі, гаражі, земельні ділянки), виробы з дорогоцінних металів, антикваріат тощо.

В. За місцем роботи створюються спеціальні соціальні фонди для надання матеріальної допомоги своїм працівникам, утримання соціальної інфраструктури, придбання путівок до санаторіїв та будинків відпочинку, здійснення доплат до пенсій, надання цільових одноразових допомог пенсіонерам тощо. Підприємства споруджують пансіонати для своїх одиноких працівників-пенсіонерів, будують для людей похилого віку спеціалізовані житлові комплекси. У ринкових умовах це можуть дозволити тільки великі підприємства, а в процесі проведення приватизації підприємства поступово позбуваються об'єктів соціальної сфери.

Г. Особливим видом недержавного соціального забезпечення є благодійництво, що здійснюється з метою досягнення економічної стабільності і соціальної амортизації. Обов'язок більш заможних членів суспільства – допомагати менш забезпеченим, які перебувають за межею бідності. Під благодійництвом розуміють добровільну безкорисливу пожертву фізичних і юридичних осіб особам, які потребують матеріальної та іншої благодійної допомоги. Однією зі сфер благодійницької діяльності є соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги, подолання бідності. Видами такої діяльності можуть бути безоплатне надання послуг, публічний збір благодійних пожертв, проведення благодійних аукціонів, негрошових лотерей, конкурсів тощо з наступною передачею зібраних коштів на потреби нужденним. Благодійництво здійснюється з метою поліпшення матеріального становища, сприяння реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів, інших осіб, які потребують піклування, а також надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші види обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів.

Різновидом благодійництва є гуманітарна допомога, тобто цільова адресна безоплатна допомога, яка надається з гуманних мотивів особам, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, тяжкою хворобою та ін. Найчастіше гуманітарна допомога поступає органам

соціального захисту населення для подальшого розподілу між відповідними категоріями громадян.

Г. Видами сімейної підтримки є: 1) аліменти; 2) усиновлення; 3) опіка та піклування; 4) патронат; 5) матеріальна допомога на відшкодування додаткових витрат. Порядок надання такої підтримки регламентується Сімейним кодексом України.

Тема 1.7. Фінансова основа соціального забезпечення

Фінансування витрат здійснюється у трьох формах: 1) самофінансування (за рахунок коштів підприємств, установ та організацій); 2) кредитування (побудоване на засадах платності, поворотності); 3) зовнішнє фінансування (за рахунок коштів громадських і добродійних фондів, а також коштів бюджету чи використання коштів державних цільових фондів соціального призначення на безповоротній, безоплатній основі). Ці форми фінансового забезпечення на практиці використовуються одночасно через установаження оптимального для даного стану розвитку суспільства співвідношення між ними.

Джерелами фінансування соціального забезпечення є: 1) кошти позабюджетних соціальних фондів; 2) бюджетні кошти; 3) приватні кошти у недержавному соціальному забезпеченні;

І. У системі соціального страхування фінансування може здійснюватися із чотирьох основних джерел:

- певний відсоток від застрахованих заробітків, що сплачується працівниками;
- відсоток від застрахованого фонду заробітної плати, що сплачується роботодавцем;
- участь держави за рахунок загальних або спеціальних податків;
- інші надходження (продаж державної власності, державних боргових запозичень, доходу від інвестування надлишкових страхових коштів тощо).

На підставі досвіду європейських країн можна виділити п'ять основних типів моделей адміністрування збору страхових внесків:

- паралельне здійснення окремими установами соціального страхування своїх функцій. Управління системою є повністю децентралізованим і відокремленим від податкової системи (Данія, Люксембург, Австрія);
- функції реєстрації платників і застрахованих осіб, збору внесків, прийому та обліку звітності зі сплати внесків централізовано виконує одна установа. Водночас, страхові виплати, ведення відповідних баз даних та обліку застрахованих здійснюються окремо кожним із фондів соціального страхування (Бельгія, Іспанія, Італія, Македонія, Болгарія. У Німеччині всі соціальні внески збирає установа з медичного страхування, а в Польщі – адміністратор солідарної пенсійної системи);

- єдина установа, яка здійснює збір страхових внесків, є відповідальною і за здійснення виплат, ведення обліку застрахованих та зберігання необхідних даних (Чехія, Греція, Литва, Мальта, Португалія, Швейцарія, Словачія);

- функції збору, контролю, примусового стягнення та управління грошовими потоками здійснює податкова адміністрація. Є певні розбіжності в окремих державах щодо органів, відповідальних за реєстрацію та облік застрахованих (Естонія, Угорщина, Голландія, Словенія, Росія, Сербія, Хорватія, Чорногорія, Албанія, Румунія, Боснія, Герцоговина);

- на єдину установу покладаються всі функції, не пов'язані зі збиранням внесків, тоді як і розподіл внесків здійснюють податкові органи (Велика Британія, Фінляндія, Швеція, Норвегія, Ісландія).

Після прийняття законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування повноцінно на новій законодавчій базі почали функціонувати позабюджетні цільові фонди з окремих видів соціального страхування. Кожен із цих фондів мав окремі джерела фінансування, самостійно визначав напрями витрачання коштів, приймав звітність, здійснював контроль за правильністю нарахування, своєчасністю і повнотою перерахування платежів. Все це привело до дублювання функцій реєстрації страхувальників, збору страхових внесків та контролю за їх сплатою, ведення кожним фондом власної інформаційної бази даних. Різні бази нарахування значно ускладнили роботу роботодавця під час нарахування страхових внесків та опрацювання документів щодо звітності. У робочі органи фондів на місцях щоквартально роботодавці зобов'язані були подавати в установлені строки та за встановленою кожним фондом формою звіти про нарахування і перерахування страхових внесків та витрачання коштів відповідних фондів.

11 липня 2005 року розпорядженням Президента України „Про заходи щодо вдосконалення системи загальнообов'язкового страхування” з метою вдосконалення управління фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування та поліпшення матеріального забезпечення застрахованих осіб було доручено Кабінету Міністрів України розробити стратегію підготовки та реалізації переходу до сплати єдиного соціального внеску, передбачивши уніфікацію бази справляння внесків та об'єднання всіх фіскальних функцій фондів соціального страхування в єдиному органі, переорієнтування функцій і структури цих фондів на роботу з населенням, мінімізацію їх адміністративних видатків, перегляд та об'єднання окремих функцій, що дублюються різними фондами. Протягом 2006-2008 років народними депутатами було внесено сім законопроектів щодо впровадження єдиного соціального внеску чи єдиного соціального податку. Врешті-решт, 8 липня 2010 року був прийнятий Закон України „Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, який набрав чинності з 1 січня 2011 року.

Замість чотирьох соціальних внесків з цього часу сплачується один – єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (або єдиний внесок). Це консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється

до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Виключно Законом України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування” визначаються:

- принципи збору та ведення обліку єдиного внеску;
- платники єдиного внеску;
- порядок нарахування, обчислення та сплати єдиного внеску;
- розмір єдиного внеску та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- орган, що здійснює збір та веде облік єдиного внеску, його повноваження та відповідальність;
- склад, порядок ведення та використання даних Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- порядок здійснення державного нагляду за збором та веденням обліку єдиного внеску.

Відповідно до ст. 3 цитованого Закону збір та ведення обліку єдиного внеску здійснюється за принципами:

- законодавчого визначення умов і порядку його сплати;
- обов'язковості сплати;
- законодавчого визначення розміру єдиного внеску та пропорцій його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- прозорості та публічності діяльності фонду, що здійснює збір та веде облік єдиного внеску;
- захисту прав та законних інтересів застрахованих осіб;
- державного нагляду за збором та веденням обліку єдиного внеску;
- відповідальності платників єдиного внеску та органу, що здійснює збір та веде облік єдиного внеску, за порушення норм Закону України „Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, а також за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Єдиний внесок нараховується для платників на суму нарахованої заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати. Максимальна величина бази нарахування єдиного внеску – максимальна сума доходу застрахованої особи, що дорівнює сімнадцяти розмірам прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом, на яку нараховується єдиний внесок.

При визначенні розміру внеску для роботодавців враховуються кошти на чотири існуючі види соціального страхування, а для найманих осіб – на три види страхування (крім страхування від нещасних випадків), які розподіляються між відповідними фондами.

Розмір єдиного внеску для кожної категорії платників та пропорції його розподілу за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються з урахуванням того, що вони повинні забезпечувати:

- застрахованим особам страхові виплати і соціальні послуги, передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків;
- створення резерву коштів для забезпечення страхових виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам;
- покриття адміністративних витрат із забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Розмір нарахування єдиного внеску залежить від класу професійного ризику виробництва, встановленого для роботодавця, який визначається Фондом соціального страхування України від нещасних випадків на виробництві, за основним видом його діяльності. Законом передбачено 67 класів ризику та відповідно стільки ж відсотків до кожного виду ризику, починаючи з 36,75 % (1 клас) і закінчуючи 49,7 % (67 клас). Для бюджетних установ єдиний внесок установлюється в розмірі 36,3 % визначеної бази нарахування. Для цивільно-правових договорів передбачена єдина ставка соціального внеску – 34,7 %. Для працівників, які працюють на підприємствах, у фізичних осіб – підприємців або у фізичних осіб, які забезпечують себе роботою самостійно на умовах трудового договору, встановлена ставка єдиного внеску – 3,6 %. Фізичні особи, які виконують роботи за цивільно-правовими договорами, сплачують єдиний внесок за ставкою 2,6 %. Державні службовці сплачують єдиний внесок за ставкою 6,1 %. Розмір єдиного внеску для платників передбачений ст. 8 вищезазначеного закону.

Єдиний внесок не входить до системи оподаткування. Податкове законодавство не регулює порядок нарахування, обчислення і сплати єдиного внеску. Кошти, що надходять від сплати єдиного внеску та застосування фінансових санкцій, не можуть зараховуватися до Державного бюджету України, бюджетів інших рівнів та використовуватися на цілі, не передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Крім терміна „єдиний внесок”, вживається ще термін „страхові кошти”. Законодавство про загальнообов'язкове державне соціальне страхування цей термін („страхові кошти”) тлумачить як кошти, що формуються за рахунок сплати єдиного внеску та надходять від фінансових санкцій (штрафів та пені), які застосовуються відповідно до закону.

З 1 січня 2011 року обліком платників єдиного внеску, забезпеченням збору та веденням обліку страхових коштів, контролем за повнотою та

своєчасністю їх сплати, веденням Державного реєстру загальнообов'язкового державного страхування займається Пенсійний фонд України. Саме на його рахунки сплачується єдиний соціальний внесок. Суми цього внеску пізніше розподіляються серед фондів соціального страхування.

Указом Президента України від 24 грудня 2012 року „Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади” передбачено утворення Міністерства доходів і зборів з накладенням на нього функції з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. У даний час ці функції виконує Державна фіскальна служба України.

Обчислення та сплата єдиного внеску здійснюється у національній валюті. Сплата, як правило, відбувається шляхом перерахування платником безготівкових коштів з його банківського рахунку. Єдиний внесок, нарахований за календарний місяць, повинен бути сплачений не пізніше 20 числа наступного місяця. Він підлягає сплаті незалежно від фінансового стану платника.

Страхові кошти, акумульовані на централізований рахунок, автоматично перераховуються не пізніше наступного операційного дня після їх зарахування на централізовані рахунки фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, на рахунки Накопичувального пенсійного фонду, а у випадках, передбачених законом, - недержавних пенсійних фондів відповідно до визначених законом пропорцій.

У ст. 23 цитованого Закону передбачені повноваження фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування. Вони вправі: 1) безоплатно отримувати відомості про суми надходжень від сплати єдиного внеску, фінансових санкцій та суми коштів, перерахованих на їхні рахунки, а в разі виявлення розбіжностей – письмову інформацію про причини таких розбіжностей; 2) безоплатно отримувати доступ до баз даних Державного реєстру в установленому для цього порядку.

Між єдиним внеском та податками є суттєві відмінності, які полягають у наступному:

№ п/п	Єдиний внесок	Податки
1	Це частина вартості робочої сили, усупільнена частина необхідного продукту, що відчужується економічно активними членами суспільства на користь непрацездатних. Іншими словами, це відкладена, зарезервована на випадок непрацездатності частина належної працівнику заробітної плати	Це усупільнена частина додаткового продукту, що не має ніякого відношення до працевитрат
2	Це оплатний платіж, що передбачає еквівалентність (співвідношення) сплачених за працівника страхових внесків розміру страхового забезпечення, на яке він отримує право при настанні страхового випадку	Ніяк не пов'язані з виникненням права на які-небудь виплати
3	У системі пенсійного страхування страхуються тільки працівники від трьох	Не пов'язані з виникненням страхових випадків. Соціальні виплати за рахунок

	найбільш поширених випадків втрати заробітку ними чи членами сім'ї – старості, інвалідності, втрати годувальника	податків не пов'язують із втратою заробітку
4	За завданнями. Розмір єдиного внеску, включаючи базу нарахування, повинен співвідноситися з розміром пенсії. Пенсія - це компенсація втраченого заробітку. Допустимий рівень пенсійного забезпечення визначається співвідношенням розміру пенсії з величиною заробітної плати (т.з. коефіцієнтом заміщення). Зміна розміру єдиного внеску і бази його нарахування пов'язані напряму з рівнем зміни заробітної плати в країні	За завданнями. Подібного взаємозв'язку і взаємозалежності не існує. Ставка податку і база нарахування можуть змінюватися як у бік збільшення, так і зниження
5	Розмір внеску по відношенню до працівника не може бути диференційований залежно від рівня його доходів. Іншими словами, не можна встановлювати прогресивну чи регресивну шкалу стягнення єдиного внеску та різні пільги	Поширена практика диференціації податкових ставок, уведення прогресивних чи регресивних шкал визначення бази оподаткування, а також установа податкових пільг
6	Різні правила сплати єдиного внеску	Різні правила стягнення податків. Податковий період, що становить календарний рік
7	Адміністрування пов'язане з тим, що єдиний внесок носить оплатний характер і здійснюється персоніфікований облік страхових прав	Адміністрування пов'язане з тим, що податок – це безоплатний платіж

II. Обсяг коштів, які спрямовуються державою на соціальний захист і соціальне забезпечення, залежить від фінансових можливостей держави і визначаються обсягом валового внутрішнього продукту та науково-обґрунтованим оптимальним обсягом фонду споживання. Здійснюючи соціальні виплати, держава при цьому зобов'язана дотримуватись визначених параметрів. Обсяг витрат на соціальний захист і соціальне забезпечення визначається, виходячи з обсягів ресурсів бюджету на ці цілі і контингенту одержувачів соціальних послуг за спеціальною формулою.

Видатки бюджету – це кошти, які спрямовуються на здійснення програм, передбачених відповідним бюджетом. Видаткову частину Державного бюджету поділяють на дві складові: видатки загального фонду та видатки спеціального фонду. Видатки спеціального фонду фінансуються за рахунок цільових фондів, які виділені під конкретну мету. Видатки загального фонду фінансуються за рахунок доходів загального фонду бюджету та не мають конкретних (закріплених) джерел фінансування. За бюджетною класифікацією видаткова частина бюджету має функціональну, економічну, відомчу та програмну класифікацію. Функціональна структура видатків побудована згідно з основними функціями держави. Відомча класифікація видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. Програмна класифікація видатків бюджету використовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

З позицій використання централізованих у державному бюджеті коштів його видатки поділяють на дві групи: державне споживання та бюджетне фінансування юридичних і фізичних осіб. Державне споживання – це видатки на утримання державного апарату. Бюджетне фінансування – надання з бюджету у безповоротному порядку коштів на видатки, пов’язані зі здійсненням державних закупівель, виконанням державних програм, утриманням державних і комунальних установ та організацій. Бюджетне фінансування здійснюється у таких формах: 1) бюджетні інвестиції (фінансування капітальних вкладень); 2) державні трансферти (цільове, безповоротне та безоплатне виділення коштів з бюджету конкретним суб’єктам у вигляді державних субсидій, субвенцій і дотацій); 3) бюджетні кредити (надання коштів з бюджету суб’єктам підприємницької діяльності на поворотній основі); 4) кошторисне фінансування (виділення коштів з бюджету на основі спеціального планового документа - кошторису).

Згідно з функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету розділ „Соціальний захист та соціальне забезпечення” (код 1000) включає такі підрозділи: 1) соціальний захист на випадок непрацездатності; 2) соціальний захист пенсіонерів; 3) соціальний захист ветеранів війни та праці; 4) соціальний захист сім’ї, дітей та молоді; 5) соціальний захист безробітних; 6) допомога у вирішенні житлового питання; 7) соціальний захист інших категорій населення; 8) фундаментальні та прикладні дослідження і розробки у сфері соціального захисту; 9) інша діяльність у сфері соціального захисту.

Видатки бюджетів на соціальний захист і соціальне забезпечення включають:

- виплату пенсій та допомог (за спецзаконами);
- пільги ветеранам війни та праці;
- допомогу сім’ям з дітьми;
- інші види соціальної допомоги;
- видатки на дитячі заклади-інтернати;
- видатки на притулки для неповнолітніх;
- видатки на програми соціального захисту неповнолітніх (відшкодування витрат на шкільні їдальні, інші програми соціального захисту неповнолітніх);
- видатки на будинки-інтернати для престарілих та інвалідів;
- кошти бюджету, що передаються до Фонду соціального захисту інвалідів України;
- видатки на молодіжні програми;
- видатки на інші заклади та заходи в галузі соціального захисту населення.

Усі видатки держави на соціальне забезпечення плануються на бюджетний рік (з 1 січня по 31 грудня) і передбачаються у Законі України „Про Державний бюджет України”.

У соціальному забезпеченні важливу роль відіграють державні цільові фонди, що поділяються на загальнодержавні (створюються на загальнодержавному рівні з метою фінансування державних програм) і місцеві (формуються місцевими органами самоврядування для забезпечення місцевих програм). У свою чергу, загальнодержавні фонди поділяються на постійні (фонди соціального страхування) та тимчасові (створюються у разі потреби і після вирішення конкретних проблем припинення існування). За критерієм відносин із державним бюджетом державні фонди поділяються на бюджетні і позабюджетні (фонди загальнообов'язкового державного страхування). Серед державних бюджетних фондів, перш за все, виділяється Фонд соціального захисту інвалідів України (далі – Фонд). Він є бюджетною установою, діяльність якої спрямовується, координується та контролюється Державною службою з питань інвалідів та ветеранів України. Основними завданнями цього фонду є: 1) реалізація в межах своєї компетенції заходів щодо забезпечення зайнятості та працевлаштування інвалідів; 2) виконання програм щодо соціального захисту інвалідів.

Бюджет Фонду формується за рахунок:

- коштів Державного бюджету, розмір яких визначається відповідно до державних програм соціального захисту інвалідів;
- цільових коштів на створення робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів і на здійснення заходів щодо їх соціально-трудової та професійної реабілітації;
- благодійних внесків організацій, трудових колективів і громадян, у тому числі іноземних;
- інших надходжень, у тому числі від здійснення заходів по розширеному відтворенню позабюджетних коштів Фонду.

Таким чином, кошти Фонду, як правило, формуються за рахунок державного бюджету та штрафних санкцій, установлених для підприємств. Для різних джерел формування доходів Фонду встановлені і різні напрямки їх використання. Так, кошти, що передаються з державного бюджету використовуються на оплату транспортних засобів, протезування інвалідів, пільгове встановлення квартирних телефонів інвалідам I і II груп, надання матеріальної, соціально-побутової і медичної допомоги, санаторно-курортне лікування, на компенсацію витрат на бензин і транспортне обслуговування інвалідів. Суми штрафних санкцій, що надійшли від підприємств, використовуються для надання цільової фінансової допомоги у вигляді позики на створення робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, і на здійснення заходів щодо їх соціально-трудової та професійної реабілітації.

За фінансового сприяння Фонду в Україні створено розгалужену систему центрів реабілітації інвалідів та дітей-інвалідів. У даний час за рахунок коштів Фонду утримується 10 центрів реабілітації інвалідів, у тому числі 3 центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів та 7 центрів професійної реабілітації інвалідів. Сьогодні Фонд фінансує заходи з п'яти важливих напрямів діяльності фонду, а саме: 1) розробка нових видів протезно-ортопедичних виробів та

обслуговування інвалідів при протезних підприємствах; 2) забезпечення інвалідів та інвалідів-чорнобильців автомобілями; 3) санаторно-курортне оздоровлення інвалідів; 4) забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації; 5) соціальна, трудова та професійна реабілітація інвалідів.

Розмір асигнувань з Державного бюджету України визначається щорічно згідно з Законом України „Про Державний бюджет України”. Фінансування з Державного бюджету України здійснюється через Міністерство соціальної політики України.

III. У ринкових умовах зростає роль людини в заходах по її матеріальному забезпеченню у разі настання тих чи інших ризиків. Усе частіше люди беруть участь у програмах по недержавному пенсійному забезпеченню. Його фінансовий механізм формується з урахуванням: 1) рівня життя в країні; 2) демографічної ситуації; 3) структури інвестиційної складової пенсійної системи держави; 4) перспектив формування довгострокових фінансових ресурсів країни; 5) розмірів пенсій; 6) страхових тарифів; 7) співвідношення працюючих та пенсіонерів; 8) віку виходу на пенсію; 9) тенденції зміни співвідношення працюючих до отримувачів пенсії; 10) наявності та якості інвестиційних проектів; 11) стану державних і недержавних пенсійних фондів; 12) законодавчих державних гарантій; 13) тенденції у зміні пропорцій між солідарним, накопичувальним та добровільним страхуванням тощо.

Недержавний пенсійний фонд (НПФ) є фінансовою установою, що призначена для накопичення коштів на додаткову недержавну пенсію та здійснення пенсійних виплат учасникам фонду. Розмір пенсійних виплат визначається, виходячи із суми напичених коштів учасника, яка залежить від розміру пенсійних внесків, терміну їх накопичення та розподілення інвестиційного доходу. Самі пенсійні внески сплачуються в розмірах та в порядку, встановленому пенсійним контрактом, відповідно до умов обраної пенсійної схеми.

До складу активів НПФ належать: 1) активи в грошових коштах; 2) активи в цінних паперах; 3) інші активи згідно із законодавством. Пенсійні активи, що накопичуються у НПФ, можуть бути використані виключно для цілей інвестиційної діяльності фонду, виконання зобов'язань фонду перед його учасниками та оплати витрат, пов'язаних із здійсненням недержавного пенсійного забезпечення.

За рахунок доходів у процесі своєї діяльності НПФ покривають такі свої витрати, пов'язані з веденням справи:

- витрати на виготовлення бланків договорів, контрактів, полісів, книг учасників;
- витрати, пов'язані з актуарними розрахунками пенсійних схем (через систему цих розрахунків визначається обсяг фінансових зобов'язань страховика, ліквідність його страхових зобов'язань);
- витрати на рекламу;
- витрати на нагромадження необхідної інформації;

- заробітну плату персоналові фонду (основну і додаткову) з нарахуваннями;

- плату за оренду приміщення;
- оплату комунальних послуг, послуг зв'язку;
- витрати на утримання і обслуговування автотранспорту;
- амортизаційні відрахування.

Перераховані витрати складають собівартість послуг НПФ. Крім витрат на адміністрування, з пенсійних активів відшкодовуються витрати на:

- інвестування з метою отримання доходу на користь учасників фондів;
- виконання договорів виплати пенсій на визначений строк, укладених з учасниками фонду та для здійснення одноразових пенсійних виплат;
- виплату винагороди за надання послуг з управління активами НПФ;
- оплату послуг зберігача;
- оплату послуг з проведення планових аудиторських перевірок НПФ;
- оплату послуг третіх осіб, надання яких передбачено відповідними нормативно-правовими актами, включаючи оплату послуг торговців цінними паперами (посередників), витрат на ведення обліку та перереєстрацію прав власності на активи пенсійних фондів;
- оплату інших послуг.

Іншою складовою фінансового механізму недержавного пенсійного забезпечення є надання можливості укладання договорів зі страховими організаціями щодо отримання послуг зі страхування життя за ініціативою окремої особи. Діяльність страхових компаній у галузі недержавних пенсій спрямована на матеріальне забезпечення громадян у сфері одноразової або періодично виплачуваної страхової суми, яка формується за рахунок сплати страхових внесків та доходу від управління коштами страхових резервів. Страхові компанії здійснюють страхування щомісячної довічної додаткової пенсії, страхування щомісячної пенсії на визначений строк та пенсійне страхування з одноразовою виплатою. Особливостями діяльності страхових компаній є: 1) можливість використання пенсійних схем з усталеними пенсійними виплатами, тобто гарантією розміру виплат; 2) застосування більш ризикових схем, зокрема з використанням інструментів фінансових ризиків, що розвиваються; 3) можливість недоодержання страховою компанією очікуваного інвестиційного доходу та навіть банкрутства компанії внаслідок значних коливань на ринку або невдалого управління активами; 4) право власності громадян на кошти є відстроченим та настає за виконання певних додаткових умов.

Однією зі складових недержавного пенсійного забезпечення є відкриття пенсійних депозитних рахунків у банківських установах. Банківські пенсійні депозити – це вкладення грошових коштів фізичними особами на банківські рахунки на визначений період часу з метою накопичення коштів для виплати їх вкладникам при настанні пенсійного віку, а для банків – використання цих

коштів при здійсненні довгострокового кредитування чи інвестування. Особливостями діяльності банківських установ є: 1) розмір майбутньої пенсії дорівнює сумі внесених коштів та нарахованих відсотків; 2) банк віддає лише частину власного доходу відповідно до встановленої ставки за депозитним договором; 3) існує ймовірність неповернення коштів у разі визнання банку банкрутом; 4) на банківські вклади не розповсюджуються податкові пільги; 5) необхідна певна, інколи значна сума коштів для відкриття депозитного рахунку.

Для економічно активного населення основним механізмом фінансового забезпечення потреб людини є самозахист. При цьому основними джерелами фінансування є доходи і заощадження домогосподарств. За рахунок цих джерел утримуються неповнолітні, оплачуються витрати на їх навчання та дозвілля, а також надається допомога непрацездатним батькам у лікуванні, на утримання житла тощо. Такі сім'ї без допомоги держави купують житло, здійснюють власне оздоровлення, оплачують лікування хворих і т. п.

Інколи в матеріальному забезпеченні особи важливу роль відіграє цивільно-правовий договір довічного утримання. Це договір, за яким одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність жилий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та доглядом довічно. За рахунок коштів набувача надаються такі блага: 1) житло – відчужувачеві повинна бути надана ізольована кімната. Як правило, це житло надається відчужувачеві саме в тому житловому приміщенні, право власності на яке переходить набувачу за договором. В інших випадках необхідно визначити місцезнаходження іншого житла, кімнати, розмір тощо; 2) харчування поділяється на два варіанти: а) види харчування, що повинні надаватися; б) конкретні види харчування не визначаються, а зазначається, що набувач повинен забезпечувати відчужувачу майна необхідне харчування; 3) догляд – конкретні форми догляду залежно від стану здоров'я відчужувача; 4) допомога – відчужувач може вимагати різних видів допомоги (отримання грошей за переказами, посилок, прибирання житла тощо).

Запитання для роздумів, самоперевірки та повторення

1. Назвіть основні світові моделі соціальної держави.
2. Дайте визначення соціальної держави.
3. В яких аспектах розглядається соціальна держава?
4. Які ознаки соціальної держави?
5. Назвіть основні функції соціальної держави.
6. Перерахуйте принципи соціальної держави.
7. Які необхідні передумови для становлення соціальної держави?
8. Назвіть стратегічні пріоритети України як соціальної держави на сучасному етапі?
9. Що слід розуміти під соціальною політикою?
10. Які є види соціальної політики?
11. Хто виступає в якості суб'єктів соціальної політики?
12. Назвіть основні напрями соціальної політики у сфері соціального забезпечення.
13. Якими принципами керуються при здійсненні соціальної політики у сфері соціального забезпечення?
14. Перерахуйте засоби здійснення соціальної політики у сфері соціального забезпечення.
15. Які органи здійснюють управління державним соціальним забезпеченням?
16. Хто здійснює управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням?
17. Що необхідно розуміти під соціальним ризиком?
18. Дайте визначення страхових ризиків.
19. Назвіть основні характерні ознаки соціальних ризиків.
20. Перерахуйте види соціальних ризиків.
21. Як здійснюється оцінка соціальних ризиків?
22. За якими критеріями класифікуються соціальні ризики?
23. Що слід розуміти під терміном «соціальне забезпечення»?
24. Яка економічна і соціальна природа соціального забезпечення?
25. Назвіть складові соціального забезпечення.
26. Які функції виконує соціальне забезпечення?
27. Що Ви розумієте під організаційно-правовою формою соціального забезпечення?
28. За якими критеріями визначаються організаційно-правові форми соціального забезпечення?
29. Дайте перелік організаційно-правових форм соціального забезпечення в Україні.
30. З яких джерел фінансуються видатки на соціальне забезпечення?

Список використаних джерел

Тема 1.1

Барабаш О. Дихотомія правової, демократичної та соціальної державності – тонка грань українського конституціоналізму / О. Барабаш // *Право України*. – 2010. – № 7. – С. 24-32.

Волинець В. Соціальна функція держави і соціальна політика: правові проблеми реалізації / В. Волинець // *Юридична Україна*. – 2012. – № 3. – С. 15-22.

Гафуров З. М. Социально-правовое государство и право человека на достойное существование / З. М. Гафуров // *Государство и право*. – 2008. – № 5. – С. 11-20.

Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота (спроби концептуального аналізу) / В. Жмир // *Соціальна політика і соціальна робота*. – 1997. – № 1. – С. 7-11.

Кондратьєв Р. І. Поняття соціальної держави в контексті реформування законодавства про працю і соціальне забезпечення / Р. І. Кондратьєв // *Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: до 80-річчя Р. І. Кондратьєва : збірник наукових праць*. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – С. 9-12.

Копейчиков В. Соціальна держава як політична реальність / В. Копейчиков // *Вісник Академії правових наук України*. – 2001. – № 2. – С. 216-225.

Косов Р. В. Основы социального государства: учебное пособие / Р. В. Косов. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО „ТГТУ”, 2011. – 80 с.

Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права / Л. С. Мамут // *Государство и право*. – 2001. – № 5. – С. 5-14.

Прокопєць Л. Соціальна держава як політична реальність / Л. Прокопєць // *Право України*. – 2000. – № 12. – С. 16-18, 32.

Сіленко А. О. Соціальна держава: бажане в межах можливого? / А. О. Сіленко // *Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць*. – 1999. – Вип. 6-7. – С. 385-390.

Скрипнюк О. Ідея соціальної справедливості в контексті теорії соціальної, правової держави / О. Скрипнюк // *Вісник Академії правових наук України*. – 2001. – № 2(25). – С. 17-24.

Скрипнюк О. Проблема соціальної держави в контексті концепції «державного мінімалізму» / О. Скрипнюк // *Право України*. – 2000. – № 11. – С. 17-20.

Скрипнюк О. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки / О.Скрипнюк, В. Тихий // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2002. – № 2. – С. 42-49.

Сокурєнко В. Гуманістичний зміст концепції соціальної держави / В. Сокурєнко // *Право України*. – 2000. – № 11. – С. 21-23.

Танкевич О. До питання про основні завдання соціальної держави (загальнотеоретичний аспект) / О. Танкевич // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 183-191.

Танкевич О. З. Діяльність соціальної держави у гуманітарній сфері: до характеристики деяких сучасних тенденцій / О. З. Танкевич // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2000. – Вип. 9. – С. 231-238.

Хома Н. М. Основні тенденції у розвитку соціальної держави в умовах глобалізації / Н. М. Хома // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 51. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 525-531.

Хома Н. М. Проблеми концептуалізації поняття „Соціальна держава” / Н. М. Хома // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 54. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 629-635.

Хома Н. М. Розвиток ідей про соціальну державу у світовій політико-правовій думці / Н. М. Хома // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 51. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 663-669.

Хома Н. М. Типологія людей соціальної держави: аналіз основних підходів / Н. М. Хома // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 56. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 612-618.

Яковюк І. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2. – С. 25-34.

Яковюк І. Соціальна держава: до визначення змісту поняття / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 57-60.

Якубенко В. Функції соціальної держави / В. Якубенко // Соціальний захист. – 2003. – № 7. – С. 35-37.

Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії / А. Р. Крусян // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць. – Одеса, 2012. – Вип. 44. – С. 35-47.

Концепція соціальної держави України : Проект Закону України [Електронний ресурс] / В. Г. Хара, О. М. Стоян, Я. М. Сухий. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF1S800A.html.

Концепція соціальної держави в Україні : проект [Електронний ресурс] / Л. І. Ільчук, А. В. Сивак, О. О. Давидюк. – Режим доступу : www.cpsr.org.ua/index.php.

Тема 1.2

Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти : курс лекцій / О. Л. Іванова. – К. : КМ Академія, 2003. – 107 с.

Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи. – К. : Центр громадської експертизи, 2009. – 104 с.

Скуратівський В. А. Основи соціальної політики : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.

Социальная политика : учебник / под. общ. ред. Н. А. Волчина. – М. : Экзамен, 2002. – 736 с.

Туленков М. В. Соціальна політика в Україні : навч.-метод. розробка / М. В. Туленков. – К. : ІПКДСЗУ, 2010. – 35 с.

Халецька А. А. Закон державної політики у сфері соціального захисту населення в Україні / А. А. Халецька // Держава та регіони. Серія Державне управління. – 2009. – № 2. – С. 174-178.

Холостова Е. М. Социальная политика : учеб. пособие / Е. М. Холостова. – М. : ИНФРА – М, 2001 – 204 с.

Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / А. Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2000. – 212 с.

Тема 1.3

Положення про державну службу зайнятості України : затв. Указом Президента України від 16 січня 2013 року № 19/2013.

Положення про Міністерство охорони здоров'я України : затв. Указом Президента України від 13 квітня 2011 року № 467/2011.

Положення про Міністерство оборони України : затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 406/2011.

Положення про Міністерство соціальної політики України : затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 389/2011.

Положення про Пенсійний фонд України : затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 384/2011.

Положення про Міністерство внутрішніх справ України : затв. Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 383/2011.

Положення про Державну фіскальну службу України: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 року №236.

Методичні рекомендації з розроблення положень про структурні підрозділи соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій : затв. наказом Міністерства соціальної політики України 26 листопада 2012 року № 741.

Статут Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності : затв. постановою Фонду від 5 червня 2001 року № 9.

Статут Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття : затв. постановою Фонду від 6 липня 2000 року № 2.

Статут Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань : затв. постановою Фонду від 18 квітня 2000 року №4.

Тема 1.4

Про соціальні послуги : Закон України від 19 червня 2003 року № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.

Про страхування : Закон України від 7 березня 1996 року № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та втратами, зумовленими похованнями : Закон України від 18 січня 2001 року № 2240 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 14. – Ст. 71.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171.

Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності : Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.

Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.

Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: ставлення і розвиток в Україні : монографія / Н. Б. Болотіна. – К. : Істина, 2005. – С. 65-87.

Боярчук Т. В. Система оцінки соціально-економічних ризиків у сфері соціального захисту населення / Т. В. Боярчук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4(16). – С. 392-395.

Гарасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України : монографія / Т. З. Гарасимів. – Дрогобич : Відродження, 2002. – С. 52-59.

Ільчук Л. І. Соціальне страхування: теоретико-методологічні проблеми [Електронний ресурс] / Л. І. Ільчук. – Режим доступу : cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=35:2010-06=13-21-06-268&Itemid=27.

Кашина О. Н. Социальные риски: понятие, классификация, проблемы измерения (на примере западноевропейских стран) / О. Н. Кашина, Д. Ю. Корольова // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – 2003. – № 1. – С. 112-122.

Кірнос І. О. Систематизація нових соціальних ризиків у контексті переходу до постіндустріального суспільства / І. О. Кірнос // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – 2011. – № 706. – С. 88-93.

Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения : учебник / Е. Е. Мачульская. – 2-е изд. – М. : Юрайт, 2011. – С. 24-28.

Синчук С. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення / С. Синчук // Право України. – 2003. – № 3. – С. 55-59.

Сташків Б. І. Поняття та природа соціальних ризиків / Б. І. Сташків // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества :

тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007. – С. 103-104.

Сташків Б. І. Соціальні ризики як об'єкт дослідження права соціального захисту населення / Б. І. Сташків // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах : зб. матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів : КП „Видавництво ”Чернігівські обереги”, 2007. – С. 120-128.

Сташків Б. І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення : монографія / Б. І. Сташків. – Чернігів, 2008. – С. 76-82.

Стрепко В. Л. Соціальні ризики як підстави виникнення права на соціальне забезпечення / В. Л. Стрепко // Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України : матеріали науково-практичної конференції (12 березня 2004 р.). – К. : КЮІ МВС України, 2004. – Ч. 2. – С. 22-25.

Тема 1.5-1.7

Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 5 липня 2012 року № 5073-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 25. – Ст. 252.

Бюджетний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України 8 липня 2010 року № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50-51. – Ст. 572.

Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 липня 2010 року № 2464-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 2-3. – Ст. 11.

Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 липня 2003 року № 1057-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47-48. – Ст. 372.

Положення про Фонд соціального захисту інвалідів : затв. наказом Міністерства соціальної політики України № 129 від 14 квітня 2011 року.

Йордан Х. І. Роль недержавного пенсійного забезпечення в соціальному захисті громадян України [Електронний ресурс] / Х. І. Йордан. – Режим доступу : <http://libfor.com/index.php?newsid=1614>.

Сташків Б. І. Види матеріального забезпечення непрацездатних за сімейним законодавством / Б. І. Сташків // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 7. – С. 28-32.

Сташків Б. І. Проблеми пенсійного забезпечення: навчальне видання / Б. І. Сташків. – Чернігів, 2011. – С. 12-14.

Сташків Б. І. Проблеми предмета та системи права соціального забезпечення : навч. видання / Б. І. Сташків. – Чернігів, 2012. – С. 4-65.

Томашевська Ю. А. Недержавний пенсійний фонд як фінансовий інститут соціального захисту працівників підприємств [Електронний ресурс] / Ю. А. Томашевська. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=423>.

РОЗДІЛ 2. ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Тема 2.1. Місце права на соціальне забезпечення у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина

I. Поняття та загальна характеристика права на соціальне забезпечення. Окремі вчені розрізняють два терміни: „загальносоціальне право” та „спеціально-соціальне право” або іншими словами „юридичне право”. Загальносоціальне право виникає до і не залежить від держави, існує у будь-якому людському суспільстві і тому має загальносоціальну природу, становить загальносоціальний феномен. Це певні можливості суб’єктів суспільного життя, які об’єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільств і мають бути загальними і рівними для всіх однойменних суб’єктів (права людини, права сім’ї, права нації, народу, класу або іншої соціальної спільноти чи групи, права громадських об’єднань, трудових та інших колективів, права людства). На жаль, соціально-економічні права під цим кутом, як правило, не розглядаються. Фахівці права соціального забезпечення не роблять чіткого розмежування між правами людини та правами громадянина при характеристиці правової природи права на соціальне забезпечення. Конституція України (ст.46) фактично отожднює ці терміни.

Уперше розмежування між цими правами зробила французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.), а після розпаду СРСР воно було закріплено у конституціях незалежних держав. Розмежування пов’язане з відмінностями між громадянським суспільством та державою. Людина зараз розглядається не тільки у взаємозв’язку з державою, але і як член громадянського суспільства, у якому враховуються його індивідуальні інтереси, а правовий статус базується на природному праві, яке належить йому від народження і враховується у процесі діяльності державних органів. Таким чином, у громадянському суспільстві на підставі прав людини створюються умови для самовизначення, самореалізації особи, забезпечення її автономії і незалежності від будь-якого незаконного втручання. У зв’язку з цим залежно від суб’єкта прийнято розрізняти права людини і права громадянина.

Найбільш важливі права зафіксовані у Конституції України як права, свободи та обов’язки людини і громадянина (розділ II). Вони отримали назву „Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”. Поділ їх на основні (безумовно, необхідні для існування та розвитку) та неосновні (які не є життєво необхідні) здійснено за таким критерієм, як значення прав для їх носіїв.

Основні права і свободи – це закріплені в Конституції України можливості вчиняти ті чи інші дії, вибирати вид та міру поведінки, користуватися наданими благами для задоволення своїх інтересів і потреб. Основні обов’язки – це встановлені державою і закріплені в Конституції України види та міри суспільно необхідної поведінки громадян. У правовій літературі уточнюється, що поняття “свобода” більшою мірою пов’язане з характеристикою таких правомочностей особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки і слова, свобода світогляду і

віросповідання тощо). У свою чергу, поняття “права” передбачає для реалізації соціальних можливостей особи, які становлять його зміст, здійснення певних дій чи послуг з боку держави або правомочностей особи на участь у діяльності певних структур. Особливості конституційних свобод особи у сфері соціального забезпечення відсутні, і тому фахівцями права соціального забезпечення вони не досліджуються. Відсутні поки що публікації щодо правової природи конституційних обов’язків у сфері соціального захисту населення. У той же час опубліковано ряд робіт відносно правової характеристики права на соціальне забезпечення.

Основні права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і рівними для всіх людей.

Відповідно до ч.1 ст.46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Таким чином, Конституція України закріпила право громадян на соціальний захист, складовою якого є право на соціальне забезпечення. При прийнятті ст.46 Основного Закону народні депутати не врахували трьох моментів. По-перше, міжнародне співтовариство стоїть на тих позиціях, що права людині належать від народження, є невід’ємними, а держава зобов’язана створювати умови для їх реалізації і не порушувати їх. Навіть у вітчизняній пресі не підтримується ідея патерналістського походження прав людини, за якою ці права громадянин (рідше людина) отримує від держави чи вони нею даруються. По-друге, міжнародно-правовими актами передбачено, що таким правом наділяються не тільки громадяни, але й іноземці та особи без громадянства, тобто кожна людина. Жодна країна не вправі ухилятися від матеріальної підтримки будь-якої людини, що залишилась без засобів до існування, незалежно від підстав перебування на її території. По-третє, на час прийняття ст. 46 Основного Закону (як і зараз) відсутнє єдине розуміння юристами терміна “соціальний захист” і його включення до Конституції України було передчасним. Спроба вкласти у цей термін певний зміст при коментуванні цитованої конституційної норми не є переконливим.

В юридичній літературі вживаються два терміни: “право на соціальне забезпечення” та “право на соціальний захист”, які за змістом є тотожними. Не вдаючись у полеміку, у цій темі вживатимемо термін “право на соціальне забезпечення”, розуміючи під ним також “право на соціальний захист”.

У загальних рисах характеристика права на соціальне забезпечення зводиться до відповіді на такі запитання: 1) чи відноситься це право до основних прав людини? 2) чи дійсно воно є невідчужуваним і належить кожному від народження? 3) чи містить ст.46 Конституції України зобов’язання держави щодо створення необхідних механізмів його реалізації або має декларативний відтінок, що служить лише загальним орієнтиром для

здійснення соціальної політики? 4) чи належить вказане право до суб'єктивних прав людини?

Запитання непрості і на них не можна отримати однозначні відповіді.

Право на соціальне забезпечення належить до основних прав людини, оскільки зафіксоване у Конституції України та міжнародно-правових документах і разом з іншими основними правами становить основу правового статусу людини. Як основне право людини і громадянина, це право: 1) є життєво важливим та найбільшою мірою соціально значимим як для окремої людини, так і для держави та суспільства в цілому; 2) не набувається і не відчужується за волевиявленням людини і громадянина, тобто належить кожному від народження; 3) йому притаманні особливі юридичні властивості та специфічний механізм реалізації. Специфіка полягає, зокрема, у тому, що вказане право: а) закріплене за кожною людиною і за кожним громадянином; б) має загальний характер, тобто його об'єм є однаковий для кожної людини і для кожного громадянина; в) механізм його реалізації пов'язаний з тим, що на відміну від інших (неосновних) прав і свобод, які реалізуються в конкретних правовідносинах, назване право виступає передумовою будь-яких правовідносин у сфері соціального забезпечення, постійного невід'ємного права кожного учасника правовідносин.

Серед дослідників прав людини найбільш поширеними є природноправова та позитивістська концепції виникнення цих прав. Перші права людини виводять із природи самої людини, розуму чи волі божої і, на їх думку, основні права людини взагалі не потребують урегулювання позитивним правом, хоча вони можуть виступати в якості політичних зобов'язань держави. Другі дотримуються думки, що джерелом виникнення прав людини є нормативні акти, які приймаються державою. Істину слід шукати десь посередині.

Прогресивною видається ідея природної належності людині права на соціальне забезпечення, тобто таке право не може бути подароване чи відібране державою. З іншого боку, підкреслюється, що таке право повинно визнаватися державою і вона зобов'язана під міжнародним контролем забезпечити його реалізацію через закріплення цього права у конституції країни та конкретизацією його у поточному законодавстві. Без фіксації цього права у нормативних актах неможливе фінансування витрат на соціальне забезпечення. Природний характер права на соціальне забезпечення означає, що держава мусить убезпечити людину від голодної смерті.

Історія знає непоодинокі випадки, коли держави не визнавали належності основних прав людині від природи і обмежували чи позбавляли їх цілі категорії осіб. Так, після Жовтневого перевороту 1917 р. Радянська Росія проводила політику обмеження прав у сфері соціального забезпечення через соціальне походження чи минулу діяльність. Так, 21 лютого 1929 року Союзна рада соціального страхування при НКП СРСР навіть прийняла постанову „Про позбавлення права на пенсію і допомогу по безробіттю колишніх поміщиків, фабрикантів, жандармів, поліцейських, керівників контрреволюційних банд і т. ін.". Таким чином, указані особи не мали жодних джерел засобів до існування: ні заробітної плати, оскільки їх не приймали на роботу, ні пенсій та допомог.

Деякі соціально-економічні права містились у Конституції РРФСР 1918 р., але ними володіли лише представники трудящих, оскільки пріоритет надавався суспільній природі людини, її соціально-класовій приналежності.

У даний час міжнародні організації здійснюють моніторинг за дотриманням країнами прав людини і, в тому числі, права на соціальне забезпечення. Позбавлення громадян цього права міжнародним правом розцінюється як незаконне і на порушників чекають відповідні міжнародні санкції. Через це право на соціальне забезпечення сьогодні розцінюється як невід'ємне право, що належить кожному незалежно від волі конкретної держави. Звідси вказане право слід розглядати з позицій як природного, так і позитивного права.

При розробці юридичних норм, які закріплюють основні права і свободи людини, законодавець повинен виходити з ряду факторів, які можна розмістити за трьома рівнями: перший рівень утворюють індивідуальні фактори, що пов'язані з біологічними та соціальними потребами людини; другий рівень – суспільні фактори, які відображають зрілість державного розвитку суспільства, його традиції та культуру; третій рівень – міжнародні фактори, що виражають ступінь цивілізованості світового співтовариства у цілому. Причому, найбільший вплив на визначення прав і свобод людини мають фактори, які відносяться до другого рівня, тобто до особливостей конкретного державного організованого суспільства. Вказане стосується і права на соціальне забезпечення.

Виникає питання, чи належить право на соціальне забезпечення до суб'єктивних прав людини? Виходячи із нормативістської теорії права, під суб'єктивним правом розуміють міру можливої поведінки, тобто допустимість та забезпеченість певних дій. Вважалось, що основу суб'єктивного права складають норми і якщо вони передбачали, що при наявності конкретних обставин людина може вчиняти конкретні дії, то в цьому полягає її суб'єктивне право. Якщо життєва ситуація автоматично не вимагала вчинення певних дій або коли це залежало від розсуду органу управління, то визнавалось, що суб'єктивне право відсутнє. Так, коли раніше, наприклад, у радянський час персональна пенсія союзного значення призначалася особі комісією по встановленню персональних пенсій при Раді Міністрів СРСР, то вона суб'єктивного права на цю пенсію не мала, оскільки таке рішення приймалося на розсуд цієї комісії.

Прихильники соціологічної теорії права під суб'єктивним правом розуміють забезпечену законом можливість користуватися певним соціальним благом, тобто це право охоплювало дії органу управління, вчинені на його розсуд. Джерелом суб'єктивного права виступали не тільки норми права, але і правові принципи, ідеї, суспільні відносини, які породжувалися рішеннями органу управління, прийнятими на його розсуд. Останньої точки зору дотримується більшість фахівців права соціального забезпечення.

Суб'єктивне право як юридична категорія розкривається через набір певних ознак: 1) можливість користуватися даним соціальним благом; 2) повноваження вчиняти певні дії і вимагати відповідних дій від інших осіб; 3)

свободу поведінки, вчинків у межах, що встановлена нормою права; 4) можливість звернутися до держави за захистом порушеного права. За цими ознаками можна характеризувати право на соціальне забезпечення як суб'єктивне право людини.

Висновок, що право на соціальне забезпечення (соціальний захист) належить до основного та суб'єктивного права, найчастіше обґрунтовується такими аргументами: 1) право на соціальне забезпечення отримало конституційне та міжнародне визнання; 2) в Україні створена система законів та підзаконних актів, які забезпечують людині можливість здійснювати певні дії щодо отримання соціальних виплат і соціальних послуг та вимагати відповідних дій від зобов'язаних суб'єктів; 3) в Україні створено юридичний механізм судового захисту права на призначення та отримання соціальних виплат, соціальних послуг та інших видів соціального захисту.

Право на соціальне забезпечення, що зафіксоване у Конституції України, спрямоване у майбутнє і на деяких етапах може носити певні елементи декларативного характеру (здійснення соціального забезпечення на рівні, нижчому від прожиткового мінімуму, встановленого законом).

Таким чином, **право на соціальне забезпечення – це визнані міжнародним співтовариством та державою і зафіксовані у нормативних актах можливості людини у разі повної чи часткової втрати засобів до існування або понесення додаткових витрат, а також за станом здоров'я вимагати від уповноваженого на це суб'єкта конкретних видів соціального забезпечення з метою задоволення не нижче ніж на прожитковому рівні своїх фізіологічних, соціальних та духовних потреб.** У цьому визначенні: 1) визнання певних можливостей міжнародним співтовариством та державою вказує на природний характер цього права, що належить людині від народження і не може бути відчуженим; 2) фіксація цих можливостей у правових актах означає їх формальну визначеність, юридичну гарантованість і захист з боку держави; 3) втрата джерел засобів до існування жорстко не прив'язується до незалежних від людини обставин; 4) рівень (обсяг) матеріального забезпечення прив'язаний до встановленого в країні прожиткового мінімуму, тобто підкреслює реальність соціального забезпечення.

II. Зміст, обсяг та межі права на соціальне забезпечення. Під змістом права розуміють визнані державою та зафіксовані у нормативних актах конкретні можливості для людей як носіїв права та відповідні дії зобов'язаних осіб. Зміст права на соціальне забезпечення не можна зводити до переліку окремих видів соціального забезпечення.

Стосовно змісту, обсягу і меж прав та свобод людини Конституційний Суд України у своєму рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 висловив такі міркування:

- зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку;

- обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру;

- звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики.

При визначенні змісту права на соціальне забезпечення слід виходити із розуміння філософської категорії змісту, згідно з яким, зміст – це певним чином упорядкована сукупність елементів і процесів, які утворюють предмет чи явище. Структура, внутрішня впорядкованість є необхідним компонентом змісту. Із зміною структури, організації суттєво змінюється зміст об'єкта, його властивості.

Стрижневим елементом права людини на соціальне забезпечення є певні можливості людини у сфері соціального забезпечення, тобто можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення власних потреб чи інтересів. У свою чергу, діяльність характеризується певними складовими властивостями, рисами. До основних з них належать: 1) мета, предмет (об'єкт) діяльності; 2) умови діяльності; 3) способи (форми) діяльності; 4) засоби діяльності; 5) результати діяльності. Найбільш важливими з них є умови та засоби діяльності, оскільки саме ними зумовлюється реальність використання можливостей суб'єкта, тобто їх здійсненність. На підставі цього окремі автори під змістом прав людини розуміють умови та засоби, які складають можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Указане визначення і було використане у вищезитованому рішенні Конституційного Суду України.

Характеристика змісту права на конкретний вид соціального забезпечення здійснюється за такими параметрами: 1) умови призначення грошової виплати (пенсії, допомоги, субсидії) чи надання соціальних послуг; 2) розмір чи обсяг надання виду соціального забезпечення; 3) порядок звернення особи до уповноваженого органу та призначення (надання) останнім певного виду соціального забезпечення; 4) строки призначення чи надання відповідного виду соціального забезпечення.

З викладеного вище можна зробити висновок, що зміст права на соціальне забезпечення – це закріплені у нормативних актах та гарантовані державою умови і засоби реалізації особою правомочин у сфері соціального забезпечення у разі настання обставин, що впливають із відповідного соціального ризику, передбаченого правовою нормою.

Кількісні показники можуть відображатися через поняття „обсяг права” на конкретний вид соціального забезпечення. Під обсягом тлумачні словники розуміють: 1) розмір, величину, кількість, значення чого-небудь; 2) зміст чого-небудь з погляду його величини, кількісного вираження і т. ін.; 3) зміст чого-

небудь з погляду його значення, важливості. Кількість – це визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь вияву тієї чи іншої властивості. При характеристиці прав людини вживається термін „обсяг прав людини”.

Обсяг права людини на соціальне забезпечення – це його суттєва властивість, яка відображається показниками відповідних можливостей у сфері соціального забезпечення, що закріплені у нормативно-правових актах, і виражені у певних одиницях виміру (грошовому виразі; переліку соціальних послуг, що надаються; технічних характеристиках засобів реабілітації та строків їх експлуатації тощо).

Одиниці виміру „кількості (обсягу) права людини на соціальне забезпечення” не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх видів права на соціальне забезпечення. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, змістом можливостей, які відображені відповідними правилами, а також особливостями носіїв прав (пенсіонери, інваліди, безробітні, безхатченки та ін.) та специфікою об’єктів цих прав (пенсії, допомоги, соціальні послуги тощо).

Кількісні показники, що стосуються також соціального забезпечення, закріплені у ст.11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року як право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло. Ця стаття відтворена у ст.48 Конституції України. Якраз цим положенням і слід керуватися при встановленні обсягу конкретного виду соціального забезпечення.

Ще раніше (у 40-их роках XIX ст.) значний внесок у розвиток соціальних прав вніс чартистський рух в Англії. Необхідним компонентом права на соціальний мінімум вони вважали право на житло, на гідну людини їжу та одяг.

Треба зазначити, що достатній життєвий рівень по-різному тлумачиться надавачами й отримувачами соціального забезпечення. Оскільки роз’яснення терміна відсутнє у нормативних актах, то достатнім є рівень забезпечення відповідно до Законів України „Про прожитковий мінімум” та „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”. Останній Закон пов’язаний з такою категорією, як потреби. Це необхідність для людини таких умов, що забезпечують її існування і самозабезпечення. Потреби виступають як ідеальний внутрішньоспонукальний мотив їхньої діяльності. Потреба в найбільш загальному вигляді є усвідомленою індивідом необхідністю в певних духовних, матеріальних благах та послугах – його ідеальних прагненнях. Потреби поділяються на такі види: а) матеріальні (в їжі, одязі, предметах побуту, житлі). Їх ще називають базовими; б) духовні (в освіті, в підвищенні кваліфікації, в художній творчості, в розвитку науки та мистецтва); в) соціальні (в медичному обслуговуванні, у вихованні дітей, у вільному часі, у гідних умовах праці, навчання).

До обсягу прав людини у сфері соціального забезпечення відноситься і якість соціальних послуг, що надаються. Тому зараз найактуальнішою є розробка, затвердження і своєчасне оновлення державних стандартів якості й, у

першу чергу, стандартів якості соціальних послуг з урахуванням особливостей системи управління ними на всіх рівнях діяльності з надання соціальних послуг.

Зміст та обсяг права людини на соціальне забезпечення окреслюється межами. У теорії права межі прав людини розглядаються у двох значеннях – широкому, як усі фактори правового і неправового характеру, що впливають на реалізацію права, і у вузькому, як власне правові межі.

Право на соціальне забезпечення не є безмежним. Сфера цього права окреслена природними, соціальними й економічними факторами та сферою суспільних відносин, що виникають у разі настання обставин, передбачених тим чи іншим нормативним актом.

Межі права на соціальне забезпечення, як і іншого права, охоплюють такі питання: фактори, що їх зумовлюють; суб'єкти, процедури і способи їх встановлення; їх класифікація; вимоги й критерії правомірності, підставності обмежування цього права; конфлікти з приводу правообмежування, їх причини, види і порядок розв'язання тощо.

Межі (обмеження) прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. Обмеження здійснення прав людини – це діяльність владних суб'єктів, насамперед, компетентних державних органів по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини. Вказані поняття не є тотожними.

Відповідно до ч.1 ст.64 Основного Закону України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Щодо обмеження права на соціальне забезпечення, Конституція України не містить жодних застережень.

Межі права людини на соціальне забезпечення визначаються змістом та обсягом цього права, тобто у чіткому закріпленні прав і обов'язків правомочної особи, кількості матеріальних благ, що мають бути надані, а також процедури реалізації цього права. Оскільки ст.46 Конституції України зафіксувала право особи на соціальне забезпечення у загальних рисах, то зміст окремих видів цього забезпечення конкретизується у поточному законодавстві. Саме стосовно цього законодавства можна говорити про обмеження змісту чи обсягу конкретного права на соціальне забезпечення.

Зміст та обсяг конкретних видів соціального забезпечення, що закріплюються у нормативно-правових актах, із самого початку обмежуються рамками економічних можливостей держави, тобто економічними чинниками. Закони, які при прийнятті не враховували наявні фінансові ресурси країни, не можна визнавати конституційними і на них не поширюються положення ч.3 ст.22 Конституції України.

Конституційний Суд України неодноразово розглядав проблему, пов'язану з реалізацією права на соціальний захист, виходячи з неприпустимості обмеження конституційного права громадян на достатній життєвий рівень і сформулював правову позицію, згідно з якою Конституція та закони України виокремлюють певні категорії громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави. До них, зокрема, належать

громадяни, яким пенсія призначається за спеціальними законами. У рішеннях Конституційного Суду України зазначалося, що пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається.

В іншому випадку правова позиція Конституційного Суду України з питань обмеження пільг, компенсацій і гарантій військовослужбовців та працівників правоохоронних органів полягає в тому, що комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення соціального захисту їх та їхніх сімей, зумовлений особливістю професійних обов'язків, пов'язаних із ризиком для життя та здоров'я, жорсткими вимогами до дисципліни, професійної придатності, є певним обмеженням конституційних прав і свобод. Здійснення таких заходів не залежить від розміру доходів цих осіб чи наявності фінансування з бюджету, а має безумовний характер. Ці гарантії не можуть бути скасовані чи знижені без відповідної компенсації.

Виходячи із економічних реалій, позиція Конституційного Суду України не вписується у фінансові можливості держави щодо соціальних виплат. Тут можна запозичити досвід Росії. Так, у своїй постанові від 24 травня 2001 року № 8-П Конституційний Суд РФ зазначив, що федеральний законодавець, закріплюючи права громадян на різні виплати соціального характеру і визначаючи умови його виникнення, вправі (виходячи із визнаних та захищених Конституцією РФ цілей і цінностей) вносити зміни у раніше встановлені правила надання таких виплат і, зокрема, у зв'язку з недостатністю бюджетних коштів. Цієї точки зору сьогодні практично дотримується у своїх останніх рішеннях і Конституційний Суд України.

III. Право на соціальне забезпечення у системі основних прав і свобод людини та громадянина. Класифікація прав і свобод людини за різними критеріями дає можливість чітко визначити місце та особливості того чи іншого права у системі основних прав і свобод людини.

Однією з класифікацій прав і свобод людини та громадянина є їх поділ на класичні (громадянські та політичні) і соціальні (економічні, соціальні і культурні) права. Відмінності між класичними правами та правом на соціальне забезпечення полягають у наступному:

- класичні права: а) є правами на свободу дій, тобто „свободою від”; б) гарантують свободу від впливу інших людей і пов'язані з процесуальними гарантіями їх здійснення; в) встановлюють умови (сприятливе середовище) діяльності особи; г) покладають обов'язок дотримуватись їх на кожну людину; г) їх захист потребує утримуватися від дій інших осіб та уряду;

- право на соціальне забезпечення: а) є правом на блага, тобто „правом на”; б) гарантує вимогу різноманітних благ, які визнані необхідними і його здійснення пов'язане з витратами держави; в) спрямоване на гарантування успіху, принаймні на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх;

г) впроваджується через урядові програми шляхом розподілу витрат серед усіх платників податків.

Таким чином, класичні права спрямовані на обмеження влади держави над людиною та пов'язані із зобов'язаннями влади утримуватися від певних дій, а соціальні (і в тому числі право на соціальне забезпечення) зобов'язують державу надавати певні гарантії для їх реалізації. Звідси класичні права розглядаються як обов'язок досягти певного результату, а соціальні права – як обов'язок надати для цього відповідні засоби.

За черговістю включення до конституції та міжнародно-правових документів права поділяються на права першого покоління (фізичні, особисті та політичні), другого покоління (економічні, соціальні та культурні) і третього покоління (права народів). Право на соціальне забезпечення належить до другого покоління. Завдання держави полягають у тому, щоб розробити соціальні програми і вести всебічну творчу роботу, яка б дозволила гарантувати проголошені соціальні права.

Найбільш поширеною є класифікація основних прав і свобод за їх змістом чи характером людських потреб, що цими правами забезпечуються, або за сферою їх застосування. У літературі вказується різна кількість груп, на які ці права групуються. Найчастіше права і свободи, що перелічені у Конституції України, поділяються на 5 груп: 1) громадянські (особисті, фізичні) права; 2) політичні права; 3) економічні права; 4) соціальні права; 5) культурні права. Часто ці права групуються у чотири групи (особисті, політичні, економічні та соціально-культурні). Зустрічається поділ указаних прав на три групи (громадянські, політичні та економічні, соціальні і культурні) чи (громадянські, політичні та соціально-економічні). Для нас важливо виділення соціальних прав.

Соціальні права можна розглядати у широкому сенсі, як усі права, що належать особі. Фахівці ці права розуміють у вузькому сенсі, як можливості людини і громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя. Конституція України до цієї групи відносить: право на соціальний захист (ст.46); право на житло (ст.47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50); свободу шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст.51); право рівності дітей у своїх правах (ст.52), тобто цей перелік обмежений ст.46-52 Основного Закону України. У цю групу часто включаються трудові права (ст.43-45 Конституції України).

Багато авторів вживають термін „соціально-економічні права” і тим самим наголошують якраз на тому, що реалізація одних прав можлива лише при паралельному забезпеченні та гарантуванні інших. З цього приводу зазначається, що соціальні та економічні права утворюють єдину групу соціально-економічних прав, оскільки в основі її виділення лежить спільний критерій захисту інтересів життєзабезпечення людини.

На думку деяких авторів, конституційні соціальні права – це визнані конституційні права людини на матеріальну, а іноді і духовну підтримку з боку держави, рідше – інших осіб з метою забезпечення гідних умов її матеріального, фізіологічного і морального існування (право на відпочинок, житло, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення, державний захист материнства і дитинства, сприятливе оточуюче середовище і т.ін.).

Вони вказують на особливості соціальних прав по відношенню до інших конституційних прав, а саме:

- більшість конституційних прав можна умовно охарактеризувати як права-дії, що залежать від волі людини, а соціальні права визначаються як права-домагання, оскільки їх реалізація можлива лише через діяльність інших суб'єктів і, в першу чергу, держави;

- на відміну від особистих, економічних, політичних і культурних прав, реалізація соціальних прав вимагає величезних фінансових витрат із коштів державного бюджету. Саме розмір відповідних бюджетних виплат, а не сам факт їх наявності, є визначальним індикатором існування чи відсутності в реальності соціальних прав;

- ефективність реалізації соціальних прав, перш за все, залежить від рівня економічного розвитку держави, кваліфікації і моральних якостей законодавців і державної бюрократії, стану державного бюджету. У зв'язку з цим гарантувати з повною упевненістю, що вони будуть задовільно забезпечені законодавчою і виконавчою ланками влади й особливо захищені судовою владою навряд чи можливо.

З урахуванням цих особливостей виникає питання: чи доцільно соціальні права поряд з іншими визнавати повноцінним елементом каталогу конституційних прав і свобод людини та громадянина і відповідно фіксувати їх у конституціях? Адже конкретні суми пенсій і допомог і навіть їх систему прописати в конституціях навряд чи доцільно через рухливість обставин, які їх визначають. Це підривало б стабільність конституцій. Такі суми встановлюються у звичайних законах. Між тим, саме ці суми визначають не тільки ефективність, але і саму реальність існування соціальних прав. З урахуванням цих реалій намітились різні підходи до формування соціальних прав, що застосовуються у конституціях різних держав і які можна звести до трьох:

- ліберальний підхід: полягає у тому, що соціальні права взагалі або майже не відображаються у тексті конституції (конституції США 1787 р., Норвегії 1814 р., Люксембургу 1868 р., Мальти 1969 р., Швеції 1974 р., Боснії та Герцеговини 1995 р.);

- підхід, протилежний першому, застосовується у конституціях більшості країн світу і характеризується тим, що соціальні права регламентуються у них так само, як і права інших видів. Вони гарантуються зустрічними зобов'язаннями держави і можуть бути захищені у судовому порядку і, в тому

числі, за допомогою конституційного контролю (конституції Ісландії 1944 р., Італії 1947 р., Данії 1953 р., Греції 1975 р., Португалії 1976 р.);

- підхід, проміжний між першим та другим – виражається у тому, що соціальні права фіксуються у конституції, але відповідні конституційні норми не користуються судовим захистом (конституції Ірландії 1937 р., Індії 1949 р., Іспанії 1978 р., Польщі 1997 р., Швейцарії 1999 р. і т. ін.).

Існує думка, що всі основні права є універсальними, невід’ємними, взаємозалежними та взаємопов’язаними, а значить і рівнозначними. Така позиція не може бути визнана правильною. Адже між особистими, політичними, економічними, соціальними і культурними правами є певні відмінності. Щодо соціально-економічних прав, то окремі автори пропонують звернути увагу на такі їх особливості: 1) поширеність цих прав лише на певну соціально-економічну сферу життя людини; 2) при закріпленні таких прав використовуються здебільшого рекомендаційні, „нежорсткі” оцінювальні формулювання базових положень; обов’язок держави у забезпеченні соціально-економічних прав не має, зазвичай, тієї міри формальної визначеності, яка властива її обов’язку із забезпечення громадянських і політичних прав; 3) рівень реалізації прав, що розглядаються, безпосередньо залежить від стану національної економіки; 4) для забезпечення такого виду прав необхідні позитивні зусилля держави зі створення умов для їх реалізації особою.

Конституція України закріплює соціально-економічні права разом з іншими основними правами у розділі II „Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”, тобто вводить їх в єдину систему прав людини. Всі вони визначаються як „невідчужувані” (ст.21), а їх утвердження і забезпечення визнається головним обов’язком держави (ст.3). З цього випливає, що конституційні права людини, включаючи соціально-економічні, не встановлюються державою, а лише визнаються і гарантуються нею. Крім того, згідно з ч.1 ст.55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом, тобто Конституція України фактично урівнює юридичний статус соціально-економічних прав зі статусом громадянських і політичних прав.

На думку фахівців конституційного права, повне зрівняння соціально-економічних прав (принаймні у тому вигляді, в якому вони переважно сформульовані в Конституції України) з громадянськими і політичними було необґрунтованим. Надмірна загальність конституційних положень, які закріплюють зазначені права, невизначеність обсягу обов’язків держави в їх забезпеченні, відсутність належних фінансових можливостей для цього (тим більше в умовах економічної кризи), неможливість судового захисту фактично перетворили соціально-економічні права у звичайну декларацію. Це підриває довіру людей не лише до відповідних положень Конституції України, а й до інституту прав людини та до Основного Закону загалом. Внесення змін до Конституції України утруднене, оскільки ст.157 передбачає, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина.

У радянські часи соціальні права вважалися визначальними серед прав людини. Вони розглядалися як одне з головних завоювань соціалізму, як предмет нашої гордості і т. ін. Усі інші права – громадянські, політичні тощо – вважалися похідними від соціально-економічних. Зараз, як показують соціологічні дослідження, ситуація не змінилася: пріоритет надається соціальним правам по відношенню до інших прав людини.

Деякі автори не виділяють таку групу прав людини, як соціальні права, а право на соціальний захист відносять до фізичних (життєвих) прав і свобод. У цій групі право на соціальне забезпечення тісно пов'язане з правом на життя. Останнє право не може бути відокремлене від права на достатній рівень життя та права на соціальне забезпечення з боку держави, громадянином якої людина є або на території якої вона проживає. Формального визнання за людиною права на життя недостатньо для повноцінного існування і розвитку людини, оскільки право на життя нерозривно пов'язане з правом на соціальне забезпечення. Особа, яка не має або втратила з незалежних від неї обставин джерела до існування, вправі задовольняти свої основні людські потреби через організовану державою систему соціального забезпечення.

Право на життя (ст. 27 Конституції України) є фундаментальним правом людини, а всі інші права – похідні від цього права. Право на соціальне забезпечення виступає додатковим інструментом, що забезпечує ефективну його реалізацію. Право на життя не поглинає повністю право на соціальне забезпечення. Основне завдання системи соціального забезпечення – убезпечення людини від голодної смерті, тобто відсутність засобів до існування не може бути причиною її смерті.

На сьогоднішній день іде теоретичне обґрунтування зв'язку права на життя та права на соціальне забезпечення і теоретичні напрацювання не переведені у площину практичних заходів. Адже цей зв'язок полягає в тому, що у державі відсутній відпрацьований механізм порятунку людини від замерзання, голодної смерті чи смерті через ненадання елементарної медичної допомоги. На наявність такого зв'язку вказують: а) мінімальні норми забезпечення людини житлом, їжею, медичною допомогою; 2) надання епізодичної (тимчасової) соціальної допомоги не повинно бути пов'язане із поважними (незалежними від людини) причинами відсутності джерел до існування; 3) наявність розгалуженої мережі соціальних служб, які таку допомогу надають. На даний момент усього цього немає і ще довгий час не буде.

Фахівці з прав людини у зміст права на життя не включають право на соціальне забезпечення у мінімальних розмірах, тобто право на захист від загибелі внаслідок голодування, холоду та ненадання медичної допомоги. Спеціалісти права соціального забезпечення про зв'язок права соціального забезпечення та права на життя говорять мимохідь, без аналізу нормативного масиву та розробки практичних рекомендацій щодо запровадження дійового механізму убезпечення людини від таких ризиків.

Передумовою належного забезпечення людини пенсією, окремими видами соціальної допомоги та соціального обслуговування є гарантування їй права на працю (ст.43 Конституції України). Гідна зарплата дає можливість особі у

працездатному віці бути незалежною від держави у забезпеченні себе та своєї сім'ї житлом, їжею, одягом тощо, а при настанні обставин, передбачених правовими актами, отримувати гідні соціальні виплати.

Стаття 47 Конституції України передбачає, що кожен має право на житло. Це право у частині забезпечення особи соціальним житлом, місцем у соціальному гуртожитку чи соціальному готелі або у будинку нічного перебування відноситься до права на соціальне забезпечення, оскільки особа за власні кошти придбати дах над головою не може, його гарантує держава через систему соціального забезпечення.

Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч.1 ст.49 Конституції України). Указане право одні вчені відносять до цивільного права, інші – до адміністративного права, треті – до права соціального забезпечення, а четверті – до комплексної галузі права (законодавства). Фахівці права соціального забезпечення аргументовано медичну допомогу відносять до підгалузі права соціального забезпечення. Дотримуючись цього підходу, назване право можна розглядати у частині безоплатного чи із знижкою надання медичного обслуговування як складову права на соціальне забезпечення. Про взаємопроникнення цих двох прав (ст.46,49 Конституції України) вказують Основи законодавства України про охорону здоров'я, які до змісту права на охорону здоров'я віднесли, зокрема, життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини, безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку.

Обсяг права на соціальне забезпечення містить, як уже говорилося вище, як кількісні, так і якісні показники. Останній міститься у ст.48 Конституції і означає, що всі соціальні виплати (ст.46 Конституції України) повинні забезпечити людині достатній життєвий рівень, що включає, зокрема, достатнє харчування, одяг і житло. Треба не забувати, що ст. 48 Основного Закону містить якісні показники стосовно рівня оплати праці (ст.43 Конституції України).

Право на соціальне забезпечення тією чи іншою мірою пов'язане з іншими основними правами людини.

Тема 2.2. Державні соціальні стандарти і соціальні гарантії в системі соціального забезпечення

I. Державні соціальні стандарти. Коли говорять про соціальні стандарти, то мають на увазі їх одночасну розробку з двох напрямків, а саме: а) стандартизація соціальних прав; б) соціальні стандарти рівня життя. Вказані стандарти тією чи іншою мірою закріплені в міжнародних правових актах і враховуються національним законодавством.

Стандартизація соціальних прав найбільш повно проведена в Європейській соціальній хартії (1961 р., переглянута у 1996 р.) та передбачає такі права:

- право на працю (ст.1);

- право на справедливі умови праці (ст.2);
- право на безпечні та здорові умови праці (ст.3);
- право на справедливую винагороду (ст.4);
- право на створення організацій (ст.5);
- право на укладення колективних договорів (ст.6);
- право дітей та підлітків на захист (ст.7);
- право працюючих жінок на охорону материнства (ст.8);
- право на професійну орієнтацію (ст.9);
- право на професійну підготовку (ст.10);
- право на охорону здоров'я (ст.11);
- право на соціальне забезпечення (ст.12);
- право на соціальну та медичну допомогу (ст.13);
- право на користування послугами соціальних служб (ст.14);
- право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства (ст.15);
- право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст.16);
- право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист (ст.17);
- право займатися прибутковою діяльністю на території держав інших Сторін (ст.18);
- право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу (ст.19);
- право на рівні можливості та рівне ставлення у вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі (ст.20);
- право на інформацію та консультації (ст.21);
- право брати участь у визначенні та поліпшенні умов праці та виробничого середовища (ст.22);
- право осіб похилого віку на соціальний захист (ст.23);
- право на захист у випадках звільнення (ст.24);
- право працівників на захист їхніх прав у разі банкрутства їхнього роботодавця (ст.25);
- право на гідне ставлення на роботі (ст.26);
- право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення до них (ст.27);
- право представників працівників на захист на підприємстві та умови, які мають створюватися для них (ст.28);

- право на інформацію та консультації під час колективного звільнення (ст.29);

- право на захист від бідності та соціального відчуження (ст.30);

- право на житло (ст.31).

У міжнародній практиці до соціальних стандартів рівня життя відносять:

1) тривалість життя від 25 (мінімум) до 85 (максимум) років;

2) грамотність населення (100%);

3) середню тривалість навчання – 15 років;

4) реальний ВВП на душу населення (в купівельній спроможності до долара) – від 200 (мінімум) до 40 тис. (максимум);

5) сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 років) – 2,14-2,15;

6) коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 років у загальній чисельності населення) – 7%;

7) співвідношення 10% найбагатших до 10% найбідніших – 10:1;

8) частку населення, яке проживає за межею бідності – 10%;

9) співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати – 1:3;

10) мінімальний рівень погодинної заробітної плати – 3 дол.;

11) рівень безробіття (з урахуванням прихованого) – 8-10%;

12) кількість правопорушень на 100 тис. населення – до 5 тис.;

13) рівень депопуляції (кількості народжених до кількості померлих) – 50:50;

14) кількість психічних патологій на 100 тис. населення – до 284 осіб.

Перші чотири стандарти використовуються у світовій практиці співробітниками ООН для розрахунків індексу людського розвитку країни. Цей показник у цілому інтегрує три складові: рівень життя, освіти і довголіття. Тому сам по собі він може вважатися соціальним стандартом. Інші (від п'ятого до десятого) застосовуються для аналізу і прогнозування соціально-політичної ситуації в країні.

Верховна Рада України 5 жовтня 2000 року прийняла Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». У ньому вперше були визначені правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій.

Відповідно до абз. 2 ст.1 цього Закону **державні соціальні стандарти** – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Складовими цих стандартів виступають:

- **соціальні норми** – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг;

- **соціальні нормативи** – показники забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами;

- **нормативи витрат (фінансування)** – показники поточних і капітальних витрат із бюджетів усіх рівнів на забезпечення задоволення потреб на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів і нормативів.

Метою встановлення державних соціальних стандартів і нормативів є:

1) визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;

2) визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсах для їх реалізації;

3) визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету АРК та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

Державні соціальні стандарти обов'язково враховуються при розробці програм економічного і соціального розвитку.

Принципи формування державних соціальних стандартів і нормативів:

1) забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного;

2) законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів;

3) диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів;

4) наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення;

5) соціального партнерства;

6) гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні;

7) урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

Класифікація соціальних нормативів здійснюється за такими критеріями:

а) за характером задоволення соціальних потреб соціальні нормативи поділяються на:

1) **нормативи споживання** – розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг;

2) **нормативи забезпечення** – визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування, а також забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ, організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг;

3) **нормативи доходу** – розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що обраховується на основі визначення вартості величини набору нормативів споживання та забезпечення;

б) за рівнем задоволення соціальних потреб соціальні нормативи поділяються на:

1) **нормативи раціонального споживання** – рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб;

2) **нормативи мінімального споживання** – соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування непродовольчих товарів та послуг, виходячи з соціальних або фізіологічних потреб;

3) **статистичні нормативи** – нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально-демографічних груп;

в) за сферою застосування розрізняються такі види державних соціальних стандартів і нормативів:

1) **державні соціальні стандарти у сфері доходів населення.** Встановлюються з метою визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, права на отримання інших видів соціальних виплат і державної соціальної допомоги та їх розмірів, а також визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики;

2) **державні соціальні нормативи у сфері соціальних послуг.** Установлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. З цією метою визначаються: а) перелік, види та обсяг соціальних послуг, які надаються за рахунок державного та місцевого бюджетів і страхових фондів; б) норми та нормативи надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах; в) показники якості соціальних послуг;

3) **державні соціальні нормативи у сфері житлово-комунального обслуговування.** Встановлюються з метою визначення державних гарантій щодо надання житлово-комунальних послуг та розмірів плати за житло і житлово-комунальні послуги, які забезпечують реалізацію конституційного права громадянина на житло. До їх числа відносяться: а) гранична норма оплати послуг з утримання житла, житлово-комунальних послуг залежно від отримуваного доходу; б) соціальна норма житла та нормативи користування житлово-комунальними послугами, щодо оплати яких держава надає пільги та встановлює субсидії малозабезпеченим громадянам; в) показники якості надання житлово-комунальних послуг;

4) **державні соціальні нормативи у сфері транспортного обслуговування та зв'язку.** Включають: а) норми забезпечення транспортом загального користування; б) показники якості транспортного обслуговування; в) норми забезпечення населення послугами зв'язку;

5) **державні соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я.** Включають: а) переліки та обсяг гарантованого рівня медичної допомоги громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я; б) нормативи надання медичної допомоги, що включають обсяг діагностичних, лікувальних та профілактичних процедур; в) показники якості надання медичної допомоги; г) нормативи пільгового забезпечення окремих категорій населення лікарськими засобами та іншими спеціальними засобами; д) нормативи забезпечення стаціонарною юридичною допомогою; е) нормативи забезпечення

медикаментами державних і комунальних закладів охорони здоров'я; е) нормативи санаторно-курортного забезпечення; є) нормативи забезпечення харчуванням у державних і комунальних закладах охорони здоров'я;

б) державні соціальні нормативи у сфері забезпечення навчальними закладами. Включають: а) перелік та обсяг послуг, що надаються державними і комунальними закладами дошкільної, загальної, середньої, професійно-технічної та вищої освіти; б) нормативи граничного наповнювання класів, груп та співвідношення вихованців, учнів, студентів і педагогічних працівників у навчальних закладах; в) норми матеріального забезпечення навчальних закладів та додаткових видів соціального і матеріального забезпечення учнів;

7) державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури. Включають: а) перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами, підприємствами, організаціями та установами культури; б) показники якості надання населенню послуг закладами, підприємствами, організаціями та установами культури; в) нормативи забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;

8) державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами фізичної культури і спорту. Включають: а) перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами фізичної культури, спорту, а також дитячо-юнацькими спортивними школами; б) нормативи забезпечення населення закладами фізичної культури та спорту;

9) державні соціальні нормативи у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування. Включають: а) нормативи забезпечення населення побутовими послугами; б) показники якості надання побутових послуг; в) нормативи забезпечення торговельною площею та місцями у закладах громадського харчування; г) показники якості та безпеки товарів і послуг підприємств громадського харчування.

г) залежно від сфери впливу розрізняються такі соціальні стандарти і нормативи:

1) економічні: а) прожитковий мінімум; б) реальний ВВП на душу населення; в) співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати; г) мінімальний рівень погодинної заробітної плати; г) рівень безробіття (з урахуванням прихованого);

2) демографічні: а) тривалість життя; б) сумарний коефіцієнт народжуваності; в) коефіцієнт старіння населення; г) рівень депопуляції;

3) соціальні: а) грамотність населення; б) середня тривалість навчання; в) співвідношення 10% найбагатших до 10% найбідніших; г) частка населення, що проживає за межею бідності; г) кількість правопорушень на 100 тис. населення; д) кількість психічних патологій на 100 тис. населення.

Державні соціальні стандарти і нормативи формуються, встановлюються та затверджуються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України за участю та погодженням з іншими сторонами соціального партнерства, якщо інше не передбачено Конституцією України та законами України.

Держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів.

Значення державних соціальних стандартів і нормативів полягають у тому, що:

1) їх затвердження дає змогу повною мірою перейти до подушного фінансування витрат на соціальні потреби, що сприяє підвищенню ефективності використання державних коштів;

2) вони дають змогу підвищити рівень обґрунтованості обсягів бюджетних видатків на соціальні потреби;

3) соціальні стандарти передбачають установлення головних критеріїв якості послуг тощо.

З метою дотримання державних соціальних гарантій, оцінки ефективності державної соціальної політики, її впливу на рівень та якість життя в Україні здійснюється постійний державний моніторинг у сфері застосування та фінансового забезпечення державних соціальних стандартів і нормативів. Основними засобами здійснення моніторингу є: 1) щомісячна оцінка вартісної величини основних державних соціальних стандартів; 2) ведення державного статистичного обліку щодо дотримання державних соціальних стандартів і нормативів; 3) поточного коригування вартісних величин державних соціальних нормативів та нормативів витрат (фінансування) залежно від зміни цін та інших умов їх формування.

За результатами моніторингу здійснюється перегляд розмірів державних соціальних гарантій у порядку, що визначаються законами. Порядок проведення моніторингу застосування державних соціальних стандартів і нормативів та його фінансового забезпечення визначається Кабінетом Міністрів України. Відомості про розміри державних соціальних стандартів і нормативів, а також щодо результатів моніторингу їх застосування підлягають публікації в офіційних виданнях.

З метою впорядкування системи надання послуг соціальної підтримки населенню за принципом «Єдиного вікна» та виїзної роботи «Мобільного соціального офісу» Міністерством соціальної політики України наказом №158 від 23 березня 2012 року були затверджені:

1. Стандарт надання послуги з призначення компенсації особам, які мають право на безоплатне отримання вугілля та побутові потреби, але проживають у будинках, що мають центральне опалення.

2. Стандарт надання послуги з призначення пільги на придбання скрапленого газу особам, які мають право на пільги.

3. Стандарт надання послуги з призначення компенсації на придбання твердого та рідкого побутового палива особам, які мають право на пільги.

4. Стандарт надання послуги з призначення компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги.

5. Стандарт надання послуги з призначення та виплати одноразової винагороди жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня».

6. Стандарт надання послуги з видачі посвідчень батьків та дитини з багатодітної сім'ї.

7. Стандарт надання послуги з призначення щомісячної компенсаційної виплати непрацюючій особі, яка здійснює догляд за інвалідом I групи або за особою, яка досягла 80-річного віку.

8. Стандарт надання послуги з призначення та виплати державної соціальної допомоги на догляд.

9. Стандарт надання послуги з призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам.

10. Стандарт надання послуги з призначення компенсаційних виплат громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

11. Стандарт надання послуги з призначення та виплати деяким категоріям інвалідів грошової компенсації замість санаторно-курортної путівки та вартості самостійного санаторно-курортного лікування.

12. Стандарт надання послуги з призначення та виплати грошової компенсації вартості санаторно-курортного лікування деяким категоріям громадян.

II. Прожитковий мінімум. До 2000 року в Україні був чинний соціальний стандарт для надання соціальної допомоги малозабезпеченим та непрацездатним – межа малозабезпеченості. Закон України від 4 жовтня 1994 року визначав цей стандарт як величину мінімального рівня споживання непрацездатного громадянина. За таким визначенням межа малозабезпеченості відповідала сучасному стандарту межі бідності. Набір продовольчих, непродовольчих товарів та послуг, які враховувалися для визначення межі малозабезпеченості, встановлювався Кабінетом Міністрів України за участю профспілок. Малозабезпечені сім'ї мали право на державну допомогу у вигляді доплат до рівня межі малозабезпеченості. Інше застосування цього стандарту не передбачалось.

Прожитковий мінімум є основним нормативним і аналітичним інструментом оцінки, прогнозування та регулювання розмірів, структури і динаміки показників рівня життя. Визначення прожиткового мінімуму, правові засади встановлення, затвердження і врахування його під час реалізації права на достатній життєвий рівень передбачено Законом України від 15 липня 1999 року «Про прожитковий мінімум». Відповідно до ч.1 ст.1 цього Закону **прожитковий мінімум** – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Обсяг прожиткового мінімуму містить два елементи – фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум – це вартість вираження матеріальних цінностей, конче необхідних для існування особистості. У світовій практиці він становить 85-87% загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину – певний набір духовних цінностей мінімально прийнятого рівня життя.

Світова практика розробила декілька варіантів визначення прожиткового мінімуму в державі, а саме:

- **статистичний метод**, що передбачає встановлення прожиткового мінімуму на рівні доходів, які мають 10-20% найменш заможних громадян певної держави. Він найбільш придатний для держав з високим рівнем доходів;

- **суб'єктивний чи соціологічний підхід**, що базується на проведенні соціологічних опитувань населення про необхідний мінімальний дохід. Він виражає реальні потреби людей і носить консультативний характер, оскільки його результати можуть бути не підкріплені конкретними економічними можливостями держави;

- **ресурсний метод**, який виходить із можливості економіки забезпечувати прожитковий мінімум. Застосовується у високорозвинутих країнах;

- **комбінований метод**, який поєднує в собі декілька методів, зокрема, вартість харчування визначається за нормами, житлово-комунальні послуги – за фактом, а непродовольчі товари - за їх відсотковою часткою в загальних витратах;

- **нормативний метод**, який полягає в установленні вартісної величини прожиткового мінімуму через мінімальний споживчий кошик;

- **відносний метод або метод обчислення медіанного доходу** здебільшого застосовується в державах з розвинутою ринковою економікою. Під медіанним доходом розуміють такий дохід, за якого одна половина населення має більший дохід, а інша половина менший, або це рівень достатку, що найчастіше зустрічається в певній країні (практично він відповідає середньодушовому доходу населення). Так, у США, Великобританії, Німеччині прожитковий мінімум установлюється на рівні 40% від медіанового доходу, у Фінляндії, Італії, Греції, Іспанії – 50%, у Португалії та Ірландії – 60% відповідно.

Під час підрахунку розміру прожиткового мінімуму враховуються такі чинники:

- **економічні**, які включають вимоги економічного розвитку, формування організаційних та правових засад ринкової економіки, зовнішньоекономічних та правових засад ринкової економіки, зовнішньоекономічної діяльності, демократизацію трудових відносин, заходи щодо поповнення доходної частини бюджету;

- **правові**, які полягають у дотриманні загальновизнаних прав людини й, зокрема, права на працю, що означає здатність людини самостійно заробляти собі на життя;

- **соціальні**, що включають загальний рівень заробітної плати, встановлення взаємозалежності між оплатою праці та її продуктивністю, підвищення мінімальних державних гарантій заробітної плати та пенсій на рівні не нижче прожиткового рівня.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» базовим державним соціальним стандартом є

прожитковий мінімум, установлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом. Він установлюється шляхом визначення життєво достатньої норми споживання однієї особи з розрахунку на один місяць. В основі визначення мінімального споживчого кошика лежать такі критерії:

- **демографічно-віковий** – прожитковий мінімум визначається для 4 груп населення: а) для дітей віком до 6 років; б) для дітей віком від 6 до 18 років; в) для працездатних осіб (відносяться особи, які не досягли встановленого законом пенсійного віку); г) для осіб, які втратили працездатність (відносяться особи, які досягли встановленого законом пенсійного віку, що дає право на призначення пенсії на пільгових умовах, та непрацюючі особи, визнані інвалідами в установленому порядку);

- **натурально-товарний** – прожитковий мінімум визначає обсяги продуктів, товарів, послуг і цінностей, які необхідні представникові кожної з демографічно-вікових груп для збереження здоров'я, підтримки достатньої працездатності, соціального і культурного розвитку. Під час розрахунку прожиткового мінімуму враховуються такі групи засобів підтримки фізичної і соціальної життєдіяльності: а) продукти харчування; б) непродовольчі товари (одяг, промтовари, засоби особистої і побутової гігієни, ліки); в) найнеобхідніші послуги, що задовольняють соціальні потреби особистості; г) найнеобхідніші послуги, що задовольняють культурні потреби особистості.

Прожитковий мінімум, визначений для осіб, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, збільшується на суму обов'язкових платежів. Дію цієї норми щороку зупиняли, і Конституційний Суд України неодноразово вказував на неконституційність подібних норм.

Прожитковий мінімум відіграє надзвичайно важливу роль у визначенні обсягів конкретного виду права на соціальне забезпечення, оскільки застосовується для:

- загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм;

- установлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендії та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції та законів України;

- визначення права на призначення соціальної допомоги;

- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших;

- установлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Законом надано право органам місцевого самоврядування для оцінки рівня життя в регіоні, розроблення та реалізації регіональних соціальних програм, визначення права на призначення соціальної допомоги, що фінансується за рахунок місцевих бюджетів, затверджувати регіональний прожитковий мінімум, який повинен бути не нижчий від загальнодержавного, а це означає, що він повинен бути завжди вищим.

Набір продуктів харчування та набір непродовольчих товарів визначаються в натуральних показниках, набір послуг – у нормативах споживання не рідше одного разу на п'ять років.

Набір продуктів харчування формується Міністерством охорони здоров'я України з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини у продуктах харчування, виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я. Набір непродовольчих товарів формується Міністерством економічного розвитку і торгівлі України з використанням нормативів забезпечення засобами гігієни, медикаментозними засобами, засобами захисту організму людини від впливу навколишнього середовища, а також засобами для влаштування побуту.

До набору послуг включаються житлово-комунальні, транспортні, побутові послуги, послуги зв'язку, закладів культури, освіти, охорони здоров'я та інші. Набір послуг формується уповноваженими центральними органами виконавчої влади у сферах надання відповідних послуг.

Основними принципами формування **набору продуктів харчування** є:

- забезпечення дитини повноцінним харчуванням для розвитку організму;
- забезпечення дитини віком від 6 до 18 років додатковим харчуванням для активного соціального та фізичного розвитку;
- задоволення організму працюючої особи у відтворенні працездатності, збереження працездатності для безробітного, відновлення у необхідних випадках працездатності для особи, яка її втратила;
- підтримання повноцінного функціонування організму людини похилого віку.

Основними принципами формування **набору непродовольчих товарів** є:

- забезпечення збереження здоров'я та підтримання життєдіяльності організму людини;
- урахування особливостей потреб осіб, які відносяться до різних соціальних і демографічних груп населення;
- урахування культурно-побутових потреб особистості.

Основними принципами формування **набору послуг** є:

- задоволення мінімальної потреби громадян у житлі, організації побуту, користуванні транспортом, закладами культури, у підтримці зв'язку з навколишнім середовищем;
- задоволення потреби громадян у користуванні закладами освіти, охорони здоров'я;
- визначення житлово-комунальних послуг (з водопостачання, теплопостачання, газопостачання, електропостачання, водовідведення, утримання та експлуатації житла та прибудинкових територій, сміттєзбирання, утримання ліфтів), виходячи із соціальної норми житла та нормативів споживання зазначених послуг;
- урахування особливостей потреб осіб, які належать до різних соціальних і демографічних груп населення.

Таким чином, головний принцип, який покладено в основу визначення прожиткового мінімуму, – мінімальний споживчий кошик, який можна придбати на цю суму, має забезпечувати не лише харчування, яке відповідає науково-визначеним фізіологічним нормам, але й достатню кількість сезонного одягу та необхідний соціальний і духовний розвиток особистості. Методика визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, вперше була затверджена спільним наказом Мінпраці, Мінекономіки та Держкомстатистики 17 травня 2000 року. 14 квітня 2000 року Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення». На той час мінімальний кошик в Україні нараховував 297 найменувань продуктів. Указані документи повинні не рідше один раз на п'ять років оновлюватись, але виконавчою владою ці терміни грубо порушуються. Так, наприклад, для дорослої людини встановлені такі норми споживання деяких продуктів на місяць (табл. 1):

Таблиця 1

Норми споживання продовольчих продуктів (на місяць)

Назва продукту	кг	Назва продукту	кг
хліб житній	3,25	хліб пшеничний	5,16
макаронні вироби	0,33	рис	0,20
гречана крупа	0,17	картопля	7,90
капуста	2,30	помідори, огірки	2,08
морква, буряк	1,50	цибуля, часник	0,83
цукор	2,00	фрукти, ягоди свіжі	5,00
яловичина	1,70	свинина	0,67
птиця домашня	1,00	риба свіжа	0,58
молоко незбиране	5,00	масло вершкове	0,40
сир твердий	0,30	яйця, штук	18

У розрахунку на один день людині належало 106 грамів хліба, 5 грамів сала і 25 грамів ковбаси, півтори склянки молока, 250 грамів картоплі.

Норми споживання, що були затверджені в 2000 році, в Україні розроблялись за радянською методологією. Треба пам'ятати, що в СРСР споживчий кошик для населення розробляли завжди на випадок війни, розраховуючи норми харчів за продуктовими картками. Такі норми харчування часто порівнюють з нормами харчування німецьких військовополонених у сталінських таборах у 1941 році, які по багатьох позиціях переважали українські норми у 2000-их роках. Особливу критику в людей викликають норми споживання непродовольчих товарів. Однією з причин такого становища є те, що розміри прожиткового рівня розробляються виконавчою і формально затверджуються законодавчою владою.

Відповідно до ч.1 ст.4 цитованого Закону прожитковий мінімум встановлюється Кабінетом Міністрів України після проведення науково-громадської експертизи сформованих набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг. Така експертиза проводиться підконтрольними установами і в результаті розміри прожиткового мінімуму завжди орієнтуються на фінансові можливості держави, а не на потреби людей.

Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення щороку затверджується Верховною Радою України. Прожитковий мінімум на 2000-2005 роки затверджувався окремим законом (Про затвердження прожиткового мінімуму на _____ рік), а з 2006 року в законі про Державний бюджет України на відповідний рік. Прожитковий мінімум публікується в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження.

Для спостереження за динамікою рівня життя в Україні на основі статистичних даних про рівень споживчих цін Мінсоцполітики України розраховує щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення. Такі щомісячні розрахунки оприлюднюються до 20 числа наступного місяця Мінсоцполітики України на його офіційному веб-сайті у мережі Інтернет, а також публікуються в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження. Дані про фактичний розмір прожиткового мінімуму разом із відповідними розрахунками щомісяця надаються Президентові України, Верховній Раді України, сторонам соціального діалогу на національному рівні (всеукраїнським об'єднанням професійних спілок, всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців) та Кабінету Міністрів України.

Відповідно до ст.6 названого Закону посадові особи, винні у порушенні законодавства про прожитковий мінімум, несуть відповідальність згідно із законами. Ця норма носить декларативний характер. Так, набори продуктів, товарів та послуг повинні були бути оновлені ще у 2005 році. Станом на 1 квітня 2013 року цього зроблено не було і ніхто не поніс ніякої відповідальності.

У багаточисельних публікаціях зазначається, що у нас прожитковий мінімум є не соціальним, а фізіологічним. Прожиткові мінімуми, що затверджувалися Верховною Радою України в останні роки, не забезпечували навіть біологічно достатнього рівня харчування. Про належне й гарантоване здійснення за його рахунок побутово-комунальних платежів, придбання сучасної побутової техніки, одягу і взуття, достатньої кількості засобів побутової хімії і санітарно-гігієнічних засобів, ліків, задоволення найелементарніших соціальних і культурних потреб особистості й говорити нічого. Офіційно встановлений сьогодні в Україні прожитковий мінімум веде до фізіологічного виснаження, соціальної і духовної деградації широких верств населення.

У цій ситуації, наприклад, профспілки неодноразово пропонували докорінну зміну державної політики визначення рівня прожиткового мінімуму та його законодавчого, фінансового й організаційного забезпечення, зокрема, такі:

- зміну принципу визначення прожиткового мінімуму та формування складових відповідного мінімального прожиткового кошика. В основу цієї процедури мають покладатися не можливості держави та її бюджету (як робиться зараз), а науково обґрунтовані мінімальні біологічні, комунально-побутові, соціальні і культурні потреби особистості;

- перерахунок розмірів прожиткового мінімуму на основі реальних науково обґрунтованих біологічних норм споживання особою основних продуктів харчування, які забезпечували б не лише її життіння (як це є зараз), але й повне відновлення її фізичних сил і повноцінний фізичний розвиток;

- перерахунок розмірів прожиткового мінімуму на основі науково обґрунтованих норм забезпечення особистості таким набором засобів і послуг соціальної комунікації, які створюють для неї мінімально прийнятний рівень гідного життя та соціального розвитку;

- перерахунок розмірів прожиткового мінімуму на основі науково обґрунтованих норм забезпечення особистості інформаційними продуктами й духовними цінностями, необхідними для створення мінімально прийнятного рівня духовного розвитку особистості;

- збільшення офіційного прожиткового мінімуму з урахуванням реального коливання цін на споживчому ринку харчових і промислових товарів, комунально-побутових послуг, інформаційних продуктів і духовних цінностей.

Верховною Радою України прожитковий мінімум установлювався в таких розмірах (див. табл. 2):

Таблиця 2

Розмір прожиткового мінімуму

Встановлюється з	Діти віком до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Працевдатні особи	Особи, які втратили працевдатність	Загальний показник	Законодавча підстава

1	2	3	4	5	6	7
01.01.2000	240,71	297,29	287,63	216,56	270,1	ст.1 закону від 05.10.2000 № 2025-III
01.01.2001	276,48	345,66	331,05	248,77	311,3	ст.1 закону від 22.03.2001 № 2330-III
01.01.2002	307	384	365	268	342	ст.1 закону від 15.11.2001 № 2780-III
01.01.2004	324,49	404,79	386,73	284,69	362,23	ст.1 закону від 11.05.2004 № 1704-IV
01.01.2005	376	468	453	332	423	ст.1 закону від 19.10.2004 № 2089-IV
01.01.2006	400	514	483	350	453	ст.65 закону від 20.12.2005 № 3235-IV
01.04.2006	410	527	496	359	465	
01.10.2006	418	536	505	366	472	
01.01.2007	434	558	525	380	492	ст.62 закону від 19.12.2006 № 489-V
01.04.2007	463	595	561	406	525	
01.10.2007	470	604	568	411	532	
01.01.2008	526	663	633	470	592	ст.58 закону від 28.12.2007 № 107-VI
01.04.2008	538	678	647	481	605	
01.07.2008	540	680	649	482	607	
01.10.2008	557	701	669	498	626	
01.11.2009	632	776	744	573	701	ст.54 закону від 26.12.2008 № 835-VI

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7
01.01.2010	755	901	869	695	825	ст.52 закону від 27.04.2010 № 2154-VI
01.04.2010	767	917	884	706	839	
01.07.2010	771	921	888	709	843	
01.10.2010	787	941	907	723	861	
01.12.2010	799	957	922	734	875	
01.01.2011	816	977	941	750	894	ст.21 закону від 23.12.2010 № 2857-VI
01.04.2011	832	997	960	764	911	
01.10.2011	853	1022	985	784	934	
01.12.2011	870	1042	1004	800	953	
01.01.2012	893	1112	1073	822	1017	ст. 12 закону від 22.12.2011 № 4282-VI
01.04.2012	911	1134	1094	838	1037	
01.07.2012	917	1144	1102	844	1044	
01.10.2012	930	1161	1118	856	1060	
01.12.2012	961	1197	1134	884	1095	
01.01.2013	972	1210	1147	894	1108	ст. 7 закону від 06.12.12 № 5515-VI
01.12.2013	1032	1286	1218	949	1176	

III. Державні соціальні гарантії. Це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної

допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, установлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Система соціальних гарантій діє у всіх фазах процесу виробництва і охоплює сфери:

- **виробництва.** Установлюються гарантії зайнятості та забезпечення нормального виробничого процесу. Держава виступає гарантом дотримання законодавства про працю, усі учасники трудових відносин роблять свій внесок у фінансування реалізації державних соціальних гарантій і несуть відповідальність;

- **розподілу.** Гарантії надаються з оплати праці та соціального забезпечення непрацездатного населення. Основне їх призначення – стимулювати підвищення заробітної плати, забезпечувати своєчасну її виплату, обмежувати надмірну диференціацію в оплаті праці, встановлювати мінімальну заробітну плату і пенсію на рівні прожиткового мінімуму;

- **обміну.** Необхідними є гарантії товарного забезпечення грошей та рівного доступу до ринків товарів та послуг;

- **споживання.** Це гарантії задоволення соціально пріоритетних потреб, пов'язаних зі зниженням працездатності населення (охорона здоров'я, освіта) і мінімального рівня споживання предметів першої необхідності та якості благ і послуг, що надаються. Гарантії у сфері споживання полягають у необхідності формування, підтримки і розвитку здібностей індивіда.

Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. Ті з них, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом. До **основних державних соціальних гарантій** включаються:

- 1) мінімальний розмір заробітної плати;
- 2) мінімальний розмір пенсії за віком;
- 3) неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- 4) розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

З метою надання соціальної підтримки населенню України в цілому та окремим категоріям громадян, крім основних, встановлюються **інші державні соціальні гарантії** щодо:

- 1) рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;

- 2) стипендії учням професійно-технічних та студентам вищих державних навчальних закладів;

- 3) індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін;

- 4) надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у

сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування;

5) забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

Лише законами, а не підзаконними нормативними актами, визначаються:

1) мінімальний розмір заробітної плати;

2) мінімальний розмір пенсії за віком;

3) неоподаткований мінімум доходів громадян;

4) величина порогу індексації грошових доходів громадян;

5) пільги щодо сплати житлово-комунальних, транспортних послуг і послуг зв'язку та критерії їх надання.

Державні соціальні гарантії є обов'язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій **незалежно від форм власності**. Органи місцевого самоврядування при розробці та реалізації місцевих соціально-економічних програм можуть передбачати додаткові (підвищені) соціальні гарантії **за рахунок коштів місцевих бюджетів**.

Держава зобов'язана:

- гарантувати кожному зайнятому в процесі виробництва: 1) нормальний рівень добробуту через мінімальний рівень заробітної плати і її індексацію; 2) помірні податки; 3) невтручання у підприємницьку діяльність;

- гарантувати задоволення пріоритетних потреб громадян і суспільства, які вона не може цілком довірити кожному громадянину самостійно: 1) одержання загальної освіти; 2) виховання дітей і підлітків; 3) підготовка кадрів; 4) організація охорони здоров'я, розвитку фізичної культури тощо;

- сприяти підвищенню доходів окремих прошарків населення, що не можуть забезпечити життєвий рівень для себе і своєї родини на рівні мінімальних соціальних стандартів незалежно від їхньої участі у процесі виробництва в таких формах: 1) пенсія; 2) різні види допомоги; 3) стипендія; 4) грошові виплати і їхня індексація; 5) пільги з оподаткування;

- законодавчо гарантувати задоволення пріоритетних потреб за рахунок бюджету в мінімально достатніх розмірах у формі безкоштовних пільг.

Джерелами надання соціальних гарантій на засадах адресності та цільового використання є:

- бюджети всіх рівнів;

- кошти підприємств, установ і організацій;

- соціальні фонди.

Державні соціальні гарантії та державні соціальні стандарти і нормативи є основою для:

- розрахунку видатків на соціальні цілі;

- формування на їх основі бюджетів усіх рівнів та соціальних фондів;

- міжбюджетних відносин;

- розробки загальнодержавних і місцевих програм економічного і соціального розвитку.

На підставі державних соціальних стандартів здійснюються розрахунки і обґрунтування до показників видатків на соціальні цілі у проектах Державного бюджету України, бюджету АРК та місцевих бюджетів. Розробка та виконання цих бюджетів здійснюються на основі пріоритетності фінансування видатків для забезпечення надання державних соціальних гарантій. Залучення підприємствами, установами, організаціями соціально-культурного, житлово-комунального, побутового обслуговування, закладами охорони здоров'я та освіти коштів з додаткових джерел фінансування, не заборонених законом, не є підставою для зменшення бюджетного фінансування відповідно до нормативів.

З метою забезпечення надання державних соціальних гарантій обраховуються такі види нормативів витрат (фінансування):

1) нормативи фінансування поточних витрат на одного мешканця, а для окремих видів соціальних послуг – на одну особу, яка підлягає даному виду обслуговування;

2) нормативи фінансування поточних витрат на утримання мережі закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, організацій, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування;

3) нормативи державних капітальних вкладень на будівництво закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, організацій, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування.

Окремо визначаються нормативи коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, що спрямовуються на покриття витрат підприємств, установ і організацій соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування, які не покриваються виплатами населення.

Нормативи фінансування встановлюються під час прийняття Закону України про Державний бюджет України на поточний рік, а також під час формування бюджетів соціальних фондів.

Розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері формування та застосування державних соціальних гарантій визначається відповідно до чинного законодавства України. Координацію діяльності цих органів у відповідному напрямі діяльності здійснюють спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади, що відповідають за реалізацію державної політики у сфері фінансів та соціального захисту.

Держава здійснює фінансову підтримку місцевого самоврядування з метою забезпечення надання державних соціальних гарантій на основі нормативів витрат (фінансування). Цільова державна підтримка здійснюється з метою вирівнювання можливостей окремих територіальних громад щодо забезпечення надання державних соціальних гарантій.

IV. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів. Відповідно до ч. 2 ст. 27 цитованого закону Кабінету Міністрів України було доручено у 6-ти місячний термін розробити та затвердити державний

класифікатор соціальних стандартів і нормативів. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2002 року №643 «Про реалізацію статей 24 і 27 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» було схвалено концептуальні засади Державного класифікатора соціальних стандартів і нормативів, поданого Мінпраці та соцполітики України. Цією постановою дане міністерство було уповноважено затвердити такий Класифікатор та в подальшому вносити до нього при потребі відповідні зміни.

Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів затверджений наказом Міністерства праці та соціальної політики від 17 червня 2002 року, №293. Він є складовою частиною державної системи класифікації та кодування соціально-економічної інформації. Класифікатор розроблено для забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного громадянина, законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів, диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів, наукового обґрунтування норм споживання, гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні.

Об'єктами класифікації є державні соціальні стандарти і нормативи у сферах:

- 1) доходів населення;
- 2) соціального обслуговування;
- 3) житлово-комунального обслуговування;
- 4) транспортного обслуговування та зв'язку;
- 5) охорони здоров'я;
- 6) забезпечення навчальними закладами;
- 7) обслуговування закладами культури;
- 8) обслуговування закладами фізичної культури та спорту;
- 9) побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування;
- 10) соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей.

Структурно Класифікатор складається з кодів та назв класифікаційних угруповань (розділів, підрозділів, груп, підгруп). Загальний код складається з кодів: розділу – окремої сфери застосування державних соціальних стандартів та нормативів; підрозділу – окремого соціального стандарту або нормативу; групи та підгрупи – деталізації соціального стандарту або нормативу. Абетка кодів розділів складається: з цифр від 1 до 10; кодів підрозділів – від 1 до цифр, обумовлених переліком соціальних стандартів і нормативів; кодів груп та підгруп – від 1 до цифр, обумовлених необхідною деталізацією соціальних стандартів і нормативів у межах підрозділу.

Утворення класифікаційних угруповань наведені в таблиці 3.

Таблиця 3

Класифікаційні угруповання

Класифікаційне угруповання	Код	Найменування стандартів і нормативів
Розділ	2	Державні соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування

Підрозділ	2.1	Соціальні послуги, які надаються закладами соціального обслуговування
Групи	2.1.1	- житлово-комунальні послуги
	2.1.2	- соціально-побутові послуги
	2.1.3	- психологічні послуги
Підгрупа	2.5.1.1	- норматив наповнюваності груп у притулку
	2.5.1.2	- норматив співвідношення вихованців і вихователів у притулку

У додатку до Класифікатора визначені центральні та місцеві органи виконавчої влади, які відповідають за розробку, впровадження та проведення моніторингу державних соціальних стандартів і нормативів, згідно з цим Класифікатором.

Підготовку змін та доповнень до Класифікатора здійснює Міністерство соціальної політики України відповідно до пропозицій, поданих центральними органами виконавчої влади і погоджених зацікавленими органами центральної виконавчої влади та сторонами соціального партнерства.

Далі зроблено опис таких розділів Класифікатора:

1. Державні соціальні стандарти у сфері доходів населення.
2. Державні соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування.
3. Державні соціальні нормативи у сфері житлового комунального обслуговування.
4. Державні соціальні нормативи у сфері транспортного обслуговування та зв'язку.
5. Державні соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я.
6. Державні соціальні нормативи у сфері забезпечення навчальними закладами.
7. Державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури.
8. Державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами фізичної культури та спорту.
9. Державні соціальні нормативи у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування.
10. Державні соціальні стандарти і нормативи здійснення соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей.

У описі розділів Класифікатора конкретизовані статті 7-15 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Так, наприклад, в описі другого розділу зазначається, що державні соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування встановлюються для визначення переліку соціальних послуг, які можуть надаватися громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, безпритульним, самотнім, іншим соціально незахищеним громадянам, що перебувають у складних життєвих обставинах. Для якісного обслуговування одиноких громадян похилого віку та інвалідів у

будинках-інтернатах, дитячих будинках-інтернатах, психоневрологічних інтернатах, територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх громадян, інших закладах, що діють у складі органів соціального захисту населення, встановлені норми харчування і забезпечення медикаментами, норми строку носіння одягу та взуття, користування твердим інвентарем та норми миючих і обробляючих засобів. Для соціального захисту та якісного обслуговування безпритульних дітей у притулках для неповнолітніх, службах у справах неповнолітніх встановлені норми харчування, одягу, білизни, взуття та предметів особистої гігієни, користування м'яким інвентарем і обладнанням, миючих і обробляючих засобів.

Тема 2.3. Поняття та класифікація гарантій права людини і громадянина на соціальне забезпечення

I. Поняття гарантій права людини і громадянина на соціальне забезпечення. Проголосивши в Конституції України соціальні права (в тому числі і право на соціальне забезпечення) держава таким чином узяла на себе відповідальність за належне забезпечення цього права. Практична цінність цього суб'єктивного права полягає у перетворенні в реальність можливостей, зазначених у ст.46 Основного Закону України. Для того, щоб забезпечити розкриття внутрішнього змісту можливостей, необхідно мати гарантії, що дозволяють ці можливості реалізувати та захищати. Щоб право на конкретний вид соціального забезпечення не залишилося декларативним, а наповнювалось змістом, особливої актуальності набуває забезпечення правових гарантій.

Кожній людині, таким чином, повинна бути забезпечена можливість користуватися всіма основними правами і свободами, зокрема, соціальними. Держава мусить реально гарантувати їх всіма доступними їй засобами. Чим вищий ступінь реалізації цих прав, тим більшою мірою обмежується свавілля з боку держави та його органів. Гарантування прав і свобод – це своєрідний зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності в усіх сферах людської діяльності.

У правовій літературі найчастіше вживається термін „правові (юридичні) гарантії” стосовно законності, прав і свобод людини та громадянина або правового статусу особи, застосування норм права тощо. У публікаціях в одних випадках говориться про гарантії прав і свобод людини, а в інших – про права особи як гарантії, про гарантії діяльності і про діяльність як гарантії, про гарантії відповідальності і про відповідальність як гарантію тощо.

Формування цивілізованого суспільства, в якому людина визнається найвищою соціальною цінністю, потребує не лише проголошення каталогу прав, але й наявності дієвого, ефективного соціально-юридичного механізму реалізації прав та свобод, що містить у собі гарантії їх забезпечення та захисту.

У перекладі з французької мови слово „гарантія” означає поручитель. У цивільному праві – це зобов'язання щодо виконання угоди, забезпечення, порука (ст.560-569 ЦК). У словниках слово “гарантія” тлумачиться як забезпечення, запорука, а слово „гарантувати” – як забезпечувати. Також

зазначається, що категорія „гарантія” застосовується для позначення способів, засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення, або умов, які необхідні для реалізації тих чи інших прав.

Необхідно зазначити, що в юридичній літературі немає одностайності щодо терміна для визначення діяльності з надання закріпленим правам та свободам особи реального характеру. У наукових працях, присвячених цій проблемі, крім терміна „гарантія”, вживаються терміни „повага”, „дотримання”, „визнання”, „захист”, „охорона” тощо, але найбільш поширеним є термін „гарантія”.

У науковій літературі під гарантіями і, зокрема, прав і свобод людини, розуміють:

- передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірність поведінки суб’єктів суспільних відносин;

- правові норми, які визначають специфічними юридичними засобами умови і порядок реалізації прав, юридичні засоби їх охорони і захисту у випадку порушення і т. ін.;

- систему соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, засобів та способів, що створюють рівні можливості для здійснення прав, свобод та інтересів особи;

- систему взаємопов’язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов’язків;

- умови, способи й засоби, що забезпечують усім і кожному рівні правові можливості для виявлення, набуття й реалізації своїх прав і свобод;

- обов’язки держави захищати людину, створювати правові, соціальні й культурні умови для реалізації її прав і свобод, а також діяльність міжнародних і державних організацій із захисту прав людини;

- систему соціальних умов і спеціально-юридичних засобів, за допомогою яких унормовано життя у суспільстві;

- певні умови й засоби, що сприяють перетворенню в життя проголошених прав, свобод та обов’язків;

- специфічний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав людини і громадянина, тобто передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина;

- систему соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють рівні можливості особі для здійснення своїх прав, свобод і інтересів або іншими словами – сукупність спеціальних правових засобів і способів, за допомогою яких реалізуються, охороняються і захищаються права і свободи, припиняється їх порушення, поновлюються порушені права;

- правові норми, що визначають умови і порядок реалізації прав, юридичні засоби їх охорони і захисту у випадку порушення і т.ін., за

допомогою яких забезпечується реалізація правового статусу особи з використанням державного примусу або можливості такого примусу з боку державних органів;

- систему норм-принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина;

- умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист прав та свобод, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Стосовно законності наводяться такі визначення гарантій:

- це об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, а також спеціальні засоби, які забезпечують режим законності;

- це умови і засоби, способи забезпечення законності;

- це обумовлена закономірностями суспільного розвитку система умов, засобів, факторів, що забезпечують процес реалізації законності.

Гарантії являють собою соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує три моменти:

- пізнавальний, який дає змогу розглядати предметні теоретичні знання про об'єкт їхнього впливу, здобути практичні знання про соціальну та правову політику держави;

- ідеологічний, який політична влада використовує як засіб пропаганди демократичних ідей усередині держави та за її межами;

- практичний – як інструмент гарантій юриспруденції та передумова задоволення соціальних інтересів особи.

У наведених визначеннях гарантій вживаються такі терміни, як „передумови”, „умови”, „способи”, „засоби”, „фактори”, „методи”, „норми”, „принципи” тощо. Терміни „спосіб”, „засіб”, „метод” близькі за змістом і значною мірою збігаються. Норми і принципи виступають як види правових засобів. Слово „фактор” у широкому розумінні – це все, що впливає на результати якого-небудь явища, його рушійна сила, причина. Передумова – це те, без чого що-небудь не може існувати. Правові засоби – це певні юридичні категорії та діяння суб'єктів з їх застосування з метою досягнення конкретного результату.

На нашу думку, гарантії права на соціальне забезпечення – це система взаємопов'язаних економічних, політичних, ідеологічних, соціальних та організаційних передумов, за наявності яких спеціальними (юридичними) засобами забезпечуються кожному рівні правові можливості для фактичної реалізації у повному обсязі належного особі права на конкретний вид соціального забезпечення.

Право на соціальне забезпечення може бути тільки тоді реалізоване, коли йому відповідає чийсь обов'язок його забезпечити. Гарантії, по суті, і є

обов'язками держави та її посадових осіб щодо такого конституційного права, як право на соціальне забезпечення (соціальний захист).

Передумови і юридичні засоби у своїй сукупності становлять систему гарантій права на соціальне забезпечення, за допомогою якої здійснюється однойменне право. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної влади. До них належать: а) наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції України; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях.

II. Класифікація гарантій права людини і громадянина на соціальне забезпечення. Забезпечення реалізації права на соціальне забезпечення здійснюється за допомогою різноманітних передумов та юридичних засобів, які за допомогою певних критеріїв можна згрупувати у певні групи. Так, стосовно трудових гарантій у трудовому праві вони класифікуються за такими критеріями: а) юридичною силою – конституційні, міжнародні та галузеві; б) ступенем конкретизації – універсальні та спеціальні; в) сферою дії – загальні та додаткові; г) формою вираження юридичних гарантій, тобто за характером приписів, які містяться у правових нормах, – гарантії-дозволи, гарантії-обов'язки, гарантії-заборони та гарантії-обмеження дій, які негативно впливають на реалізацію особою суб'єктивних прав; г) гарантії-санкції. Ці критерії можна застосувати і до гарантій права на соціальне забезпечення.

Найбільш поширеною є класифікація гарантій права на соціальне забезпечення за своїм змістом чи характером дій. За цим критерієм вони поділяються на загальні (загальносоціальні) та власне правові, юридичні (спеціальні).

Загальні гарантії – це ідеологічні, політичні, економічні, соціальні та організаційні передумови (фактори, умови), що безпосередньо правом не регламентуються, але є базовими або фундаментом для системи правових гарантій у процесі реалізації норм права на конкретний вид соціального забезпечення.

Юридичні гарантії – це система взаємообумовлених і взаємопов'язаних правових засобів, способів, процедур тощо, за допомогою яких особа може безперешкодно реалізовувати свої права у сфері соціального забезпечення. Їм притаманні такі ознаки, як нормативність, системність, комплексність, постійний характер, юридична надійність, реальність, загальність.

Серед правових гарантій за критерієм їх змісту можна виділити: а) матеріальні (положення правових норм, які безпосередньо містять ті чи інші приписи та заборони); б) процесуальні (положення, які визначають процес реалізації матеріальних гарантій); в) організаційні (положення, які, зокрема, визначають систему судових і власне правоохоронних органів, інших органів державної влади і органів місцевого самоврядування, встановлюють їх функції,

повноваження їх посадових і службових осіб). Окремим специфічним видом правових гарантій є юридична відповідальність.

Окремі вчені виділяють чотири групи гарантій прав та свобод людини і громадянина: 1) матеріальні (економічні передумови); 2) організаційні (інститути державної влади); 3) духовні або ідеологічні (існуючі в суспільстві концепції прав людини, які потрібно роз'яснювати громадянам); 4) юридичні, що поділяються на дві групи: а) процедурні та б) юридична відповідальність.

Класифікація гарантій на загальні та спеціальні у більшості випадків проводиться без вказівки на конкретний критерій. Таким критерієм може бути їх місце у системі суспільних відносин (знаходяться у полі правового регулювання чи за його межами).

Коли говорять про класифікацію гарантій прав людини, то на увазі мають правові чи юридичні або спеціальні гарантії.

За сферою дії розрізняють міжнародно-правові (планетарні) гарантії, гарантії у рамках регіональних співтовариств, внутрішньодержавні та автономні (складові частин федерації) гарантії. Гарантії права на соціальне забезпечення доцільно поділити на міжнародно-правові (міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення) та національні (внутрішньодержавні нормативні акти у сфері соціального забезпечення).

Гарантії права на соціальне забезпечення можуть поділятися:

- залежно від функціональної спрямованості на: 1) гарантії реалізації (відповідні умови і засоби, які сприяють реалізації кожним закріпленого у законодавстві права на конкретний вид соціального забезпечення); 2) гарантії охорони (встановлення меж здійснення однойменного права, його конкретизація в законодавстві; встановлення процедур, засобів заохочення, стимулювання, пільг для ініціативної реалізації права, встановлення засобів профілактики запобігання правопорушенням у сфері соціального забезпечення); 3) гарантії захисту (конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника; встановлення заходів відповідальності винних за порушення відповідного права людини; встановлення заходів захисту прав, відновлення порушеного права);

- залежно від форми закріплення на: 1) конституційні (система правових засобів, закріплених у Конституції України); 2) галузеві (правові засоби, що закріплені у поточному законодавстві);

- за способом захисту чи залежно від статусу органів, які залучаються до захисту права на соціальне забезпечення, на: 1) судові; 2) позасудові;

- за способом викладення в нормативно-правових актах прав у сфері соціального забезпечення на: 1) прості (система засобів і умов, передумов і факторів, що закріплені у правових нормах і забезпечують охорону і захист прав особи чітко визначеного виду); 2) складні (система засобів, умов, передумов, факторів, що закріплюються в законі та забезпечують охорону і захист прав і окремої особи, і певної категорії осіб); 3) змішані (система засобів, умов, передумов, факторів, що закріплюються у законодавстві та забезпечують

охорону і захист одночасно комплексу прав і свобод людини та певних категорій осіб);

- за видами правового статусу особи на: 1) загальні (стосуються всіх осіб); 2) спеціальні (стосуються окремих категорій вразливих груп населення);

- за субординацією норм у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення на: 1) матеріальні; 2) процесуальні та 3) процедурні;

- за способом дії на: 1) прямі (безпосередні); 2) опосередковані;

- за ступенем державного забезпечення на: 1) державні; 2) громадські;

- за ступенем конкретизації на: 1) основні; 2) спеціальні (особливі);

- за підставою правового становища особи на: 1) загальні; 2) спеціальні; 3) індивідуальні;

- залежно від основного суб'єкта забезпечення гарантій права на соціальне забезпечення на: 1) державні гарантії, які забезпечуються державою в особі органів державної влади; 2) міжнародні гарантії, які забезпечуються міжнародними інституціями; 3) гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян; 4) гарантії, які забезпечуються державою за участю самих громадян.

У літературі наводяться й інші критерії поділу гарантій прав людини на певні групи.

На нашу думку, перспективним є поділ гарантій права на соціальне забезпечення залежно від виду соціального забезпечення: 1) гарантії здійснення права на пенсійне забезпечення; 2) гарантії здійснення права на забезпечення соціальними допомогами; 3) гарантії права на забезпечення соціальними послугами. У середині кожної групи ці гарантії можуть бути конкретизовані.

Тема 2.4. Загальні гарантії права на соціальне забезпечення

Економічні, ідеологічні, політичні, соціальні та організаційні фактори виступають гарантіями правових гарантій права на соціальне забезпечення. Відсутність їх робить неможливим реалізацію права на соціальне забезпечення, а негаразди в економіці, політиці, в організації системи соціального забезпечення суттєво утруднюють здійснення цього права. На ці фактори право впливає опосередковано шляхом спрямування їх у бажаному для держави напрямку. Цим передумовам юристи приділяють мало уваги, вважаючи їх предметом дослідження економістів, політологів, соціологів, фахівців державного управління. У правовій літературі вказані фактори як гарантії розглядаються мимохідь і надзвичайно поверхнево. Спробуємо більш детально зупинитись на передумовах як базових гарантіях здійснення особою права на соціальне забезпечення.

I. Економічні гарантії. Економічні гарантії – це економічні умови та засоби, які забезпечують особі здійснення права на соціальне забезпечення. Вони є визначальними у системі загальних гарантій, оскільки створюють такі

матеріальні умови, які забезпечують найбільш повне задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб особи. Економічні гарантії складають ті фактори й умови, які сприятливо впливають на економічний розвиток країни, дають можливість створити матеріальну базу (соціальні фонди) для здійснення соціальних виплат, наданих соціальних послуг, а саме: 1) стала економіка, що розвивається по висхідній; 2) стійка грошова система та відсутність інфляції; 3) наявність відповідних виробничих потужностей; 4) свобода економічної діяльності і господарська самостійність; 5) визнання і захист різних форм власності; 6) соціальна спрямованість економіки; 7) постійне зростання продуктивності праці; 8) продумана цінова політика та ін. Вказані гарантії знайшли своє відображення у статтях 13, 41, 95 та інших Конституції України.

Після здобуття незалежності Україна приступила до побудови ринкової економіки. Світова економічна наука сформулювала низку ознак, які визначають режим вільного ринку, а саме:

- необмежена кількість учасників конкуренції;
- вільний доступ на ринок та вихід з нього;
- кожна особа має право займатися будь-яким видом підприємництва, організовувати його на свій розсуд і припиняти діяльність за власним бажанням;
- власник грошових доходів має право вибору та придбання тих товарів і послуг, які йому потрібні;
- мобільність матеріальних, трудових, фінансових та інших ресурсів, зокрема можливість оперативно вкладати і переміщувати свій капітал з однієї галузі виробництва в іншу, з однієї сфери народного господарства в іншу залежно від власних економічних інтересів.

Об'єктивними умовами існування ринку є наявність розвинутого товарного виробництва, суспільного поділу праці, економічної відокремленості виробників. Таким чином, нормально функціонувати ринок може за таких умов:

- незалежності суб'єктів господарювання, наявності певних прав і свобод товаровиробників у поєднанні з їхньою економічною відповідальністю;
- права власності на засоби виробництва, створений продукт і дохід;
- право самостійно визначати ціни на виготовлені товари й послуги та ринок збуту продукції;
- свободи вибору господарської діяльності, джерел фінансування і ресурсів;
- розвиненої ринкової інфраструктури (фондові та товарні біржі, банки, страхові організації та ін.);
- стійкої фінансової і грошової системи;

- наявності певного економічного середовища і клімату, які сприяли б господарюванню в ринкових умовах, тобто наявності достовірної інформації щодо ринку і його суб'єктів та правових гарантій вільного підприємництва.

Економісти розглядають державу як захисника і гаранта прав власності й цілісності національного суверенітету, законності, правопорядку, стабільності національної валюти. Однак, реалізація державою цих функцій не може забезпечити ефективного функціонування ринку, безпосередньо не впливає на економічні результати. Ринковий механізм не спроможний зрушити економіку в бік рівноваги. Це в змозі зробити тільки держава. Сучасний конкурентний ринок не може нормально функціонувати без державного втручання. Держава бере на себе відповідальність за правильну організацію грошового обігу, задоволення частини колективних потреб людей, компенсацію, ліквідацію і попередження негативних впливів ринку. Обов'язковими є втручання держави в перерозподіл доходів, оскільки ринковий механізм не гарантує реалізації права людини на стандарт добробуту, який забезпечує їй нормальне існування незалежно від форми і результатів діяльності. Механізм ринку не забезпечує дотримання трудових прав людини й обов'язком держави є регулювання ринку робочої сили з метою підтримання зайнятості, скорочення безробіття, матеріального забезпечення непрацюючих верств, установлення мінімального рівня оплати праці.

Державне регулювання економіки – це система заходів для здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки всього суспільства.

Відповідно до ст.10 Господарського кодексу України основними напрямками економічної політики, що визначаються державою, є:

1) структурно-галузева політика, спрямована на здійснення державою прогресивних змін у структурі народного господарства, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення. Складовими цієї політики є промислова, аграрна, будівельна та інші сфери економічної політики, щодо яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів стимулюючого впливу;

2) інвестиційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, переважно у галузях, розвиток яких визначено як пріоритети структурно-галузевої політики, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ним;

3) амортизаційна політика, спрямована на створення суб'єктам господарювання найбільш сприятливих та рівноцінних умов забезпечення

процесу простого відтворення основних виробничих і невиробничих фондів переважно на якісно новій техніко-технологічній основі;

4) політика інституційних перетворень, спрямована на формування раціональної багатоукладної економічної системи шляхом трансформування відносин власності, здійснення роздержавлення економіки, приватизації та націоналізації виробничих фондів, забезпечення на власній основі розвитку різних форм власності і господарювання, еквівалентності відносин обміну між суб'єктами господарювання, державну підтримку і захист усіх форм ефективного господарювання та ліквідацію будь-яких протизаконних економічних структур;

5) цінова політика, спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності у процесі реалізації національного продукту, дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, а також забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін;

6) антимонопольно-конкурентна політика, спрямована на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання, забезпечення їх взаємодії на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими, насамперед, у сфері монопольного ціноутворення та за рахунок зниження якості продукції, послуг, сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки;

7) бюджетна політика, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у народне господарство, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу;

8) податкова політика, спрямована на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання, стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів, а також дотримання принципу соціальної справедливості та конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні їх доходів;

9) грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення народного господарства економічно необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки;

10) валютна політика, спрямована на встановлення і підтримання паритетного курсу національної валюти щодо іноземних валют, стимулювання зростання державних валютних резервів та їх ефективне використання;

11) зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання та захист національного ринку і вітчизняного товаровиробника.

Сама по собі некерована ринкова економіка не є гарантією соціально-економічних прав людини, а, навпаки, демонструє прояв негативних фактів,

зокрема, значну диференціацію доходів та різке розшарування населення на багатих і бідних, зубожіння народу, безробіття, інфляцію, спад виробництва тощо. Такими гарантіями виступають позитивні результати ринкової економіки.

Економічне зростання, яке має позитивну динаміку, виступає економічною гарантією права на соціальне забезпечення. Це зростання визначається і вимірюється двома способами: річними темпами зростання у відсотках реального внутрішнього валового продукту за певний період часу та річними темпами зростання внутрішнього валового продукту на особу у відсотках. Указане зростання визначають чотири групи факторів: 1) фактори пропозиції; 2) фактори попиту; 3) фактори ефективності; 4) соціокультурні, інституційні та інші фактори. Таке зростання оцінюється за такими основними показниками, як: 1) валовий внутрішній продукт на душу населення; 2) показники ефективності функціонування економіки, що обчислюється на базі ВВП; 3) виробництво основних видів продукції на душу населення; 4) рівень та якість життя населення; 5) індекс людського розвитку. Експерти Світового банку зазначають, що економічне зростання має своїм результатом підвищення попиту на робочу силу і заробітної плати, скорочення безробіття, збільшення продуктивності праці, дає можливість масштабніше фінансувати соціальну сферу і є неодмінним фактором подолання бідності, сприяючи скороченню надмірної диференціації, підвищенню добробуту всіх верств населення. Економічне зростання (за умови рівноправного розподілу його результатів серед усіх груп населення) є підґрунтям для підвищення добробуту кожного громадянина, подолання надмірної диференціації та бідності, але в жодному разі не може автоматично усунути бідність, уберегти від загрози соціальних потрясінь, гарантувати безпечне існування людини у суспільстві. Часто економічне зростання супроводжується різкими диспропорціями регіонального розвитку та збільшенням нерівності в доходах і обидві ці проблеми потрібно вирішувати за допомогою дійових заходів державної політики.

Економічною гарантією виступає стабільність грошово-кредитної (фінансової) системи та низький рівень інфляції. Сучасна економіка є грошовою економікою. Гроші як економічна категорія відображають складну природу економічних взаємовідносин між суб'єктами економічної системи. За допомогою грошово-кредитної і валютної політики держава впливає на грошову масу, кредитні ставки, валютний курс, величину банківських резервів. Основними інструментами грошово-кредитного регулювання є маніпулювання обліковими ставками, регулювання обсягів рефінансування, зміна обсягів обов'язкових банківських резервів. У країнах з перехідною економікою необхідною умовою поступового неінфляційного зростання грошової маси є дотримання відсоткових ставок на рівні 7-17 % для кредитів і 5-9 % для депозитів. Це можливо лише за умови досягнення стабільних макроекономічних параметрів економіки і невисокої дисконтної ставки тривалий час.

Важливою умовою фінансової стабільності держави є становлення і регулювання фінансових ринків – грошового, фондового, валютного.

Періодичні фінансові кризи змушують до розробки антикризових заходів фінансової стабілізації, що зводяться до впорядкування операцій купівлі-продажу валюти, обмеження в оплаті валютою, посилення контролю за діяльністю комерційних банків, підтримки ліквідності банківської системи, збільшення обсягів і поліпшення кредитного портфеля комерційних банків, їх орієнтації на обслуговування реального сектора економіки тощо.

Інфляція є одним із проявів макроекономічної нестабільності і характеризується зростанням загального рівня цін упродовж певного періоду часу, яке супроводжується знеціненням національної грошової одиниці. Основними причинами інфляції є надмірне зростання грошової маси порівняно з ростом національного продукту, дефіцит державного бюджету, мілітаризація економіки, монополізм, неефективна структура економіки. Залежно від рівня змін розрізняють три види інфляції: 1) помірну (зростання цін на 10 % за рік, збільшення заощаджень); 2) галопуючу (зростання цін на 20-100 % і більше відсотків на рік, зменшення заощаджень, скорочення інвестицій, вивіз коштів за кордон, конвертація грошей); 3) гіперінфляцією (зростання цін на 1000 і більше відсотків на рік, споживчий психоз, зростання вартості життя, зростання зарплати і цін, активізація спекулятивної діяльності, товарні диференціації, вивіз коштів за кордон). Заходами щодо боротьби з інфляцією є:

- індексація – механізм зміни номінальних доходів пропорційно коливанням цін за певний період;
- монетарна політика – однакові темпи зростання грошової маси та економічного зростання (національного продукту), зменшення облікової ставки, норми резервування, проведення активних операцій на відкритому ринку;
- скорочення бюджетного дефіциту шляхом оптимізації його видаткової частини, зниження податкових ставок;
- обмеження монополізму, розвиток конкуренції, структурна перебудова економіки, інвестиційно-інноваційна діяльність, протекціонізм тощо;
- раціоналізація зовнішньоекономічних зв'язків країни.

Фінансова стабільність, низький рівень інфляції є запорукою введення накопичувальної пенсійної системи та нормального функціонування недержавного пенсійного забезпечення.

У літературі до економічних гарантій відносять:

- спосіб виробництва;
- економічний лад суспільства, який має забезпечувати неухильне зростання продуктивних сил на основі визнання й захисту різних форм власності на засоби виробництва;
- соціально-орієнтовану ринкову економіку;
- економічну свободу громадян та їхніх об'єднань у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності;
- різні форми власності;

- економічну політику держави, яка полягає у підтримці різних прошарків громадян;

- ринкову економіку, яка ґрунтується на принципах вільного підприємництва, різноманітних форм власності на засоби виробництва, договірних відносинах між господарюючими суб'єктами, обмеженого втручання держави в господарську діяльність;

- ресурсну, фінансову та технологічну незалежність національної економіки від інших країн тощо.

Стан, у якому сьогодні опинились заклади системи охорони здоров'я, охорони сім'ї і дитинства, освіти, науки, відпочинку, соціального захисту, забезпечення громадян житлом і оплачуваною роботою, створення безпечного для життя і здоров'я людини довкілля тощо, характеризується вкрай обмеженими фінансовими можливостями держави. Вони ж, у свою чергу, обумовлені неефективною економічною політикою держави. Проте економіка будується на економічних законах, що виникають та існують об'єктивно (закон вартості, закон адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил, закон зростання потреб, закон попиту і пропозиції тощо), і не чекає, коли ці закони держава почне враховувати в законодавстві. Тому вже давно "тіньова" економіка в Україні фактично стала альтернативною і саме вона дає можливість багатьом громадянам здійснювати своє право на працю, охорону здоров'я, освіту, житло, достатній життєвий рівень тощо. Однак, вона не стільки економічно, як політично і морально не спроможна забезпечити комплексну реалізацію прав та свобод людини і громадянина.

II. Ідеологічні гарантії. Термін "ідеологія" давньогрецького походження і означає "вчення про ідеї", оскільки складається із двох слів "ідея" і "логос". У науковий обіг він був запроваджений французьким дослідником А. Дестют де Трасі (1754-1836), який розумів під нею вчення про ідеї або систему ідеологічних уявлень про світ.

Ідеологія – система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, у яких усвідомлюються й оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

Роль ідеологій у суспільному житті визначається їхніми функціями, а саме:

- орієнтаційною – спрямовує людську діяльність;
- мобілізаційною – пропонуючи нові ідеали, мобілізує суспільство на їхню реалізацію;
- інтегративною – пов'язана з узгодженням інтересів на загальному рівні;
- амортизаційною – сприяє послабленню соціального напруження;
- соціально-представницькою – відображає й захищає інтереси певних соціальних груп населення;

- пропагандистською – створює позитивний імідж політичної лінії певної держави, нації, класу.

Суспільний прогрес, особливо в економічній сфері, як і великі історичні факти і події, визначили контури соціального життя двадцятого століття. У результаті теоретичних досліджень були вироблені три підходи до вирішення соціальних проблем, що лягли в основу соціальної ідеології:

- революційно-перетворюючий, марксистський напрям, суть якого – вирішити соціальні проблеми можна лише революційним шляхом, перетворивши саме суспільство. Цей підхід знайшов своє втілення в СРСР, країнах Східної та Центральної Європи, у деяких країнах Азії та Латинської Америки;

- реформістський, представники якого причини соціальних негараздів також шукали у суспільстві, але вихід бачили у поступовому його реформуванні. Цим шляхом пішов соціальний розвиток у більшості країн із капіталістичною системою господарювання;

- антропологічний – прихильники цього підходу вважали, що причини соціальних бід людини ховаються саме у ній. Бідність розглядалась як хвороба, як нездатність індивіда самотійно організувати своє незалежне життя.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічні умови та засоби, що забезпечують здійснення права на соціальне забезпечення. Такими гарантіями права на соціальне забезпечення виступають різні концепції моделей соціального забезпечення фізичних осіб.

Шведський учений Еспінг Андерсен виділив три важливі ідеологічні моделі соціального забезпечення в країнах з промислово розвинутою економікою, а саме:

- ліберальна модель – базується на принципі “що ти маєш”, коли надається адресна підтримка тим громадянам, які не мають доходу (англомовні країни, Великобританія, Японія);

- консервативна модель – ґрунтується на принципі “що ти зробив”, метою є збереження при виході на пенсію, а також за час хвороби чи інвалідності життєвого рівня, досягнутого впродовж трудового життя. Система соціального страхування, соціальної допомоги не переслідує мети перерозподілу і ліквідації бідності (країни Західної Європи);

- соціал-демократична модель – реалізує систему соціальної підтримки на підставі принципу “хто ти є”, де соціальні послуги надаються незалежно від доходу і трудового статусу отримувача.

Під ідеологією соціального забезпечення слід розуміти систему поглядів, ідей, уявлень про систему організації соціального забезпечення в країні, що виражають інтереси політичних партій, окремих груп населення, класів тощо. Залежно від прийняття ідеологічних концепцій здійснюється соціальна політика владних політичних партій тих чи інших суспільних груп.

Постійна боротьба партій за владу суттєво впливає на зміну ідеологічних позицій залежно від того, чи знаходяться вони при владі, чи в опозиції.

Програми соціального забезпечення партій у разі приходу до влади коригуються з урахуванням реальних соціальних умов.

Не дивлячись на те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах ідеологічної багатоманітності, в країні повинна проводитись певна державна ідеологія у сфері соціального забезпечення незалежно від того, яка політична сила прийшла до влади. Це ідеї гуманізму стосовно вразливих груп населення. Вони виступають ідеологічними гарантіями права на соціальне забезпечення.

III. Політичні гарантії. Політика – особлива діяльність по управлінню державою, суспільством, організаційна і регулятивно-контролююча сфера суспільства, що здійснює управління економічною, правовою, соціальною, культурною, релігійною сферами та ін. Видами політики є економічна, соціальна, правова, культурна тощо. Соціальна політика – це діяльність держави з управління розвитком соціальною сферою суспільства, спрямована на задоволення інтересів і потреб населення. Соціальну політику часто ототожнюють із “соціальною сферою”, “гуманітарною політикою”, “соціальною роботою”. В Україні соціальна політика дедалі більше розглядається як важливий елемент саме економічної стратегії державотворення, бо вирішення корінних соціальних проблем – необхідна умова стратегії стабільного, сталого розвитку конкретної людини, суспільства загалом. Основними елементами соціальної політики є соціальне забезпечення, соціальне управління, соціальна робота і соціальний захист.

До основних завдань соціальної політики належать: 1) гармонізація суспільних відносин, узгодження інтересів і потреб окремих груп населення з довготривалими інтересами суспільства, стабілізація суспільно-політичної системи; 2) створення умов для підвищення матеріального добробуту громадян, формування економічних стимулів для участі у суспільному виробництві, забезпечення рівності соціальних можливостей для досягнення нормального рівня життя; 3) забезпечення соціального захисту всіх громадян і їх основних (гарантованих державою) соціально-економічних прав, у тому числі підтримки вразливих груп населення; 4) забезпечення раціональної зайнятості у суспільстві; 5) розвиток таких галузей соціального комплексу, як освіта, охорона здоров'я, наука, культура, житлово-комунальне господарство і т. ін.

Залежно від поглядів впливових політичних сил на втручання держави в соціально-економічну сферу суспільства, на рівень соціальної захищеності населення, на забезпечення свободи соціального вибору різних груп населення, під впливом соціальних процесів на економічний розвиток країни сформувались різні моделі соціальної політики, що застосовуються у тих чи інших країнах.

У світовій практиці існує два найвпливовіші напрями функціонування й розвитку соціальної політики – ліберальний і соціально-демократичний. Ліберальний напрям передбачає надання можливостей для розв'язання індивідуальних проблем самому громадянину, а держава лише формує для цього умови і бере на себе функції, які він або його родина неспроможні виконати власними силами. Метою соціальної політики за такого підходу є

забезпечення рівних можливостей усім у досягненні того соціального статусу, який відповідає кожній особистості.

Метою соціальної політики соціально-демократичного напрямку є досягнення соціальної справедливості у суспільстві, зняття нерівності, що виникає під час розподілу соціальних та економічних ресурсів. Незалежно від особистого внеску держава гарантує визначений рівень доходів і соціальних послуг. За такого підходу з людини знімається турбота про розв'язання власних соціальних проблем, виключаючи стимули для самореалізації та боротьби за існування. Соціальну політику України не можна віднести ні до ліберального, ні до соціально-демократичного підходу її регулювання, а швидше – до так званого пом'якшеного варіанту соціальної політики лібералізму, яким є модель державної політики соціального забезпечення. Суть її полягає в наданні мінімального рівня соціальних гарантій з боку держави. Мінімальні кошти для існування повинні співвідноситись з мінімальними потребами, а їх рівень має зростати пропорційно підвищенню загального життєвого стандарту. Механізм забезпечення цієї політики ґрунтується на поєднанні заходів соціального страхування й державної підтримки.

Соціальними пріоритетами в соціальній політиці є:

- досягнення поліпшення матеріального положення і умов життя людей;
- забезпечення зайнятості населення, підвищення якості і конкурентоздатності робочої сили;
- гарантії конституційних прав громадян у сфері праці, соціального забезпечення і захисту, охорони здоров'я, культури, забезпечення житлом;
- переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї, жінкам, дітям і молоді;
- нормалізація і поліпшення демографічної ситуації, зниження смертності населення, особливо дитячої і громадян похилого віку;
- поліпшення соціальної інфраструктури.

Політичні гарантії – це політичні умови та засоби, що забезпечують безперешкодне здійснення людьми права на соціальне забезпечення. Вони передбачають створення таких умов, за яких вільно можуть функціонувати не тільки політичні партії, але й громадські об'єднання, які займаються проблемами вразливих верств населення, а також залучення громадян до управління справами держави у сфері соціального забезпечення та захисту. Політичні гарантії базуються на політичній стабільності суспільства, сильній державній владі, яка спроможна втілювати в життя соціальні програми, соціальних обов'язках держави перед своїми громадянами, чіткому визначенні повноважень державних органів у соціальній сфері як по вертикалі, так і по горизонталі.

IV. Соціальні гарантії. Соціальні гарантії – це соціальні засоби й умови здійснення особою права на соціальне забезпечення. Види і форми соціальних гарантій у державі визначаються двома основними факторами – рівнем

економічного розвитку та станом розвитку демократичних засад. Соціальні гарантії повинні здійснюватися за такими параметрами:

- держава мусить гарантувати кожному громадянину, який здійснює трудову діяльність, прийнятий рівень добробуту за допомогою мінімального рівня заробітної плати, її індексації, помірних податків і невтручання у підприємницьку діяльність;

- задоволенням так званих пріоритетних потреб суспільства, опікування якими держава не може довірити кожному громадянину самостійно (потреби у здобутті загальної освіти, вихованні дітей і підлітків, проведенні культурно-освітньої роботи, підготовці кадрів, організації охорони здоров'я і розвитку фізичної культури). Держава законодавчо гарантує задоволення цих потреб за рахунок бюджету за мінімально достатніми обсягами у формі безплатних послуг;

- зближення рівнів життя різних груп населення, недостатня забезпеченість яких пов'язана переважно з причинами, що не залежать від їхніх трудових зусиль (підвищене навантаження утриманців на працездатних; стан здоров'я; вік; втрата роботи; кризові явища в економіці). У цьому разі формами задоволення відповідних потреб можуть бути пенсії, допомоги, стипендії, грошові виплати, їхня індексація, матеріальна допомога, пільги з податків, платежів і послуг.

Указані гарантії є способом задоволення різноманітних потреб громадян на рівні соціально визнаних норм. Обсяг і рівні таких гарантій є мірилом цивілізованості держави.

Перехід до ринкової економіки потребує зміни підходів до соціальних проблем, які склалися у державі, регіоні, трудовому колективі. За умов розмаїття форм власності, розширення видів індивідуальної трудової діяльності, зміни організаційних структур управління економікою, демократизації самого процесу управління, скорочення і зміни способів і методів державного втручання у господарську діяльність певних ланок економіки необхідні заходи щодо забезпечення соціальних гарантій населення з боку держави. Такі заходи повинні гарантувати кожному певний рівень благ і послуг як за рахунок внесків самого громадянина, так і через перерозподіл ресурсів між населенням на потреби його матеріального забезпечення.

Гарантії держави полягають у тому, що вона:

- створює умови для самозабезпечення життєво необхідними благами для задоволення власних потреб;

- вилучаючи у громадян частину створеного ними доходу, повертає їм (поза зв'язком із вилученою частиною) блага й послуги у формі освіти, дошкільного виховання, охорони здоров'я, культурного обслуговування, соціального страхування та соціального забезпечення;

- за рахунок вилучення у деяких громадян частини їхнього доходу надає певну кількість благ і послуг тим громадянам, які за станом здоров'я

неспроможні самі забезпечити себе всім необхідним (утримання закладів інтернатного типу, соціальні допомоги) тощо.

Розмір коштів, які спрямовуються на соціальні гарантії населенню, повинен мати науково обґрунтовану величину в загальному обсязі фонду споживання, а будь-яке нове збільшення ресурсів, які спрямовуються на ці потреби, слід порівнювати з реальними можливостями кожного конкретного часу. В іншому разі необґрунтоване збільшення ресурсів, які спрямовуються на соціальний захист населення, потребуватиме додаткового залучення податків із фонду оплати праці, що в кінцевому підсумку лише розширить масштаби перерозподілу і не збільшить обсягу фонду споживання.

Крім того, соціальними гарантіями є відсутність будь-якого суспільно-політичного протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України, максимальна зайнятість населення, відсутність тенденцій моральної та духовної деградації в суспільстві, за яких здійснення прав і свобод одними людьми чи групами людей стає можливим лише за рахунок нехтування правами і свободами інших.

V. Організаційні гарантії. Організаційні гарантії – це організаційні засоби й умови діяльності державних органів, їх посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов громадянам для реального користування правами у сфері соціального забезпечення. До організаційних гарантії належать:

- продумана і доступна кожному мережа органів і установ системи соціального захисту населення;
- сучасна матеріально-технічна база соціальних служб, за допомогою якої можна надавати увесь комплекс соціальних послуг;
- наявність кваліфікованих кадрів, здатних професійно виконувати покладені на них обов'язки;
- налагоджена система інформування громадян про належні їм права у сфері соціального забезпечення.

Права людини у сфері соціального забезпечення, закріплені у правових актах, самі по собі не реалізуються і потребують відповідного організаційного супроводу, тобто вказані права здійснюються через постійну практичну діяльність спеціально для цього створених установ, підприємств та організацій.

Розрізняються організаційні та організаційно-правові гарантії. Між ними багато спільного, але є й певні відмінності. Перші належать до загальних, а другі – до спеціальних (юридичних) гарантії. Організаційні гарантії стосуються практичного функціонування державних і недержавних інституцій щодо сприяння особам у безперешкодному користуванні належними їм правами у сфері соціального забезпечення. Організаційно-правові гарантії – це передбачені нормами права повноваження установ і організацій з надання особам тих чи інших видів матеріального забезпечення.

До організаційних гарантії відносяться розробка, затвердження та впровадження різноманітних норм та нормативів обслуговування вразливих груп населення. Штатні розписи соціальних установ залежать від кількості осіб,

яких вони обслуговують. За відповідними нормами визначається необхідна кількість інтернатних установ, структурних підрозділів територіальних центрів тощо. Від кількості пенсіонерів чи осіб, яким надається соціальна допомога або соціальні послуги, залежить чисельність управлінь Пенсійного фонду України чи районних управлінь праці та соціального захисту населення. Оптимальна кількість цих працівників гарантує особі своєчасне і з мінімальними витратами часу і сил оформлення пенсії або соціальної допомоги чи взяття на соціальне обслуговування.

Важливою організаційною гарантією є моніторинг стану соціального забезпечення населення, виявлення нових категорій осіб, які потребують соціального захисту, встановлення потреби в нових видах соціального забезпечення, скасування окремих видів соціальних пільг чи, навпаки, встановлення додаткових пільг або заміну одних видів соціального забезпечення на інші. Своєчасне реагування на виклики часу (прийняття нових нормативних актів чи скасування діючих) гарантують особі забезпечення здійснення права на конкретний вид матеріального забезпечення.

Тема 2.5. Конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення

Конституційний механізм – це передбачені Конституцією України умови та засоби, які гарантують кожному ефективну та безперешкодну реалізацію належного особі права на конкретний вид соціального забезпечення. Цей механізм включає:

1. Проголошення України соціальною державою (ст.1 Конституції України). Соціальною є держава, у якій конституційно гарантуються економічні, соціальні і культурні права й свободи особи та відповідні обов'язки держави. Основними напрямками діяльності такої держави є:

- захист людини від свавілля державних органів, гарантування здійснення ними своїх прав, визнання суспільної злагоди як основи політики;
- соціальний захист та соціальне забезпечення найбільш уразливих верств населення;
- юридичне забезпечення рівності можливостей членів суспільства.

До основних завдань соціальної держави належать:

- створення необхідних передумов для того, щоб кожен член суспільства мав змогу забезпечити себе та свою сім'ю усім необхідним, не вдаючись до державної підтримки. І лише соціальним аутсайдерам необхідно надавати державну соціальну допомогу;
- створення умов та гарантування реалізації кожним громадянином своїх економічних, соціальних та культурних прав;
- проведення комплексу заходів, спрямованих на створення та підтримання гармонійних відносин у суспільстві, зміцнення соціального миру і злагоди, стримування соціального розшарування населення.

Соціальні відносини в Україні, перш за все, базуються на таких основних засадах, що закріплені у ст.3 Конституції України:

- людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю;
- права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави;
- держава відповідає перед людиною за свою діяльність;
- утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Соціальна політика держави базується на таких конституційних положеннях:

- держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (ч.2 ст.43);
- кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, забороняється використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах (ч.4,5 ст.43);
- держава гарантує мінімум заробітної плати не нижче від зазначеної законом (ч.4 ст.43);
- пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч.3 ст.46);
- сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ч.5 ст.51);
- громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безплатно або за доступну для них плату, відповідно до закону (ч.2 ст.47);
- охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена (ч.2,3 ст.49);
- держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-екологічне благополуччя (ч.5 ст.49);
- утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ч.3 ст.52);
- держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної, середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, розвиток дошкільної, повної загальної, середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти

різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам (ч.3 ст.53);

- держава сприяє розвитку науки (ч.3 ст.54);
- держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (ч.4 ст.42).

2. Загальні засади конституційного ладу. У розділі I Конституції України закріплені загальні гарантії забезпечення прав і свобод людини і, зокрема, права на соціальне забезпечення.

Фундаментом чи джерелом для соціального забезпечення людей у кожній державі виступає її економіка. Залежно від рівня її розвитку залежить обсяг виділених коштів на реалізацію соціальних програм. Економічні відносини включають відносини власності, виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ. Стосовно відносин власності Конституція України закріплює:

- однаковий загальний правовий режим для всіх форм власності, тобто всі суб'єкти права власності проголошуються рівними перед законом (ч.3 ст.13);
- принцип гарантованості прав усіх суб'єктів власності й господарювання (ч.3 ст.13);
- перелік природних об'єктів (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси) власності українського народу (ч.1 ст.13);
- коло суб'єктів права користування природними об'єктами права власності народу – громадяни України (ч.2 ст.13);
- можливість набуття і реалізації права власності на землю громадянами, юридичними особами, державою (ч.2 ст.14);
- обмеження щодо використання власності (ч.3 ст.13, ч.8 ст.41). Крім того, у Конституції України закріплені свобода економічної діяльності та свобода конкуренції економіки (ч.4 ст.13). Усе це створює умови для працездатних осіб своєю працею або своєю власністю заробляти необхідні доходи для повноцінного життя та формування соціальних фондів для суспільної підтримки непрацездатних членів суспільства.

Стаття 15 Конституції України передбачає, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Держава гарантує свободу політичної діяльності, що не заборонена Конституцією і законами України. Згідно з ч.1 ст.36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ч.3 ст.36). Усі політичні партії декларують турботу про вразливі групи населення. Свої цілі вони втілюють через соціальні програми, які затверджуються після

перемоги на виборах. Недостатня або неефективна соціальна політика веде до програшу на наступних виборах і приходу до влади інших політичних сил, що враховують у своїй політиці невдачі попередників.

Принцип ідеологічної багатоманітності означає право кожної особи, соціальних груп, політичних партій і громадських організацій безперешкодно:

- розробляти концепції, теорії, ідеї щодо економічного розвитку країни, соціальної політики, права соціального забезпечення та права соціального захисту населення;

- пропагувати свої погляди через засоби масової інформації;

- здійснювати діяльність щодо втілення своїх ідеологічних концепцій у соціальну сферу, практичну роботу органів соціального захисту населення.

Гарантіями права на соціальне забезпечення виступають також такі положення Конституції України:

- Україна є незалежною, демократичною і правовою державою (ст.1);

- єдиним джерелом влади в Україні є народ, що здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ч.1 ст.5);

- право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові (ч.2 ст.5);

- державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч.1 ст.6);

- в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст.7);

- в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч.1 ст.8);

- норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ч.3 ст.8);

- чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ч.1 ст.9);

- держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст.11);

- забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави (ст.16);

- держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ч.5 ст.17);

- органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч.2 ст.19).

3. Рівність щодо реалізації права на соціальне забезпечення. Згідно зі ст.21 Конституції України всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Це означає, що людина має право на соціальне забезпечення з моменту народження. Протягом усього її життя держава ні під яким приводом не може позбавити особу цього права. За наявності відповідних юридичних фактів особа може реалізувати своє право на той чи інший вид соціального забезпечення. Рівність щодо права на соціальне забезпечення означає, що всі громадяни наділені рівними правами у соціальній сфері відповідно до свого правового статусу (дитини-інваліда, учасника війни, застрахованої особи, держслужбовця, судді тощо).

Права людини у соціальній сфері, які закріплені у Конституції України, не є вичерпними (ч.1 ст.22). У поточному законодавстві за наявності ресурсних можливостей економіки можна закріплювати інші соціальні права людини. Конституційне право на соціальне забезпечення (соціальний захист) гарантується і не може бути скасованим (п.2 ст.22). При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав у сфері соціального забезпечення (ч.3 ст. 22). Останнє допускає заміну пільг грошовими виплатами.

Конституція України забороняє при наданні соціального забезпечення встановлювати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками (ч.2 ст.24).

У ч.3 ст.24 Конституції України зафіксовані гарантії рівності прав жінки і чоловіка, зокрема, таких, як установа пенсійних пільг, створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, а також забезпечення їх правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Важлива гарантія права на соціальне забезпечення закріплена у ст.157 Основного Закону України, яка проголошує, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина.

4. Організаційно-правові гарантії права на соціальне забезпечення. Конституція України в загальних рисах регламентує повноваження державних органів у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина і, зокрема, права на соціальне забезпечення. До таких органів належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд України, Прокуратура України, суди.

Захист прав і свобод Верховна Рада України здійснює через законодавчу діяльність. Згідно зі ст.92 Конституції України виключно законами України визначаються:

- права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина;
- громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення;
- засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- засади регулювання демографічних та міграційних процесів;
- основи національної безпеки.

Важлива роль у сфері соціального забезпечення належить Верховній Раді України щодо реалізації нею своїх повноважень (ст.85). Вона:

- затверджує Державний бюджет України та вносить до нього зміни;
- здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України та приймає рішення щодо звіту про його виконання;
- визначає засади внутрішньої політики;
- затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- розглядає і приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів в Україні;
- здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: заслуховує його щорічні доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Верховна Рада має й інші повноваження, що дають їй можливість суттєво впливати на соціальну політику в Україні.

Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Він користується правом вето, особливо, коли це стосується затвердження Державного бюджету України (при виділенні недостатніх коштів на соціальні потреби).

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідно до ст.116 Конституції України:

- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки;

- розробляє і здійснює загальнодержавну програму соціального розвитку України;

- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує його виконання після затвердження Верховною Радою України;

- спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Відповідно до ст.101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради з прав людини. Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

- додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їхніми посадовими і службовими особами;

- запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина або сприяння їх поновленню;

- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;

- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина;

- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу (ст.3 Закону України від 23 грудня 1997 року „Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”).

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ч.2 ст.147 Конституції України). Суб'єктами права на конституційне звернення з питань подання висновків Конституційним Судом України у справах щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є фізичні й юридичні особи. Метою конституційного звернення є забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, і (в тому числі) права на соціальне забезпечення.

Частина 2 ст. 124 Конституції України передбачає, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. З компетенції суду не вилучено жодної категорії справ за участю органів соціального захисту населення, яку він не вправі розглянути по суті.

5. Правовий статус особи. Основним елементом правового статусу людини є її права і свободи. Конституція України передбачає такі з них:

- фізичні (ст.27-35);
- політичні (ст.36-40);
- економічні (ст.41-45);
- соціальні (ст.46-52);
- культурні (ст.53-54).

Усі вони пов'язані між собою. Порушення одних прав веде до порушення інших. Кожна група прав і свобод має свою специфіку, а значить неоднаковий механізм їх реалізації та захисту.

Таким чином, передбачений у Конституції України механізм захисту права на соціальне забезпечення, у свою чергу, вимагає належного гарантування з боку державних органів при здійсненні ними своїх повноважень.

Тема 2.6. Міжнародно-правові гарантії здійснення права людини на соціальне забезпечення

У ХХ ст. ще вважалось, що право людини – це внутрішня справа кожної держави. Розвиток міжнародних відносин веде до зміни меж внутрішньої юрисдикції держав, які самі встановлюють рамки таких обмежень, передаючи ряд питань до відання міжнародно-правового регулювання. Поштовхом до прийняття низки міжнародних актів з прав людини послужила прийнята третьою сесією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року Загальна декларація прав людини. Зараз таких актів налічується сотні.

Міжнародно-правові гарантії прав людини поділяються на:

- загальнолюдські (світові), що закріплені в міжнародно-правових актах, прийнятих ООН та організаціями, що діють під її егідою;
- регіонально-континентальні, які закріплені в континентальних нормативно-правових актах, прийнятих, наприклад, Європейським Союзом, Радою Європи.

Слово „стандарт” у перекладі з англійської мови в буквальному розумінні означає „норма”, „зразок”, „мірило”. Міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення – це передбачені міжнародними актами параметри надання особам окремих видів соціального забезпечення, що носять для держави рекомендаційний або обов'язковий характер і реалізуються через національне законодавство. Ці параметри включають:

- соціальний ризик, при настанні якого надається відповідний вид соціального забезпечення (сфера застосування);
- коло осіб, які підлягають захисту (отримувачі соціального забезпечення);
- умови отримання права на відповідний вид соціального забезпечення;
- види соціальної допомоги (періодичні, одноразові, грошові, натуральні);

- метод нарахування періодичних грошових виплат (грошові допомоги, пов'язані з заробітком, або фіксована допомога, яка виплачується з урахуванням матеріального стану);

- період дії права на отримання допомоги (строк, упродовж якого здійснюються періодичні виплати);

- період очікування (строк, з якого починається виплата, наприклад, по безробіттю).

Стандарти передбачають мінімальні соціальні норми та нормативи, тобто обсяг конкретного виду матеріального забезпечення не може бути нижчим за обсяг, який зафіксований міжнародним актом.

Міжнародні стандарти соціального забезпечення характеризуються такими основними ознаками:

- 1) закріплені у правових актах міжнародного характеру, що формуються у добровільному порядку (документах міжнародних організацій чи в міждержавних договорах);

- 2) спрямовані на регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення за допомогою взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного правопорядків;

- 3) мають модельний характер, який дозволяє визначати і встановлювати основи соціального забезпечення, що дає державам-учасникам при достатніх фінансових і матеріальних ресурсах можливість підвищувати рівень соціальних гарантій;

- 4) виступають правовими засобами в механізмі міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення;

- 5) направлені на формування національної системи соціального забезпечення, що відповідає сучасним уявленням цивілізованого суспільства про умови і рівень соціальної підтримки населення;

- 6) становлять собою міжнародні зобов'язання держави у відповідній сфері в разі ратифікації міжнародного договору.

При прийнятті державами міжнародних зобов'язань у сфері соціального забезпечення, що вимагають фінансового і матеріального забезпечення, на національному рівні необхідно завжди здійснювати попередню оцінку реальності їх виконання. Цього вимагає принцип добросовісного виконання міжнародних договорів.

Система соціального забезпечення є національною, будується з урахуванням рівня економічного розвитку держави, специфіки соціально-демографічного складу населення, історичних та національно-культурних традицій. Однак, це не означає, що у цій сфері не можуть і не повинні існувати міжнародні стандарти, у яких відображаються сучасні уявлення цивілізованого суспільства про умови і способи здійснення права на соціальне забезпечення. Процеси глобалізації і інтеграції передбачають взаємопроникнення певних принципів і правил соціального забезпечення у взаємовідносинах між державами і (в тому числі) у рамках міжнародних організацій. Більше того, міжнародні стандарти соціального забезпечення необхідні як зразок для

формування національних систем, як підстава для надання тим чи іншим державам допомоги (включаючи матеріально-фінансову) у боротьбі з екстраординарними випадками реалізації соціальних ризиків (голод, епідемії, надзвичайні ситуації природного і техногенного характеру).

Теорія міжнародного права виділяє декілька різновидів міжнародних договорів: 1) договори між державами і (в тому числі) укладеними у рамках міжнародних організацій; 2) регламенти спеціалізованих міжнародних організацій; 3) договори міжнародних організацій. Усі вони можуть містити певні стандарти в сфері соціального забезпечення.

Залежно від характеру і ступеня деталізації прийняття державою зобов'язань міжнародні стандарти соціального забезпечення поділяються на:

- **загальні.** Закріплені в міжнародних актах універсального і регіонального характеру про права людини і відображають право людини на соціальне забезпечення, не розкриваючи умов його реалізації і рівня гарантованої соціальної підтримки (положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Європейської соціальної хартії тощо);

- **спеціальні.** Відображають міжнародні зобов'язання держав з таких питань, як: 1) види соціальних ризиків; 2) види соціального забезпечення; 3) умови надання соціального забезпечення; 4) рівень (обсяг) соціального забезпечення; 5) порядок надання соціального забезпечення. Джерелом спеціальних міжнародних стандартів найчастіше є акти МОП.

Щодо міжнародних стандартів, в основному, застосовуються три способи впровадження й обліку міжнародних норм про соціальне забезпечення: 1) безпосереднє застосування норм, що містяться в міжнародних актах, без трансформації у національне законодавство; 2) включення таких норм у національні закони повністю чи частково; 3) облік і реалізація у нормативно-правових актах національного законодавства міжнародного досвіду у сфері соціального забезпечення, закріплених у відповідних міжнародних актах, до яких країна не приєдналась, а також у внутрішньому законодавстві інших держав. Перші два способи застосовуються до міжнародних актів, які ратифіковані Верховною Радою України.

Слід зазначити, що Україна ратифікувала надзвичайно мало міжнародних актів у сфері соціального забезпечення. Не дивлячись на це, при розробці та прийнятті нормативних актів ураховуються міжнародні стандарти. Треба пам'ятати, що матеріальне забезпечення надається не на підставі норм міжнародного права, а відповідно до норм внутрішнього законодавства та Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік. Їх порівняння з нормами міжнародних актів і визначає дотримання Україною міжнародно-правових актів у сфері соціального забезпечення.

Соціальні виплати, як правило, установлюються в процентному відношенні до заробітної плати працівників, а вона в Україні у 10 разів нижча, ніж у розвинутих країнах. У цій ситуації важко переконувати людей у дотриманні в Україні міжнародних стандартів у сфері соціального забезпечення

при порівнянні розмірів соціальних виплат та їх купівельної спроможності. Скоріше, тут мова йде про дотримання міжнародних гарантій у теоретичному плані, ніж у практичному. Якщо ціни в Україні на товари і послуги зрівнялись із європейськими, а в деяких випадках є вищими, то повинен зрівнятися і рівень оплати праці. Лише в цьому випадку можна реально порівнювати розміри соціальних виплат із міжнародними стандартами.

При взятті Україною на себе міжнародних зобов'язань необхідно виходити з таких положень:

- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України;

- Україна є одним із засновників та членом ООН, а відтак є учасником більшості міжнародних договорів, що приймаються в рамках цієї організації;

- Україна є правонаступником УРСР і, таким чином, підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними до проголошення незалежності України;

- Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР у разі, якщо вони не суперечать Конституції України та її інтересам;

- Україна є членом Ради Європи, а відтак – учасником значної частини міжнародних договорів, які були прийняті в рамках цієї організації;

- Україна проголосила своєю основною зовнішньополітичною ціллю інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури і, таким чином, орієнтована на гармонізацію своєї політичної, економічної, правової та соціальної систем відповідно до вимог і стандартів Європейського Союзу, ОБСЄ та НАТО.

Згода Верховної Ради України на обов'язковість для України міжнародного договору може надаватися шляхом ратифікації, прийняття договору або приєднання до договору через прийняття відповідного закону.

Серйозною проблемою в даний час є реалізація міжнародно-правових гарантій і зобов'язань України в національному законодавстві, оскільки у переважній більшості випадків закони з питань ратифікації міжнародних договорів приймаються без одночасного прийняття нових або внесення змін до чинного законодавства України, що впливають із цих договорів. Крім того, не є поширеною і практика ухвалення комплексу державних заходів щодо виконання міжнародних договорів у сфері реалізації соціальних прав. Ще однією проблемою є те, що держава не здійснює постійного системного моніторингу виконання взятих нею міжнародно-правових зобов'язань у соціальній сфері.

У сфері соціального забезпечення діє багато міжнародно-правових актів. Зупинимось на одному із них – Європейській соціальній хартії (1996). У ній із 31 статей безпосередньо соціального забезпечення стосується 12 (8, 12-17, 19, 23, 27, 30, 31). Указана Хартія була ратифікована Законом України від 14 вересня 2006 року №137-V, але з певними застереженнями. Україна

відмовилась взяти на себе будь-які зобов'язання стосовно ст.12 («Право на соціальне забезпечення»), ст.13 («Право на соціальну медичну допомогу»), ст.19 («Право трудящих – мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу»), ч.3 ст.31 («Право на житло», стосовно встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб).

Стаття 12 Хартії передбачає такі зобов'язання:

- започаткувати систему соціального забезпечення або підтримувати її функціонування;
- підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення (ЕКСЗ);
- докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень;
- уживати заходів шляхом укладання відповідних двосторонніх і багатосторонніх угод або в інший спосіб і відповідно до умов, визначених у таких угодах для забезпечення: а) рівності між їхніми власними громадянами та громадянами інших Сторін у тому, що стосується прав на соціальне забезпечення, включаючи збереження пільг, які надаються законодавством про соціальне забезпечення, незалежно від пересування захищених осіб по територіях держав Сторін; б) надання, збереження та поновлення прав на соціальне забезпечення такими засобами, як сумарний залік періодів страхування або роботи, що були здійснені за законодавством кожної зі Сторін.

Щодо права на соціальну та медичну допомогу стаття 13 цієї Хартії передбачає такі зобов'язання держав:

- забезпечити, щоб будь-якій малозабезпеченій особі, яка неспроможна отримати достатні кошти своїми власними зусиллями або з інших джерел, зокрема за рахунок допомоги по соціальному забезпеченню, надавалась належна допомога, а в разі захворювання забезпечувався догляд, якого вимагає стан її здоров'я;
- забезпечити, щоб політичні або соціальні права осіб, які отримують таку допомогу, на цій підставі не обмежувалися;
- передбачити, що кожна людина може отримувати у відповідних державних чи приватних службах такі поради та персональну допомогу, які можуть бути необхідними для запобігання виникненню особистого або сімейного нужденного становища, для його подолання чи полегшення;
- застосовувати положення пунктів 1, 2, 3 ст. 13 на засадах рівності між своїми громадянами та громадянами інших Сторін, які на законних підставах перебувають на території їхніх держав, відповідно до своїх зобов'язань за Європейською конвенцією про соціальну та медичну допомогу, яка була підписана в Парижі 11 грудня 1953 року.

Україною також ратифіковані Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966, 1973 р.), Конвенція про права дитини (1989, 1991 р.),

Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками №156 (1999 р.), Конвенція про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються №131 (2005 р.), Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів №159 (2003 р.), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996, 2006 р.) та деякі інші.

Основною перешкодою щодо ратифікації міжнародних актів у сфері соціального забезпечення є відсутність в українському законодавстві достатніх гарантій мінімального розміру заробітної плати та пенсії, які б забезпечували право людини на гідне життя. Через це не ратифіковані такі важливі документи стосовно соціального забезпечення, як Конвенція МОП №102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952 р.) та Європейський кодекс соціального забезпечення.

Участь України в ратифікованих та визнаних міжнародних договорах зобов'язує її до встановлення законодавчих гарантій та запровадження механізмів реалізації основних соціальних прав людини, серед яких:

1) право на соціальне забезпечення та на здійснення необхідних для підтримання гідності і вільного розвитку особи прав у економічній, соціальній і культурній сферах за допомогою національних зусиль та міжнародного співробітництва відповідно зі структурою і ресурсами кожної держави (ст.22 Загальної декларації про права людини, ст.9 Міжнародного пакта про економічні, соціальні і культурні права);

2) право на достатній життєвий рівень, тобто такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання свого здоров'я і добробуту своєї сім'ї (ст.25 Загальної декларації про права людини, ст.11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права);

3) право на соціальне забезпечення, що поширюється на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості та інші випадки втрати засобів до існування через незалежні від особи обставини (ст.25 Загальної декларації про права людини);

4) право на користування послугами соціальних служб, що розкривається через зобов'язання сприяти функціонуванню соціальних служб або створювати такі служби, заохочувати окремих осіб та добровільні або інші організації до участі у створенні та функціонуванні соціальних служб (ст.14 Європейської соціальної хартії);

5) право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства, підкріплене зобов'язаннями вживати заходів для забезпечення інвалідам орієнтування, освіти та професійної підготовки, коли це можливо, у межах загальних програм або, коли це видається неможливим, у державних чи приватних спеціалізованих закладах, а також сприяти їхньому доступові до роботи, надавати допомогу в усуненні перешкод для спілкування і пересування (ст.15 Європейської соціальної хартії);

6) право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист, обумовлене обов'язком держав щодо надання соціальної допомоги та допомоги

сім'ям із дітьми, у тому числі надання житла, допомоги щойно одруженим та інших відповідних засобів (ст.16 Європейської соціальної хартії);

7) право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист, що включає забезпечення дітям і підліткам, з урахуванням прав і обов'язків їхніх батьків, догляду, допомоги, освіти та підготовки, яких вони потребують, зокрема шляхом створення або забезпечення функціонування закладів і служб, а також надання захисту та соціальної допомоги з боку держави дітям і підліткам, які тимчасово або постійно позбавлені допомоги з боку їхніх сімей (ст. 17 Європейської соціальної хартії);

8) право осіб похилого віку на соціальний захист, зокрема, надання особам похилого віку можливості якомога довше залишатися повноцінними членами суспільства, вільно обирати спосіб життя і незалежно жити в знайомому для них оточенні так довго, як вони забажають і захочуть (зокрема, через забезпечення житла, пристосованого до їхніх потреб і стану здоров'я), у тому числі гарантії для осіб похилого віку, які проживають у будинках для престарілих, надання належної допомоги з повагою до їх особистого життя та забезпечення їх участі у прийнятті рішень щодо умов їхнього життя (ст.23 Європейської соціальної хартії);

9) право на захист від бідності та соціального відчуження, тобто надання соціально захищеним особам ефективного доступу до роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культури, а також соціальної та медичної допомоги (ст.30 Європейської соціальної хартії).

Таким чином, під **міжнародно-правовими гарантіями** права на соціальне забезпечення слід розуміти передбачені міжнародно-правовими актами засоби і способи, за допомогою яких забезпечуються права людини в соціальній сфері щодо її матеріальної підтримки на рівні встановлених стандартів.

До таких гарантій належать:

1) міжнародно-правові форми і способи захисту соціальних прав (міжнародний контроль, діяльність міжнародних судових органів, створення спеціалізованих органів);

2) соціально-партнерські механізми забезпечення соціальних прав (соціальний діалог, колективні переговори, пошук компромісу за участю роботодавців, працівників та держави);

3) діяльність спеціалізованих органів (організацій) по реалізації спеціальних міжнародних програм, метою яких є соціальний захист (Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Комісія щодо становища жінок, Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок, Організація економічного співробітництва (здійснює адміністративну підтримку Міжнародної асоціації пенсійних регуляторів), Європейська служба зайнятості тощо.

Міжнародні гарантії вживаються тільки до ратифікованих міжнародних договорів. Щодо інших актів, які визнає Україна, то вони розглядаються як цілі, до здійснення яких Україна прагне всіма доступними засобами.

Міжнародно-правові гарантії доцільно розглядати стосовно видів соціального забезпечення (пенсійне забезпечення, забезпечення допомогами,

надання соціальних послуг). Указані гарантії вміщені в багатьох міжнародних актах і, на наш погляд, доцільно зупинитись на одному з них – Європейському кодексу соціального забезпечення (ЄКСЗ).

На першій сесії Консультативної Асамблеї Ради Європи, що проходила з 10 серпня по 8 вересня 1949 року, була звернута увага на необхідність підвищення рівня життя тих, хто пережив Другу світову війну. Одним із засобів цього було виділене соціальне забезпечення. 24 серпня 1950 р. Асамблея прийняла Рекомендацію № 28, яка передбачала розробку ЄКСЗ. Розробку проекту Кодексу доручили Комітету експертів із соціального забезпечення.

У 1952 р. Міжнародною організацією праці (МОП) була прийнята Конвенція № 102 „Про мінімальні норми соціального забезпечення”, яку використали як модель ЄКСЗ, а для закріплення більш високих норм забезпечення вирішили до Кодексу розробити проект Протоколу. Сам ЄКСЗ був прийнятий Комітетом Міністрів 11 березня 1964 року з додатком до нього відповідно до Протоколу. Кодекс набрав чинності 17 березня 1968 року. На засіданні в грудні 1973 року Комітет експертів із питань соціального забезпечення прийшов до висновку, що в світлі тенденцій і змін як у національному, так і в міжнародному законодавстві у сфері соціального забезпечення Кодекс застарів і необхідно підготувати проект його перегляду. 6 листопада 1990 року Комітет Міністрів схвалив Переглянутий Кодекс і він був відкритий для підписання.

Таким чином, ЄКСЗ, Протокол до нього та ЕКСЗ (Переглянутий) є основними нормативними документами Ради Європи у сфері соціального забезпечення.

У Переглянутому Кодексі ставилися три мети: 1) розробити більш високі мінімальні норми за ті, що містилися в Кодексі та Протоколі до нього; 2) забезпечити більшу гнучкість у виборі мінімальних норм; 3) сприяти нейтральному підходу до статі отримувачів соціального забезпечення (гендерний підхід). У Переглянутому ЄКСЗ відсутній Протокол. Складається він з 15 частин (розділів), а саме: 1) загальні положення (ч.I); 2) медична допомога (ч.II); 3) грошова допомога у зв'язку з хворобою (ч.III); 4) допомога по безробіттю (ч.IV); 5) пенсія за віком (ч.V); 6) допомога в разі виробничої травми та професійного захворювання (ч.VI); 7) допомога сім'ї (ч.VII); 8) допомога у зв'язку з материнством (ч.VIII); 9) обчислення періодичних виплат (ч.IX); 10) допомога у разі смерті годувальника (ч.X); 11) обчислення періодичних виплат (ч.XI); 12) загальні положення (ч.XII); 13) інші положення (ч.XIII); 14) внесення поправок (ч.XIV); 15) прикінцеві положення (ч.XV).

Мінімальні норми соціального забезпечення за ЄКСЗ 1964 р. установлені в таких відсотках (табл. 4).

Таблиця 4

Мінімальні норми соціального забезпечення за ЄКСЗ

Обставина, за якої надається допомога	Типовий отримувач	Розмір допомоги у відсотках до	Розмір допомоги у відсотках до

		заробітку ЄКСЗ (1964)	заробітку Протокол до ЄКСЗ
Хвороба	Чоловік із дружиною та двома дітьми	45	50
Безробіття	Чоловік із дружиною та двома дітьми	45	50
Старість	Чоловік із дружиною пенсійного віку	40	45
Виробничі травми та професійні захворювання:			
а) Тимчасова непрацездатність	Чоловік із дружиною та двома дітьми	50	50
б) Повна втрата працездатності	Чоловік із дружиною та двома дітьми	50	50
в) Втрата годувальника	Удова з двома дітьми	40	45
Вагітність і пологи	Жінка	45	50
Інвалідність	Чоловік із дружиною та двома дітьми	40	50
Втрата годувальника	Удова з двома дітьми	40	45

Розміри виплат типовим отримувачам допомог дано у відсотках до минулого заробітку або (при певних умовах) до заробітку кваліфікованого робітника чоловічої статі, зайнятого ручною працею, або до заробітку звичайного дорослого робітника чоловічої статі. Держава на свій розсуд вибирає з цих варіантів відповідний заробіток.

В ЄКСЗ (Переглянутому) (1990) ці норми суттєво збільшені (табл. 5).

Таблиця 5

Мінімальні норми соціального забезпечення за ЄКСЗ (переглянутим)

Частина	Обставина, за якої надається допомога	Бенефіціарій без сім'ї	Бенефіціарій, що має утриманців	
		Відсоткова частка	визначення	процентна частка
III	Хвороба	50	Чоловік із дружиною та двома дітьми	65
IV	Безробіття	50	Чоловік із дружиною та двома дітьми	65
V	Вік	50	Чоловік із дружиною визначеного віку	65
VI	Виробничі травми та професійні захворювання:			
	а) тимчасова або початкова непрацездатність	50	Чоловік із дружиною та двома дітьми	65
	- повна втрата спроможності отримувати заробіток або відповідний ступінь інвалідності		Чоловік із дружиною та двома дітьми	
	б) загалом	50		65
	- необхідність постійного догляду	70		80
	в) смерть годувальника			

	- вдова /вдівець - дитина	50 20	Вдова/вдівець із двома дітьми	65
VII	Материнство	50	Жінка із чоловіком та двома дітьми	65
IX	Інвалідність	50	Чоловік із дружиною та двома дітьми	65
X	Смерть годувальника - вдова /вдівець - дитина	50 20	Вдова/вдівець із двома дітьми	65

Тема 2.7. Гарантії поновлення порушеного права людини на соціальне забезпечення

I. Процесуальні гарантії захисту порушеного конституційного права людини на соціальне забезпечення. Політико-правові зміни, що відбулися в Україні за останнє десятиріччя, суттєво вплинули на умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію і надійний захист прав людини у сфері соціального забезпечення. Це проявляється, перш за все, у можливості оскарження до суду будь-яких дій (бездіяльності) органів соціального захисту населення з приводу надання того чи іншого виду соціального забезпечення. У радянський час особа такого права не мала і практично єдиним способом захисту прав у сфері соціального забезпечення був адміністративний.

Судовий порядок захисту соціальних прав людини є найбільш універсальний, але він вимагає більш чіткого законодавчого визначення прав людини у сфері соціального забезпечення. Без цього не можна забезпечити правовими засобами всебічний їх захист.

Право на соціальне забезпечення, як уже зазначалося вище, відноситься до соціальних прав, механізм захисту яких має суттєві відмінності через залежність матеріального забезпечення непрацездатних від рівня розвитку економіки. Тут важко дотримуватися таких конституційних положень, як верховенство закону щодо інших нормативних актів, прямої дії конституційних норм, недопущення в майбутньому звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, забезпечення достатнього життєвого рівня тощо. Конституційні норми, що стосуються соціальних прав людини, спрямовані в майбутнє, носять програмний характер, є орієнтиром для державної соціальної політики та стимулом для розвитку економіки, повинні постійно якісно наповнюватись новим змістом.

Політична ситуація інколи спонукає владу приймати популістські рішення, а некодифіковане законодавство часто містить суперечливі норми, які потребують офіційного тлумачення. Стан економіки змушує Верховну Раду України призупиняти ті чи інші пільги, встановлені для окремих категорій населення, а Кабінет Міністрів України – змінювати розміри виплат, установлених законами України. Такі дії законодавчої і виконавчої влади суперечать Конституції України і вимагають втручання з боку Конституційного Суду України. Захист права людини на соціальний захист проводиться за

правилами конституційного судочинства. Такий захист здійснюється по відношенню до всіх людей, а не конкретної особи.

Конституційний Суд України зараз знаходиться у складній ситуації щодо реального забезпечення продекларованих соціально-економічних прав людини, зокрема, за допомогою судової системи. Проблеми судового захисту цих прав уже довгий час викликають жваву дискусію як у нашій країні, так і за кордоном.

Серед юристів вважається аксіомою, що основним правовим критерієм реальної дієвості положення, яке закріплює будь-яке право (це стосується і соціально-економічних прав), є можливість судового захисту права та виконання судових рішень.

Судова практика Німеччини виробила принцип, згідно з яким виконавчі та судові органи держави у своїй діяльності повинні враховувати також матеріальні потреби конкретної людини. При винесенні рішень суди мусять робити прямі посилання на конституційні гарантії забезпечення людської гідності і права на життя. Таким чином, судова практика зарубіжних країн поступово переходить від повного заперечення до визнання суб'єктивного права кожного на мінімальний рівень матеріального добробуту, необхідного для гідного життя.

На міжнародній нараді експертів у Лімбурзі (Нідерланди) в 1986 р. були зроблені такі висновки: 1) весь комплекс основних прав та свобод людини, в тому числі, і соціально-економічні права утворюють невід'ємну частину міжнародного права; 2) пакт покладає на учасників юридичні обов'язки. Тому необхідно прийняти всі можливі заходи (включаючи законодавчі та адміністративні) для забезпечення реалізації вказаних прав. Кожному повинен бути гарантований судовий захист соціально-економічних прав; 3) незалежно від рівня економічного розвитку держави-учасниці Пакту зобов'язані забезпечити мінімальний рівень соціально-економічних прав для всіх.

Верховний Суд США ще на зламі 60-70 років XX ст. перейшов до захисту соціально-економічних прав, застосовуючи положення Конституції для захисту класичних прав – прав на життя, свободу, власність – і використовуючи доктрини „належної правової процедури” та „рівного захисту закону”. Показовим у цьому плані є рішення Верховного Суду США у справі „Гольдберг проти Келлі” 1970 р., яким суд постановив, що неможливо припиняти виплату державних соціальних допомог без судового слухання за повною процедурою з дотриманням усіх елементів цивільного процесу, оскільки це буде позбавленням власності без „належної правової процедури”, тобто процедури за правилами цивільного процесу. Суд наголосив, що в цьому випадку йдеться про „можливості існування” і „право власності на єдине джерело доходу у вигляді соціальної допомоги”. Судова практика розгляду соціально-економічних прав поряд з іншими правами триває у США й нині.

Підходи до судового захисту соціально-економічних прав, схожі з названими, дедалі активніше впроваджуються в практику Європейського суду з прав людини.

Якщо соціально-економічні права є предметом судового захисту, то це, з одного боку, відкриває судам доступ до правотворчої діяльності, що їм не властиве, і порушує принцип поділу влад, а з іншого, – допускає їх до розподілу державних коштів, що є компетенцією і основною функцією Верховної Ради України. Захист певного права на соціальне забезпечення у суді веде до необхідності прийняття рішення щодо конкретних грошових сум, які виділені на ці цілі з державного бюджету. Складність ситуації привела до того, що суди розглядають відповідні справи, а виконати судові рішення через брак коштів неможливо.

У даний час право на соціальне забезпечення є предметом судового розгляду в порядку цивільного чи адміністративного судочинства. Спочатку всі справи, що стосувались правовідносин з приводу соціального забезпечення, при виникненні спору розглядалися в порядку цивільного судочинства за правилами ст.248-1 – 249-9 ЦПК України 1964 року. З прийняттям Цивільного процесуального кодексу України 18 березня 2004 року та Кодексу адміністративного судочинства України 6 липня 2005 року змінилась юрисдикція цих справ.

З набранням чинності КАС України 1 вересня 2005 року всі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, віднесені до підсудності адміністративних судів. Окружним адміністративним судам відповідно до ч.2 ст.18 КАС України в редакції Закону України від 6 липня 2005 року № 2747-IV були підсудні всі адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган державної влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, їх посадова чи службова особа, крім справ з приводу їхніх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки. Такий обсяг предметної підсудності містив і правові спори, пов'язані з соціальними виплатами, якщо відповідачем у справі був будь-який із указаних органів чи посадовців – суб'єкт владних повноважень.

Законом України від 25 грудня 2008 року № 2747-IV до КАС України внесені зміни, за якими спори, пов'язані з соціальними виплатами, на підставі нового п.3 ч.1 ст.18 КАС України почали розглядати за підсудністю місцеві загальні суди в порядку адміністративного судочинства.

Така зміна підсудності справ мотивувалась тим, що чисельність окружних адміністративних судів набагато менша за чисельність місцевих судів загальної юрисдикції, у зв'язку з чим, на думку законодавця, виникли проблеми з доступністю громадян до суду через їхню територіальну віддаленість. Саме з цієї причини було прийнято таке рішення. Треба зазначити, що в цілому соціальні справи не були виведені з-під крила адміністративного судочинства і в апеляційному порядку переглядалися апеляційними адмінсудами, а в касаційному – ВАСУ.

Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами” від 18.02.10 р. № 1691 вказаний п.3 ч.1 ст.18 КАС України виключено, а ч.1 ст.15 ЦПК України викладено в новій редакції, де за змістом п.2 спори, пов'язані з

соціальними виплатами, незалежно від статусу відповідача, належить розглядати в порядку цивільного судочинства.

Адміністративне судочинство як спеціалізований вид судової діяльності стало тим конституційно і законодавчо закріпленим механізмом, що збільшив можливості людини для здійснення права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Системний аналіз указаних норм Конституції та законів України дає підстави стверджувати, що розмежування юрисдикційних повноважень між загальними і спеціалізованими судами підпорядковано гарантіям права кожної людини на ефективний судовий захист. За таким підходом усі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, належать до адміністративної юрисдикції і за компетенцією мають бути розглянуті адміністративними судами. Це стосується також підсудності спорів, пов'язаних із соціальними виплатами, у яких за позовом фізичної особи відповідачем є суб'єкт владних повноважень.

Отже, додержання конституційного принципу спеціалізації при прийнятті законів щодо організації і діяльності судів України є конституційним обов'язком законодавця. Внесені зміни Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами" від 18.02.10 р. №1691 до КАС України і ЦПК України, якими спори пов'язані із соціальними виплатами, вилучені з компетенції судів спеціалізованої (адміністративної) юрисдикції і передані в підсудність загальним судам (цивільна юрисдикція), суперечать ч.1 ст.125 Конституції України.

Конституційний принцип спеціалізації, відповідно до якого утворено систему адміністративних судів, зумовив упровадження властивого йому порядку судочинства. Цей порядок у порівнянні з цивільним судочинством має такі відмінності:

- в адміністративному судочинстві, на відміну від цивільного судочинства, діє принцип офіційності, який полягає в активній позиції суду щодо з'ясування всіх обставин у справі. Обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на суб'єкта владних повноважень, якщо він як відповідач заперечує адміністративний позов, а в цивільному судочинстві кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Цивільно-процесуальне законодавство не встановлює для суду таких повноважень;

- адміністративні справи з приводу оскарження правових актів індивідуальної дії, а також дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які стосуються інтересів конкретної особи, відповідно до ч.2 ст.19 КАС України вирішуються адміністративними судами за вибором позивача, крім випадків, установлених цим Кодексом. Проте, в цивільному судочинстві згідно зі ст.109 ЦПК України суд розглядає позови за місцем проживання чи місцезнаходженням відповідача, крім випадків, зазначених у ст.110 ЦПК України;

– адміністративне судочинство допускає вихід за межі позовних вимог, якщо це необхідно для захисту прав людини, а також об'єднання в одне провадження кількох заявлених позивачем вимог, які за іншими законами належить розглядати в порядку різного судочинства, що не допускається у цивільному судочинстві;

– у ч.3 ст.87 КАС України, на відміну від ч.3 ст.79 ЦПК України, не передбачено судових витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи, які сплачує позивач при поданні цивільного позову;

– в адміністративному судочинстві, на відміну від цивільного судочинства, фізична особа як позивач до суб'єкта владних повноважень має переваги щодо компенсації судових витрат, а на прохання позивача службовцем апарату адміністративного суду може бути надана допомога в оформленні позовної заяви.

Оскільки вказаними змінами до КАС України та ЦПК України було порушено принцип спеціалізації в судочинстві та звужено раніше встановлені законом процесуальні права і гарантії особи, а механізм судового захисту її прав став менш ефективним і доступним, Конституційний Суд України своїм рішенням від 9 вересня 2010 року визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами” від 18 лютого 2010 року № 1691-IV.

У даний час відповідно до п.4 ч.1 ст.18 КАС України місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні всі адміністративні справи щодо спорів фізичних осіб з суб'єктами владних повноважень з приводу обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг. Розгляд цих справ адмінсудами відновлено з 1 січня 2011 року.

За правилами цивільного судочинства розглядаються справи, не пов'язані зі спором, але які мають важливе значення для визначення права на певний вид соціального забезпечення. Це справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою (ст.246-250 ЦПК) та про встановлення юридичних фактів (ст.256-259 ЦПК України).

ЦПК та КАС за стадіями судочинства чітко закріпили гарантії осіб на судовий захист. Указані гарантії детально розглядаються у підручниках з цивільного процесу та адміністративного судочинства. Ці процесуальні гарантії відносяться і до сторін у цивільних та адміністративних справах з питань соціального забезпечення.

II. Процедурні гарантії захисту порушеного конституційного права людини на соціальне забезпечення. Нормативні акти у сфері соціального забезпечення складаються з норм матеріального та процедурного права. Останнє регламентує порядок реалізації права на соціальне забезпечення, що здійснюється за відповідними стадіями.

Гарантії права на судовий захист розглядаються в юридичній літературі за стадіями того чи іншого судочинства (цивільного, адміністративного, кримінального, господарського). За такою схемою розглядаються процедурні гарантії в адміністративному праві. Якщо проходження справи в суді за стадіями чітко зафіксовані у процесуальних кодексах, то процедура розгляду справ тим чи іншим органом або посадовою особою прописані у нормативних актах у загальних рисах без урахування тих чи інших стадій. Звідси й різні підходи до відповідних гарантії.

Реалізація права на конкретний вид соціального забезпечення здійснюється за допомогою процедурних гарантії, які умовно можна поділити на такі групи:

- гарантії на стадії звернення за призначенням грошових виплат чи за наданням соціальних послуг. Ними є: 1) строки звернення до компетентного органу; 2) наближеність органу соціального забезпечення до місця проживання (реєстрації заявника); 3) формалізація заяви (заповнення бланків типових заяв); 4) наявність вичерпного переліку необхідних документів, що приєднуються до заяви; 5) сприяння компетентного органу в реалізації заявником цього права на цій стадії процедури шляхом роз'яснення норм права, запитів щодо витребування окремих документів тощо;

- гарантії на стадії підготовки справи до розгляду компетентним органом чи посадовою особою. Ними є: 1) строки розгляду заяви; 2) перевірка достовірності та достатності поданих документів; 3) обчислення грошової виплати (пенсії, допомоги) чи визначення місця та обсягу надання соціальних послуг; 4) підготовка проекту відповідного рішення;

- гарантії на стадії прийняття компетентним органом відповідного рішення. Ними є: 1) оперативність в оформленні відповідного рішення (його підпис в установлений строк, що включає і підготовку та розгляд заяви); 2) ознайомлення заявника з прийнятим рішенням; 3) роз'яснення заявнику порядку оскарження прийнятого рішення;

- гарантії на стадії виплати відповідних сум чи надання соціальних послуг. Ними є: 1) вибір способу отримання грошових сум чи часу отримання соціальних послуг; 2) строки виплати грошових сум чи отримання соціальних послуг; 3) відповідальність компетентного органу за несвоєчасну виплату грошових сум чи за неотримання або отримання неякісних соціальних послуг; 4) можливість отримання грошових сум чи засобів реабілітації за довіреністю; 5) детальна регламентація процедури надання конкретного виду соціального забезпечення;

- гарантії на стадії оскарження особою прийнятого рішення чи порядку надання конкретного виду соціального забезпечення. Ними є: 1) установлення оптимального строку оскарження рішення компетентного органу; 2) можливість поновлення пропущеного строку на оскарження при наявності поважних причин; 2) установлення мінімальних вимог до реквізитів скарги; 3) встановлення стислих строків для розгляду скарги; 4) обов'язок компетентного органу прийняти вмотивоване рішення; 5) направлення

(вручення) рішення в установлені строки заявнику; 6) можливість повторного направлення скарги в орган вищого рівня.

Найбільш детально відпрацьована процедура реалізації особою права на конкретний вид пенсії у таких підзаконних актах, як Порядок надання та оформлення документів для призначення (перерахунку) пенсій відповідно до Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, затв. постановою ПФУ від 25 листопада 2005 року № 22-1, та Порядок розгляду скарг на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення, затв. постановою ПФУ від 12 жовтня 2007 року № 18-6, а також у постанові Правління Пенсійного фонду України від 24 грудня 2009 року №28-7 „Про удосконалення порядку розгляду скарг громадян на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення”. Останнім правовим актом передбачено утворення при ПФУ та територіальних органах ПФУ комісії з питань розгляду скарг громадян на рішення органів ПФУ щодо пенсійного забезпечення.

Права особи у сфері соціального забезпечення будуть більш захищені, а значить і гарантовані при прийнятті Адміністративно-процедурного кодексу України, проект якого був розроблений ще кілька років тому.

Тема 2.8. Інші юридичні гарантії права на соціальне забезпечення

Крім конституційних, міжнародно-правових, процесуальних та процедурних гарантій, права людини у сфері соціального захисту забезпечуються й іншими юридичними гарантіями. До них, зокрема, відносяться:

1. Нормативна база, тобто сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють суспільні відносини у сфері соціального забезпечення. При підготовці правових актів до них пред'являються такі вимоги: 1) чіткість і однозначність формувань змісту норм права; 2) недопустимість використання слів та словосполучень, які: а) мають декілька значень; б) не мають чітко визначеного значення; 3) визначення змісту понять і термінів, які використовуються в нормативно-правовому акті; 4) недопустимість колізій змісту нормативно-правового акта зі змістом Конституції або нормативно-правових актів вищої або однакової юридичної сили; 5) правильне визначення назв державних та недержавних організацій, їх посадових осіб та інших суб'єктів; 6) дотримання всіх обов'язкових реквізитів нормативно-правового акта та ін. У нормативно-правовому акті необхідно однозначно закріпити: 1) права особи у сфері соціального забезпечення; 2) умови, за яких надається конкретний вид матеріального забезпечення; 3) розмір пенсії чи допомоги і способи його обчислення або обсяг соціальних послуг, що надаються; 4) органи, які уповноважені вирішувати ці питання; 5) порядок реалізації суб'єктивного права на той чи інший вид соціального забезпечення; 6) порядок оскарження прийнятого індивідуально-правового акта; 7) відповідальність за порушення вимог соціального закону. У закріпленому в акті механізмі правового регулювання міститься ряд інших правових гарантій забезпечення права на соціальне забезпечення.

2. Принципи права соціального забезпечення – основні засади, висхідні ідеї, загальноприйняті норми, які визначають суть, зміст, правовий статус учасників правовідносин та механізм функціонування права соціального забезпечення. Закріплені в праві загальноправові, міжгалузеві, галузеві та внутрігалузеві принципи права соціального забезпечення є однією з важливих гарантій права на соціальне забезпечення. Суворе їх дотримання, особливо в практичній діяльності органів соціального захисту населення, створює умови, за яких особа реалізовує і відстоює на законних підставах права, передбачені правом соціального забезпечення.

3. Самозахист. Відповідно до ч.5 ст.55 Конституції України кожен має право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Визначення самозахисту дано у ст.19 ЦК України. Ним є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Тут же підкреслюється, що способи самозахисту мають відповідати змісту права, яке порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. У праві соціального забезпечення право особи на самозахист від порушень і протиправних посягань не закріплене. На думку

автора, такий спосіб захисту можливий, але в меншому обсязі, ніж у цивільному праві. Способами самозахисту можуть бути звернення до засобів масової інформації, до депутатів, використання громадських організацій, виступи на зборах, погроза оскарження дій посадової особи до суду чи в порядку підпорядкування, відмова від отримання недоброякісного соціального обслуговування тощо. Характерною ознакою самозахисту є те, що правозахисні дії вчиняє заінтересована особа без будь-якого спеціального правового регулювання вказаних дій.

4. Правова регламентація діяльності органів соціального захисту населення. Питаннями соціального захисту населення займається багато відомств як у центрі, так і на місцях. Їх повноваження повинні бути чітко визначені нормативними актами. Слід добитись відсутності дублювання роботи, прогалин у визначенні їх повноважень, установити доступний для всіх порядок звернення до цих органів та розгляду скарг громадян у порядку підпорядкування. Практична діяльність даних органів відповідно до вимог нормативних актів є дієвою гарантією захисту прав людей у сфері соціального забезпечення.

5. Права людини. Належні людині права не тільки гарантуються певними юридичними засобами, але й самі виступають прямо чи опосередковано гарантіями того чи іншого права. Наприклад, згідно з Конституцією України право людини на соціальне забезпечення гарантується правом на: 1) життя (ст.27); 2) повагу до гідності людини (ст.28); 3) свободу та особисту недоторканність (ст.29); 4) недоторканність житла (ст.30); 5) таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.31); 6) невтручання в особисте і сімейне життя (ст.32); 7) свободу пересування (ст.33); 8) свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст.34); 9) свободу світогляду і віросповідання (ст.35); 10) об'єднання в громадські організації (ст.36); 11) участь в управлінні державними справами (ст.38); 12) мирні збори, мітинги, походи та демонстрації (ст.39); 13) направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особистих звернень до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст.40); 14) володіння, користування, розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст.41); 15) підприємницьку діяльність (ст.42); 16) працю (ст.43); 17) страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст.44); 18) відпочинок (ст.45); 19) житло (ст.47); 20) достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48); 21) охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49); 22) безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50); 23) свободу шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст.51); 24) рівність дітей у своїх правах (ст.52); 25) освіти (ст.53); 26) судовий захист (ст.55); 27) відшкодування за рахунок держави та органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст.56); 28) знання своїх прав і обов'язків (ст.57); 29) правову допомогу (ст.59). Звичайно, що цей перелік не є вичерпним. Дотримання вище перерахованих прав сприяє належному

здійсненню людиною права на пенсію, допомогу, інші соціальні виплати, отримання соціальних послуг.

6. Державні соціальні гарантії. Вони передбачають мінімальні розміри виплат на рівні прожиткового мінімуму та обсягу надання окремих послуг і є суттєвою гарантією права на соціальне забезпечення (див. 2.2.).

7. Юридична відповідальність – це передбачені нормами права заходи примусу за вчинене правопорушення у сфері соціального забезпечення. Видами юридичної відповідальності є конституційна, кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна. У праві соціального забезпечення відсутній особливий вид юридичної відповідальності. В основних законах, що стосуються соціального забезпечення, в основному, містяться відсилочні норми. За порушення вимог закону особи несуть цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність. Відповідальність, насамперед, установлена для органів соціального захисту населення та їх працівників. Фізичні особи, як правило, несуть відповідальність за незаконно отримані виплати чи соціальні послуги. Боязнь наслідків санкцій правової норми змушує суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення діяти в рамках правового поля.

8. Правова культура – система отриманих знань щодо правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення та поведінка фізичних осіб і дії працівників органів соціального захисту населення відповідно до приписів норм права соціального забезпечення. Основними напрямками її формування є правова пропаганда, правове навчання та прищеплення навичок і звичок правомірної поведінки. У системі органів соціального захисту населення повинна бути розроблена програма інформування населення про соціальне законодавство, належні особам права у сфері соціального забезпечення, порядок реалізації суб'єктивних прав, механізм захисту таких прав. Крім того, через систему семінарів, короткотермінових курсів, навчальні дисципліни в навчальних закладах, радіо і телебачення людей слід ознайомити з основами права соціального забезпечення. І, нарешті, їх необхідно навчити користуватись належними правами у сфері соціального забезпечення та захищати вказані права від порушень з боку інших громадян та посадових осіб органів соціального захисту населення.

Запитання для роздумів, самоперевірки та повторення

1. Дайте визначення поняттю “право на соціальне забезпечення” та назвіть його характерні риси.
2. Що Ви розумієте під змістом права на соціальне забезпечення?
3. Дайте визначення обсягу права на соціальне забезпечення.
4. За якими параметрами характеризуються межі права на соціальне забезпечення?
5. Як співвідноситься право на соціальне забезпечення з іншими основними правами та свободами людини і громадянина?
6. Дайте визначення поняттю “державні соціальні стандарти”.

7. За якими критеріями розмежовуються державні соціальні стандарти і нормативи?
8. Що розуміють під терміном «прожитковий мінімум»?
9. З якою метою використовується прожитковий мінімум?
10. Назвіть основні державні соціальні гарантії забезпечення права людини на достатній життєвий рівень.
11. Дайте загальну характеристику Державного класифікатора соціальних стандартів та нормативів.
12. Дайте визначення гарантій права на соціальне забезпечення.
13. За якими критеріями можна класифікувати гарантії права на соціальне забезпечення?
14. Перерахуйте загальні гарантії права на соціальне забезпечення.
15. Які фактори й умови складають економічні гарантії права на соціальне забезпечення?
16. Що Ви розумієте під ідеологічними гарантіями права на соціальне забезпечення?
17. Який зміст Ви вкладаєте у поняття «політичні гарантії права на соціальне забезпечення»?
18. Охарактеризуйте соціальні гарантії права на соціальне забезпечення.
19. Яка різниця між організаційними та організаційно-правовими гарантіями права на соціальне забезпечення?
20. Які конституційні положення відносяться до гарантій права на соціальне забезпечення?
21. Дайте визначення поняття «міжнародно-правові гарантії права на соціальне забезпечення».
22. Якими правовими актами регулюються міжнародно-правові гарантії права на соціальне забезпечення?
23. Дайте визначення поняття «міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення».
24. За якими параметрами визначаються міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення?
25. Чому Україна мало ратифікувала міжнародних договорів, що стосуються соціального забезпечення?
26. Що ми відносимо до процесуальних гарантій права на соціальне забезпечення?
27. Назвіть основні процедурні гарантії права на соціальне забезпечення.
28. Які правові засоби ми відносимо до юридичних гарантій права на соціальне забезпечення?

Список використаних джерел

Конституція України. – К., 1996.

Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : прийнята і проголошена резолюцією 217 А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] : прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН ; ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР №2148-VIII від 19 жовтня 1973 року. Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

Європейська соціальна хартія (переглянута) [Електронний ресурс] : схвалена і відкрита для підписання на 98-му засіданні Комітету Міністрів Європи 3 травня 1996 року ; ратифікована із заявами Законом України від 14 вересня 2006 року №137-V «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої). – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) [Електронний ресурс] : схвалений і відкритий для підписання Комітетом Міністрів Європи 6 листопада 1990 року. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_329.

Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 року №2017-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 липня 1999 року №966 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.

Болотіна Н. Б. Право людини на соціальний захист в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2010. – С. 100-105.

Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – С. 254-357.

Папієв М. Світовий досвід застосування соціальних стандартів / М. Папієв // Економіка України. – 2004. – № 4. – С. 4-8.

Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. – К. : Центр громадської експертизи, 2009. – С. 8-19.

Сташків Б. І. Гарантії права на соціальне забезпечення / Б. І. Сташків. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 100 с.

РОЗДІЛ 3. ПІЛЬГИ У ПРАВІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Тема 3.1. Поняття, основні риси, функції соціальних пільг у праві соціального забезпечення

3.1.1. Правові пільги та їх загальна характеристика

Пільги розглядаються у різних аспектах юристами, економістами, філософами, соціологами, психологами, політиками тощо. Вони встановлюються і реалізуються через відповідний правовий механізм. Усі галузі права тією чи іншою мірою використовують термін „пільга”. Правова проблематика пільг інтенсивно розроблялась такими галузями юридичної науки, як цивільне, трудове, фінансове, адміністративне, конституційне право, право соціального забезпечення та ін. У тлумачних словниках поняття „пільга” визначається як переважне право, полегшення, що надається кому-небудь як виключення із загальних правил, як надання кому-небудь переваг, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов’язків або полегшення умов їх виконання.

У юридичній літературі найчастіше зустрічаються такі визначення пільг:

- різновидність спеціальних прав громадян, що надаються деяким групам населення або більш високий рівень прав для окремих груп порівняно із загальним рівнем;
- заохочувальне звільнення учасника суспільного життя від деяких установлених нормами права обов’язків;
- правомірне полегшення становища суб’єкта, що дозволяє йому повніше задовольняти власні інтереси й виражається як у наданні додаткових, особливих прав (переваг), так і в звільненні від обов’язків;
- юридичний засіб, за допомогою якого створюється режим найбільшого сприяння для задоволення інтересів і потреб суб’єктів, що мають для останніх компенсаційне, стимулююче або гарантує значення.

Хоча в літературі наведено безліч визначень, але відсутнє універсальне поняття „правових пільг”, яке б ураховувало специфіку окремих галузей права. Так, у фінансовому праві пільги стосуються звільнення від виконання податкових зобов’язань (повне або часткове звільнення від податків), а в праві соціального забезпечення пільги полягають у встановленні додаткових матеріальних благ, послуг, переваг.

Ученими наводяться такі характерні ознаки правових пільг:

- **це засіб юридичної диференціації правового становища суб’єкта.** Інтереси і потреби кожної людини залежать від багатьох соціально-економічних факторів (статі, віку, матеріального і сімейного становища, місця проживання, характеру роботи тощо), обумовлених, в основному, умовами її існування і тим місцем, яке вона займає у соціальній структурі суспільства. Ці інтереси і потреби отримують особисте і суспільне значення лише при умові їх задоволення. Істотні відмінності у фактичному становищі людей не дозволяють

окремим з них у рамках стандартної моделі правового регулювання повною мірою реалізувати власні потреби. Це обумовлено рядом причин як біологічного характеру (статева належність, стан здоров'я, наявність трудового каліцтва, досягнення певного віку і т.ін.), так і соціально-економічного характеру (місце знаходження й умови роботи, суміщення роботи і навчання, проходження строкової служби, вимушений переїзд тощо). У результаті істотним чином ущемляються інтереси таких категорій громадян, як інваліди, пенсіонери, біженці, чорнобильці, військовослужбовці, жінки, молодь тощо. Така фактична нерівність не може бути усунута і тому право зобов'язане враховувати особливості окремих категорій громадян за допомогою більш гнучкого, диференційованого підходу з питань правової регламентації суспільного життя. Пільги виступають типовим прийомом правової регламентації за допомогою правової диференціації. Щоб вирівняти правове становище окремих категорій людей порівняно із загальним рівнем, доводиться здійснювати для них окремі вилучення, робити вилучення із єдиних вимог нормативного характеру;

- **пільги – це елемент спеціального правового статусу суб'єктів.** Не всі соціально значимі, життєво важливі, необхідні інтереси і потреби знаходять відображення в юридично закріплених правах і обов'язках. Розширюючи основне коло прав і свобод суб'єктів можливостями юридичного характеру, (надаючи особливі права та звільняючи від певних обов'язків) пільги входять до складу спеціального правового статусу, що відображає особливості становища певних груп населення, доповнюючи його не тільки кількістю, але і якістю. Пільги не можуть входити до складу загального правового статусу, що не відображає суттєвої специфіки у фактичному становищі суб'єктів, зміст якого складають, в основному, конституційні права і обов'язки. Загальний правовий статус стосується громадянина держави, члена суспільства і є єдиним для всіх незалежно від різних обставин (статі, віку, сімейного і майнового стану, характеру виконуваної роботи і т. ін.), а тому пільги як переваги, засіб юридичної диференціації не можуть входити до його складу. Разом з тим, у деяких випадках пільги можуть бути елементом індивідуального правового статусу, що відображає правове становище певної особи (персоніфіковані переваги, що стосуються додаткового матеріального забезпечення);

- **пільга – законна перевага, правомірне виключення, що міститься в нормативних актах, які прийняті компетентними органами в установленому законом порядку.** Надання пільг на стадії підготовки, прийняття й опублікування нормативно-правового акта дозволяє запобігти суб'єктивізму, корисливим мотивам з боку чиновників у процесі реалізації права. Пільга закріплюється на рівні диспозиції юридичної норми, що визначає права і обов'язки суб'єктів права, можливі і належні варіанти поведінки. У гіпотезі норми окреслюється коло учасників цих відносин, конкретні життєві ситуації, а також умови, порядок, підстави надання пільг. До умов надання пільг відноситься наявність правовстановлюючих документів, певного статусу особи, які підтверджують право на їх отримання. Пільги можуть передбачатися

колективними договорами. Контрактна система найму працівників також передбачає можливість надання адміністрацією підприємства додаткових пільг з урахуванням його економічного положення. Пільги не встановлюються в індивідуальному порядку, оскільки це веде до свавілля чиновників, виділення необґрунтованих груп населення, дискримінації цього юридичного засобу на стадії застосування права;

- **пільги супроводжуються більш повним задоволенням потреб суб'єктів, надають додаткові правові можливості для реалізації їх інтересів.** Так, створення спеціальних умов праці для інвалідів дозволяє їм не тільки реалізувати своє конституційне право на працю, але й суттєво покращити свій матеріальний стан. Пільги працюючим матерям сприяють полегшенню умов їх життєдіяльності, створюють для них більш сприятливий режим і тим самим надають додаткові правові можливості для поєднання трудової діяльності з виконанням специфічної соціальної ролі матері;

- **пільги є різновидом правових стимулів.** Надаючи можливість у більш повному задоволенні власних інтересів, правові пільги тим самим здійснюють інформаційно-психологічний вплив на особу, виступаючи при цьому спонукальним, стимулюючим фактором у визначенні характеру її діяльності. За їх допомогою дається свого роду установка на виконання дій, у яких заінтересована держава, на вибір кращого варіанту поведінки. Пільги впливають на свідомість і волю людини таким чином, що остання сама визначається, наслідувати чи ні покращений, соціально корисний варіант поведінки.

Соціальна сутність правових пільг полягає у тому, що це універсальний правовий засіб узгодження (гармонізації) інтересів особи, соціальних груп, держави, що сприяє розвитку як окремої особи, так і суспільства в цілому. З одного боку, пільги встановлюються для тих суб'єктів, конкретні інтереси яких у рамках загальних правил не можуть отримати належного забезпечення і захисту, оскільки вони характеризуються певними особливостями (стан здоров'я, вік, стать тощо) чи знаходяться у специфічних умовах, а з іншого боку, пільги надаються тим суб'єктам, у соціально корисній діяльності яких зацікавлена держава.

Правові пільги фіксуються у правових актах і реалізуються в двох основних формах: нормативних вилученнях та додаткових перевагах. Нормативні вилучення – це відхилення від єдиних типізованих вимог нормативного характеру, що полягають у звільненні суб'єкта від виконання певних обов'язків (податкові пільги, імунітети). Додаткові переваги спрямовані на збільшення для соціальних суб'єктів обсягу їх прав (привілеї, компенсації, субсидії, субвенції).

Різновидами правових пільг є: 1) податкові преференції; 2) митні пільги; 3) субсидії; 4) субвенції; 5) дотації; 6) компенсації; 7) привілеї; 8) імунітети. Податкові преференції – пільги, переваги, що спрямовані на компенсацію фінансових втрат при випуску нової і конкурентоспроможної продукції, модернізації технологічних процесів тощо. Митні пільги використовуються як

правовий засіб, що сприяє успішному проведенню торгової політики і державного регулювання внутрішнього ринку товарів України при його взаємозв'язку зі світовим ринком, підтримку раціонального співвідношення вивозу і ввозу товарів, захисту української економіки від несприятливого впливу іноземної конкуренції тощо. Субсидії, субвенції, дотації відносяться до особливої групи правових засобів первинного характеру, які забезпечують реалізацію інших юридичних засобів і стосуються, як правило, бюджетної системи України. Компенсації спрямовані на нейтралізацію обставин, пов'язаних із погіршенням матеріального стану суб'єкта. Привілеї та імунітети розглядаються як спеціальні та виключні пільги, що надаються конкретним суб'єктам владних органів і окремим посадовим особам. Пільги є не тільки правовим, але й політичним засобом, що сприяє вирішенню кардинальних питань політичного характеру, досягненню політичних цілей, юридичному забезпеченню здійснюваних державою перетворень.

У літературі зазначається, що основними критеріями соціальної ефективності пільг є: 1) ступінь досягнення поставленої перед пільгами мети в реальному житті; 2) ступінь забезпечення узгодженості інтересів держави, соціальних груп, окремої особи; 3) об'єктивність та істинність поставлених законодавцем цілей; 4) досягнення максимального результату з мінімальними соціальними витратами; 5) відповідність змісту, ознак і результатів дії правових пільг існуючим сучасним прогресивним положенням правової науки і суспільствознавства. Критеріями юридичної ефективності виступають: 1) реальні можливості використання суб'єктами встановлених пільг; 2) цінність (розмір) установлених благ; 3) правильність визначення механізму реалізації пільг; 4) правильність застосування, законність і обґрунтованість реалізації пільг.

Пільги є самостійною правовою категорією і відрізняються від інших схожих понять, таких як „привілеї” та „імунітети”.

Привілеї є специфічним різновидом пільг. У перекладі з латинської мови привілея – це спеціальний закон для особливої особи. Словники тлумачать це поняття як: 1) виключне право, перевага, що надається кому-небудь (державному органу чи посадовій особі); 2) монопольне право на винахід; документ, що посвідчує й охороняє це право. Привілеї – це специфічні і в багатьох випадках монопольні пільги для конкретних суб'єктів і, перш за все, для владних органів і посадових осіб, які необхідні їм з метою найбільш повного і якісного здійснення певних своїх обов'язків.

Особливості привілеїв: 1) якщо пільги покликані полегшити становище різного роду суб'єктів, то привілеї, як правило, в основному, зорієнтовані на політичну еліту, на владні органи і посадові особи; 2) пільги поширюються на значне коло осіб і мають більш широку сферу застосування, а привілеї є виключенням із виключень і їх не може бути багато; 3) якщо пільги в домінанті своїй характеризують спеціальний правовий статус суб'єктів, оскільки розраховані на відповідні групи і прошарки населення (інваліди, пенсіонери, жінки, діти тощо), то привілеї встановлюються як у спеціальному (депутати, дипломати, міністри і т.ін.), так і в індивідуальному (Президент України)

статусах, що більшою мірою підтверджує виключність юридичних можливостей особливо відповідальних та інших осіб; 4) привілеї як виключні права виступають більш детальними і персоніфікованими юридичними засобами, що надаються після наданих пільг, тобто на другому рівні. Привілеї – це виключення як із загальних, так і особливих (спеціальних) норм права. Привілеї і пільги співвідносяться як особливе (пільги) і окреме (привілеї); 5) в силу різних соціальних ролей, які виконують різні суб'єкти в життєдіяльності суспільства, право, з одного боку, за допомогою пільг прагне вирівняти їх фактичну нерівність, а з іншого, – за допомогою привілеїв юридично виділити тих, кому це необхідно для повноцінного здійснення специфічних повноважень.

В окремих публікаціях привілеї розглядаються виключно як негативне і протиправне явище, оскільки існування привілеїв суперечить ідеї формування правової держави, підриває як принцип рівноправності громадян, так і принцип соціальної справедливості і в своїй основі протизаконне, як, наприклад, крадіжка чи грабіж. Боротьба з привілеями завжди загострюється під час виборів Президента України чи Верховної Ради України.

Для оцінки соціальної суті привілеїв бажано керуватись такими критеріями, як обґрунтованість і доцільність. Правові привілеї є обґрунтованими і доцільними лише тоді, коли суспільна корисність діяльності суб'єкта прямо пропорційна привілеям, якими він наділений.

У тлумачних словниках термін „імунітет” розглядається, зазвичай, у двох значеннях: біологічному та правовому. Слово „імунітет” латинського походження і означає звільнення від чогось, недоторканність, незалежність. Правовий імунітет розглядається в двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. Правовий імунітет в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які встановлюють винятки, що надаються певній категорії осіб, які спрямовані на запобігання погіршенню становища особи. Правовий імунітет у суб'єктивному розумінні – це передбачене і гарантоване законодавством право особи, що спрямоване на запобігання погіршенню її становища, коли за загальним правилом таке погіршення повинно відбутися.

Більшість фахівців теорії права під правовими імунітетами розуміють особливі пільги та привілеї, які переважно стосуються звільнення конкретно встановлених у нормах міжнародного права, конституції і законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, що покликані забезпечити виконання ними відповідних функцій.

Імунітети є специфічними різновидами пільг та привілеїв і тому характеризуються такими спільними рисами: 1) усі вони створюють особливий юридичний режим, дозволяють полегшити становище відповідних суб'єктів, розширюють можливості щодо задоволення тих чи інших інтересів; 2) вони покликані бути правовстановлюючими засобами, що спонукають до певної поведінки і позначають собою позитивну правову мотивацію; 3) є гарантіями соціально корисної діяльності, сприяють здійсненню тих чи інших обов'язків; 4) названі засоби виступають своєрідними вилученнями, правомірними виключеннями для конкретних осіб, установлених у спеціальних юридичних

нормах; 5) становлять собою форми прояву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків.

Разом з тим, імунітети мають свої специфічні риси, які дозволяють їх виділити в окрему групу поряд з пільгами та привілеями. До них належать такі: 1) якщо привілеї більшою мірою втілюються в перевагах, у так званих позитивних пільгах, то імунітет, навпаки, більшою мірою проявляється у вигляді негативних пільг (звільнено від виконання окремих обов'язків – сплати податків, мит, імунітет свідка тощо та звільнення від відповідальності); 2) метою імунітетів є забезпечення виконання міжнародних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків; 3) коло осіб, на яких поширюється імунітет, повинно бути чітко визначене в нормах міжнародного права, конституціях і законах; 4) імунітет устанавлюється на строк перебування в певному статусі; 5) правовий імунітет відрізняється від пільг та привілеїв за функціями. Якщо останні виконують компенсаційну функцію, то основна функція правового імунітету – забезпечення підвищеної охорони визначеного законом кола осіб у силу здійснення ними відповідних обов'язків; 6) правовий імунітет має достатньо обмежену сферу застосування, оскільки надає додаткові права або звільняє від обов'язків тільки у сфері реалізації юридичної відповідальності.

Правові імунітети класифікуються за такими критеріями:

- залежно від функцій, які вони реалізують, – на міжнародні, державні і суспільні;
- залежно від їх характеру – на матеріально-правові і процесуально-правові;
- залежно від того, які об'єкти забезпечує імунітет, – на особисту недоторканність, недоторканність службових і жилих приміщень, недоторканність майна, службової переписки, архівів та інших документів, судово-процесуальний імунітет, імунітет свідка і т. ін.

Ні в нормативних актах, ні в літературі немає чіткого розмежування між пільгами, привілеями та імунітетами. Вважається, що привілеї є різновидом пільг, а імунітети – привілеїв. З іншого боку, привілеї та імунітети відносяться до пільг.

Однією з форм надання пільг є компенсації, але не всі вони відносяться до пільг. Не є пільгами компенсації особі шкоди, завданої їй здоров'ю чи майну або понесення нею певних витрат (на відрядження, переїзд в іншу місцевість тощо).

Існує певний зв'язок між пільгами та гарантіями. Під останніми розуміють умови, способи й засоби, за допомогою яких здійснюється реальне забезпечення належних людині прав і свобод. Додаткові права (пільги) і є однією із гарантій, наприклад, забезпечення належного соціального захисту людини.

Правові пільги виконують дві основні функції:

- компенсаційну – створюють хоча б приблизно рівні можливості для розвитку осіб, які є нерівними у силу біологічних та соціальних причин;

- стимулюючи – спонукають до окремих видів суспільно корисної діяльності, забезпечуючи сприятливі умови для задоволення власних інтересів особи.

Найчастіше правові пільги класифікуються за такими підставами: залежно від галузевої належності (за предметом правового регулювання) вони поділяються на пільги в конституційному, адміністративному, фінансовому, цивільному, трудовому праві та праві соціального забезпечення тощо; від характеру – на матеріальні і процесуальні; від суб'єктів права – на пільги для фізичних і юридичних осіб; від їх ролі – на пільги-компенсації; пільги-гарантії і пільги-стимули; від рівня нормативних актів, у яких вони встановлені, – на загальнодержавні, регіональні, муніципальні і локальні; від обсягу надання – на основні і додаткові; від їх змісту – на політичні, соціальні, економічні і т. ін.

3.1.2. Поняття і основні риси соціальних пільг у праві соціального забезпечення

У праві соціального забезпечення замість терміна „правові пільги” вживається інший – „соціальні пільги”. Під ними розуміють різні преференції, що надаються у соціальній сфері, зокрема, щодо медичної допомоги, праці, соціального забезпечення, захисту сім'ї, материнства і дитинства, достатнього життєвого рівня, освіти, культури.

Фахівці права соціального забезпечення також дотримуються думки, що пільги надаються у вигляді додаткових прав або звільнення від виконання певних обов'язків. Щодо соціальних пільг розбіжності вчених стосуються того, що слід розуміти під звільненням від певних обов'язків. Одні вважають, що це звільнення від оплати за надані соціальні послуги чи отримані пільги у натуральній формі. Інші з цим не погоджуються і вважають, що у праві соціального забезпечення в отримувачів соціального забезпечення відсутні обов'язки, які б мали самостійний характер і не були пов'язані з реалізацією того чи іншого права. Наприклад, у конституційному праві до основних обов'язків належать такі: 1) дотримуватись Конституції і законів України; 2) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів; 3) охорона культурної спадщини та відшкодування завданої шкоди; 4) не заподіювати шкоди природі; 5) поважати честь і гідність інших людей, не посягати на їхні права та свободи; 6) здобути повну загальну середню освіту; 7) піклуватися про дітей та про непрацездатних батьків; 8) сплати податків і зборів. Тут обов'язки мають рівний статус із правами та свободами, а наявні обов'язки в праві соціального забезпечення такого статусу не мають. Звільнення, наприклад, від обов'язку сплати податків чи зборів (податкові пільги) не означає, що відповідні суми будуть стягнуті з інших платників податків або відшкодовані іншим чином. У праві соціального забезпечення відбувається не звільнення, а перерозподіл обов'язків по оплаті наданих послуг, тобто їх вартість відшкодовується за рахунок, як правило, місцевого бюджету. Соціальні послуги за своєю природою є безкоштовними чи з частковою оплатою, інакше це не соціальні, а побутові послуги. Крім того,

оплата послуг є елементом цивільно-правових угод, але не права соціального забезпечення. Виходячи із цього, ці вчені справедливо вважають, що при визначенні соціальних пільг у праві соціального забезпечення не бажано акцентувати увагу на звільненні від виконання певних обов'язків. При переведенні в майбутньому натуральних пільг у грошову форму втрачає смисл і дискусія з цього питання.

В інших галузях права соціальні пільги можуть надаватися у вигляді звільнення від виконання певного обов'язку. Так, відповідно ст.169 Податкового кодексу України платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отримуваного від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги. Податкова соціальна пільга застосовується до доходу працівника, якщо його розмір не перевищує 1,4 прожиткового мінімуму, встановленого для працездатної особи на 01 січня звітного податкового року.

Усі види соціального забезпечення зароджувались як окремі пільги певним категоріям осіб. Можна сказати, що пільги були прабатьками існуючих сьогодні видів соціального забезпечення. На практиці сьогодні під пільгами розуміють додаткові права у рамках тих чи інших видів соціального забезпечення, тобто мова йде про пільги у пенсійному забезпеченні, забезпеченні допомогами та при наданні соціальних послуг.

Соціальні пільги – це передбачені нормативними актами чи колективними угодами додаткові до наданих права у сфері соціального забезпечення, якими наділяються одні категорії осіб щодо інших з метою збільшення чи збереження наявних засобів до існування і/або отримання нових чи більш якісних соціальних послуг.

Як складова соціального забезпечення, соціальні пільги мають багато спільних рис із різними видами соціального забезпечення, а саме: 1) передбачаються нормативними актами, що прийняті компетентними органами в межах їх повноважень, в порядку та на підставах, визначених законом; 2) спрямовані на більш повне задоволення інтересів особи, полегшення умов її життєдіяльності; 3) стосуються спеціального статусу особи; 4) їх об'єктами виступають гроші, речі, послуги; 5) надаються у разі недостатності засобів до існування чи потреби у соціальній винагороді за заслуги перед Батьківщиною.

До характерних ознак, що притаманні соціальним пільгам у праві соціального забезпечення, можна віднести такі: 1) вони є юридичним засобом більш детальної диференціації правового становища отримувачів соціального забезпечення, що дає можливість повніше задовольняти їх потреби з урахуванням статі, віку, стану здоров'я, минулої діяльності тощо; 2) належать до додаткових прав, що суттєво доповнюють основні права особи у сфері соціального забезпечення; 3) їх метою є створення більш сприятливого режиму порівняно із загальновстановленими правилами для поліпшення становища окремих категорій громадян, вирівнювання їх можливостей доступу до благ суспільства, реалізації належних їм прав і свобод; 4) підставою їх надання є спеціальний статус особи, що підтверджений відповідним документом.

Правомірність виключень і законність вилучень належать не до ознак, а до вимог щодо соціальних пільг. Припускається, що соціальні пільги, передбачені нормативно-правовими актами, є правомірними. Якщо особа дотримується протилежної думки, то це може послужити приводом до скасування чи зміни такого правового акта.

Пільги є родовим поняттям, що включає додаткові права окремих категорій громадян при їх соціальному забезпеченні. Вони не є окремим видом матеріального забезпечення. Критерієм поділу соціального забезпечення на види є об'єкти відповідних правовідносин (гроші, речі, послуги). За цим критерієм розрізняються різні види пенсій, соціальних допомог та соціальних послуг. Саме до цих видів відносяться і пільги, оскільки їх об'єктами також слугують гроші, речі і послуги.

Норми, що стосуються пільг, не створюють окремого правового інституту, а є складовими правових інститутів за видами соціального забезпечення. З цього приводу в науковій літературі правильно підкреслюється, що в теорії права соціального забезпечення загальноприйнятим є те, що підставою об'єднання норм в інститути особливої частини є вид забезпечення, що надається. Група норм, об'єднаних в інститут, детально регламентує підстави, порядок і розмір конкретного виду забезпечення, що надається. У середині інституту в певну групу можуть бути виділені спеціальні норми, які встановлюють особливості в умовах і розмірах надання даного виду забезпечення для різних категорій суб'єктів. Як правило, ці норми встановлюють більш пільгові умови надання виду забезпечення. Не дивлячись на свою відносну самостійність, норма-пільга як частина входить у відповідний інститут. Пільги регулюють не самостійне суспільне відношення і навіть не частину його, а є лише можливим елементом цього відношення, пов'язаного з видом забезпечення стосовно різних категорій суб'єктів. Об'єднання цих норм не є самостійним інститутом, оскільки виокремлення цих норм проводиться за іншими критеріями, аніж поділ права соціального забезпечення на інститути.

Соціальна пільга закріплюється в диспозиції правової норми, що визначає права і обов'язки суб'єктів права, встановлює можливі і належні варіанти поведінки. У гіпотезі цієї норми зазначається коло учасників відносин, що врегульовуються, конкретні життєві обставини, а також умови, порядок, підстави надання пільги.

Суть соціальних пільг у праві соціального забезпечення полягає в узгодженні інтересів особи, соціальних груп та держави у створенні найбільш сприятливого режиму для задоволення потреб суб'єктів у сфері соціального забезпечення. Пільги дозволяють враховувати особливості фактичного становища тих чи інших категорій осіб, їх специфічні інтереси та потреби. Вони полегшують доступ до матеріальних благ, сприяють вирішенню положення певних груп суб'єктів порівняно із загальним рівнем. Соціальні пільги є одним із засобів протидії швидкому розшаруванню суспільства, забезпечення рівного доступу до розподілу матеріальних і нематеріальних благ, диференційного підходу до потреб різних соціальних груп.

Завдання соціальних пільг полягає у створенні хоча б приблизно рівних можливостей для розвитку осіб, що знаходяться в нерівних умовах у силу біологічних та соціально-економічних причин.

Поряд з терміном „пільга” вживається інший – „перевага”. Слово „перевага” має два значення: 1) вигода, перевага порівняно з ким-небудь іншим; 2) виключне право на що-небудь, привілей. Не дивлячись на зовнішню схожість, пропонується ці слова за своїм змістом розрізняти між собою. Рекомендується до переваг відносити права на першочергове чи позачергове отримання яких-небудь благ. Ці права ще називають організаційними чи процедурними. Таке тлумачення заслуговує на увагу, хоча і „пільга” також означає перевагу одних осіб над іншими в отриманні матеріальних благ. Існування організаційних чи процедурного характеру пільг указує на економічну неспроможність держави забезпечити всіх без винятку задекларованими правами. З часом такі пільги повинні зникнути і потреби в категорії „переваги” у такому розумінні не буде.

До соціальних пільг не можуть відноситися імунітети, що є різновидом правових пільг. Українське законодавство не містить норм (виключень із виключень із привілеїв), що стосувались би додаткових прав у сфері соціального забезпечення, які б можна віднести до імунітетів.

Пільги можуть надаватися в вигляді привілеїв, що стосуються більш вужчого кола їх отримувачів та меншого переліку пільг. Законодавець намагається уникати вживання терміна „привілеї”, наука не виробила критеріїв для їх визначення, а практики або заперечують їх наявність, або, навпаки, усі пільги, що отримують особи з доходами вище прожиткового мінімуму, називають привілеями. До привілеїв можна віднести певні заходи соціального захисту колишніх Президентів України, голів Верховної Ради України, прем’єр-міністрів України.

Існує тісний зв’язок між соціальними пільгами та гарантіями. Соціальні пільги – це задекларовані додаткові права певних категорій осіб, а гарантії – це умови, засоби і способи, за допомогою яких відбувається реальне надання соціальних пільг у сфері соціального забезпечення. Гарантії не можуть бути пільгами, оскільки всі права людини, без винятку, повинні гарантуватися державою, іншими словами, кожна соціальна пільга має свій механізм її гарантування.

Соціальні пільги відрізняються від соціального обслуговування за такими основними ознаками: 1) їх надання зазвичай не пов’язане з діяльністю спеціально створених для цього соціальних служб (установ, організацій); 2) вони надаються звичайними службами – комунальними, торговими та іншими організаціями і органами; 3) для здійснення права на соціальні пільги часто не потрібне рішення зобов’язаної сторони або іншими словами – громадяни самі здійснюють суб’єктивне право на пільги, наприклад, безоплатний проїзд міським транспортом.

Щодо місця соціальних пільг у системі соціального забезпечення висловлені різні думки. Це: 1) міжгалузевий комплексний інститут законодавства та внутрігалузевий (права соціального забезпечення)

„наскрізний” правовий інститут; 2) підінститут права соціального обслуговування ; 3) складова правових інститутів за видами соціального забезпечення. Остання точка зору найбільш відповідає реальному стану справ.

Зовнішнім виразом соціальних пільг є їх надання у вигляді компенсацій, субсидій, додаткових пенсій, підвищень до пенсій, знижок із комунальних та транспортних послуг тощо. При цьому необхідно чітко розмежовувати, що відноситься, а що не відноситься до соціальних пільг (ні в законодавстві, ні в літературі такого чіткого розмежування не проведено).

Існуюча у сучасній Україні система пільг формувалась упродовж тривалого періоду існування Радянського Союзу за відсутності ринкових відносин і за своєю суттю представляла собою комплекс заходів з компенсації заниженої оплати праці, низьких розмірів пенсій та допомог. Система пільг, що функціонує сьогодні в Україні, характеризується тим, що в ній: 1) збережені, в основному, ті пільги, які були введені ще в радянський період; 2) суттєво збільшене коло осіб, які користуються пільгами; 3) розширений перелік пільг, що надаються.

Пільги надаються особам, які мають дохід нижче прожиткового мінімуму; громадянам, які мають заслуги перед Батьківщиною; фізичним особам, які належать до певної категорії без урахування доходів, а також за професійною ознакою, що пов’язана зі службовою діяльністю окремих працівників.

3.1.3. Функції соціальних пільг

В українському законодавстві немає яких-небудь закріплених якісних чи кількісних критеріїв надання соціальних пільг і переваг. Тому для їх правильного розуміння бажано проаналізувати функції, що входять до змісту правових норм і регулюють відношення по наданню пільг і переваг. Функції соціального забезпечення (економічна, політична, реабілітаційна, демографічна, духовно-ідеологічна, морально-етична) розглядаються як родові поняття. Отже, існуючі функції можуть бути взяті в якості кваліфікуючого критерію виявлення суті соціального призначення пільг.

У навчальній літературі виділяються такі функції соціальних пільг:

1. Компенсаційна функція. Виявляється у покритті додаткових витрат їх отримувачів. Так, при протезуванні інвалідам оплачується проїзд до місця протезування і тим самим компенсуються підвищені грошові витрати інваліда. Недостатність отримуваних сум основних видів соціального забезпечення (нижче прожиткового мінімуму) приводить до необхідності введення для таких отримувачів знижок на оплату житлово-комунальних послуг. Цим самим держава визнає свою неспроможність на відповідному рівні забезпечувати, наприклад, пенсіонерів та інші вразливі групи населення. Компенсаційна функція соціальних пільг покликана частково або повністю компенсувати отримувачам належну суму чи обсяг наданих їм видів соціального забезпечення.

Компенсаційний характер соціальних пільг полягає у створенні хоча б приблизно рівних можливостей для різних категорій громадян. Тут беруться до уваги соціально вразливі прошарки населення – непрацюючі отримувачі

соціального забезпечення і члени їх сімей, які в силу біологічних (похилий вік, інваліди, діти, хворі, сім'ї з дітьми) і соціальних причин (безробітні) знаходяться у нерівних порівняно з працюючими громадянами умовах. У цьому розумінні соціальні пільги мають компенсаційний характер, вирівнюючи можливості соціально вразливих груп населення з можливостями інших людей. Тому тут соціальна пільга розглядається як доповнення до наявного у громадянина права, що гарантує певний рівень його нормального життєзабезпечення. Професійні пільги такої функції не виконують.

2. Соціально-стимулююча функція. Знаходить свій вияв у тому, що пільги встановлюються для тих осіб, у суспільно корисній діяльності яких зацікавлені держава і суспільство. Саме так можна розцінити соціальні пільги, що встановлені для сімей та жінок з метою вирішення демографічної кризи в країні. Якщо будуть надаватися та юридично гарантуватися можливості фактичної реалізації інтересів сім'ї (наприклад, у житлі), то в жінки будуть стимули до народження дітей. Характер впливу стимулу як юридичного засобу полягає саме в добровільності, заінтересованості, свободі вибору. Особа не зобов'язується, а спонукається до більш високої активності.

3. Заохочувальна функція. Вона тісно пов'язана зі стимулюючою функцією соціальних пільг. Коли громадяни займаються будь-яким видом діяльності, то вони прямо чи непрямо бажають суспільного визнання її результатів, тобто загальноприйнятих зовнішніх форм вираження схвалення. Перспектива бути поміченою у загальній масі звеличує людину як у власних очах, так і в очах інших людей. Іще більше звеличує і приносить відчуття найбільшого задоволення тоді, коли особиста думка заохочуваного та оточуючих єдині в оцінці визнання її заслуг. У свою чергу, наявність у громадян особливих заслуг перед державою і суспільством дає підстави для надання їм певних переваг. Це стосується, наприклад, пільг для інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни. Одночасно пільги для цих осіб покликані якоюсь мірою компенсувати, наприклад, погіршення стану здоров'я, що виникло в результаті цього.

4. Морально-етична функція. Є соціальні пільги духовно-морального характеру. Вони несуть специфічне соціально-психологічне навантаження, оскільки можуть втілювати у собі відчуття вини, покаяння держави, наприклад, перед сім'ями військовослужбовців, які загинули при виконанні службових обов'язків або перед особами, які у свій час були необґрунтовано репресовані. У цьому знаходить свій вияв психологічна функція пільг.

5. Політико-правова функція. Ця функція соціальних пільг проявляється у соціальній політиці і означає те, що пільги існують тоді, коли відсутні реальні умови для рівного задоволення життєво важливих потреб соціально вразливих прошарків населення. У цій якості соціальні пільги покликані компенсувати нерівність, що виникла. Цим соціальні пільги несуть функцію правового регулювання суспільних відносин, оскільки створюють названим категоріям громадян умови для індивідуального розвитку, реалізації ними конституційного права на гідне життя. Пільги певною мірою показують пріоритети правового регулювання у сфері державної соціальної політики. У даному аспекті соціальні

пільги можна розглядати в якості способу проведення державою відповідної політики. Встановлення пільг – це типовий прийом правового регулювання, засіб правової диференціації. За допомогою пільг законодавець визначає становище тієї чи іншої групи громадян у певній сфері суспільних відносин. Повне і всебічне втілення цієї функції у соціальних пільгах сприяє соціальному миру і громадянському спокою в країні. В іншому випадку все відбувається навпаки.

Функції соціальних пільг не можна розглядати окремо одна від одної, оскільки вони тісно взаємопов'язані, переплітаються між собою і є багатофункціональними.

Тема 3.2. Класифікація соціальних пільг

I. За змістом, тобто залежно від виду блага чи права, соціальні пільги поділяються на такі групи:

- житлові (забезпечення житловим приміщенням, пільгове забезпечення житлом у разі переїзду в іншу місцевість, першочергове забезпечення житлом, безоплатне отримання у приватну власність найманого житла; переважне право на поліпшення умов проживання; придбання житла у місцевих рад зі знижкою 50%; обов'язкове відведення місцевими радами земельних ділянок, право на отримання пільгової позики для купівлі чи будівництва житла тощо);

- житлово-комунальні (пільги на квартирну плату; пільги на оплату житлово-комунальних послуг; пільги на оплату за використаний природний газ, пільги на використану електроенергію, пільги на придбання твердого побутового палива та скрапленого газу й ін.);

- медичні (безоплатне забезпечення ліками, першочергове медичне обслуговування та госпіталізація чи диспансеризація, безоплатне проходження щорічного медичного обстеження та госпіталізація, позачергове безоплатне щорічне санітарно-курортне лікування (оздоровлення), забезпечення протезами тощо);

- освітні (зарахування до інших вищих навчальних закладів у разі ліквідації навчального закладу чи скорочення державного замовлення, позачергове забезпечення дітей місцями у дошкільних закладах, право на позаконкурсний прийом до вищих навчальних закладів, переважне право на вступ до професійно-технічних училищ і на курси для одержання відповідних професій, безоплатне навчання у ВЗН та ПТУ та ін.);

- трудові (право на вибір місця роботи після закінчення вищого навчального закладу, позачергове працевлаштування за спеціальністю, право на повернення до попереднього місця роботи, переважне право при прийомі на роботу і залишення на роботі у разі вивільнення працівників, скорочений робочий день, надання щорічної додаткової відпустки тощо);

- транспортні (безоплатний проїзд усіма видами транспорту міського і приміського сполучення (крім таксі), безоплатний проїзд по Україні всіма

видами транспорту міжміського сполучення, право на першочергове придбання квитків на всі види транспорту, безоплатне забезпечення транспортом у сільській місцевості до місця навчання і додому, безоплатне позачергове забезпечення автомобілем (у тому числі з ручним керуванням) та ін.);

- фінансово-кредитні (пільгове кредитування для обзаведення селянським господарством, право на позачергове придбання акцій підприємств, виплата стипендій у повному розмірі);

- податкові (звільнення від сплати податків, загальнообов'язкових платежів та зборів, зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу);

- телекомунікаційні (безоплатний телефонний зв'язок для створення благодійних громадських об'єднань, право на безоплатне встановлення позавідомчої охоронної сигналізації, пільги на оплату за користування позавідомчою охоронною сигналізацією, пільги на позачергове встановлення індивідуального квартирного телефону та ін.);

- пенсійні (достроковий вихід на пенсію, надбавки до пенсії, пільговий стаж тощо);

- інші (поховання з військовими почесностями, безоплатне поховання та спорудження надгробка тощо).

Ця класифікація часто застосовується в юридичних довідниках, публікаціях ЗМІ, а також відомствами, що надають пільги.

II. Найбільш поширеною класифікацією, що застосовується у нормативних актах, є підстави надання пільг або принципова ознака отримувачів пільг чи функціональна належність (у літературі цей критерій ще точно не визначився). За цією ознакою розрізняються:

- пільги за особливі заслуги перед Батьківщиною (Герої України, Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, учасники бойових дій, інваліди війни, ліквідатори наслідків катастрофи на ЧАЕС);

- пільги за соціальною ознакою, що розглядаються як підтримка осіб у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним станом, недостатнім забезпеченням засобами до існування (учасники війни, потерпілі внаслідок Чорнобильської катастрофи, ветерани праці, військової служби та внутрішніх справ, військовослужбовці, які стали інвалідами внаслідок проходження військової служби, реабілітовані особи, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами, пенсіонери та інваліди тощо);

- пільги за професійною ознакою, що, на думку представників влади, покликані заохочувати працівників складних і суспільно значущих професій, а також залучати працівників у сільську місцевість (працівники міліції, прокуратури, військовослужбовці, державні службовці, народні депутати, члени КМУ, педагогічні, медичні та фармацевтичні працівники, журналісти, які проживають у сільській місцевості тощо).

III. За формою прийнято розрізняти два види пільг: матеріальні і нематеріальні або, іншими словами, пільги можна поділити на ті, вартість яких може бути виміряна, і ті, які важко оцінити в грошовому вимірі.

До першої групи належить, зокрема, пільгова оплата таких товарів або послуг: 1) житла, комунальних послуг, електроенергії, палива; 2) проїзду міським, приміським і міжміським транспортом; 3) встановлення телефону та користування ним; 4) санаторно-курортного лікування; 5) придбання медикаментів; 6) зубопротезування та забезпечення протезами; 7) придбання (будівництво) житла.

Друга група пільг (нематеріального характеру) полягає у праві на позачергове чи першочергове обслуговування там, де допускається певна черговість, або у переважній, порівняно з іншими особами, можливості скористатися тим чи іншим правом (першочергове обслуговування в лікарнях чи аптеках, забезпечення товарами підвищеного попиту, позачерговий вступ до вищих навчальних закладів тощо). У ринкових відносинах більшість із цих пільг втрачає своє значення, оскільки ті товари та послуги, що раніше були дефіцитними, вже не є такими.

IV. Залежно від способу фіксації соціальні пільги поділяються на правові (закріплені в нормативних актах різної юридичної сили) та неправові (не закріплені у правових актах, але надаються як привілей за встановленою традицією, усними розпорядженнями чи індивідуальними актами). У правовій державі неправові пільги не повинні надаватись, і тоді така класифікація пільг стане неактуальною.

V. З урахуванням реальності користування тими чи іншими пільгами вони поділяються на реальні, що забезпечуються в повному обсязі відповідно до нормативних актів, та декларативні, які зовсім не надаються чи надаються у меншому обсязі, ніж зафіксовано у нормативних актах. У даний час держава не повністю виконує свої зобов'язання щодо відшкодування вартості наданих пільг, деякі пільги не надаються взагалі або надаються не всім пільговикам, які мають на це право. В окремих випадках витрати перекладаються на підприємства, які надають послуги. Після упорядкування пільг і дотримання державою своїх зобов'язань перед людьми ця класифікація також втратить своє значення.

VI. Залежно від завдань, які виконують пільги, вони поділяються на ті, що покликані: 1) підтримувати людей, які мають особливі заслуги перед державою; 2) здійснювати виплати, які умовно можна назвати страховими (пенсій, допомоги по тимчасовій непрацездатності, пільги за роботу у важких природничо-кліматичних і виробничих умовах і т.ін.); 3) здійснювати функції соціального обслуговування непрацездатних категорій населення, що не мають адекватної підтримки з боку сім'ї. Сюди відносяться і виплати деяких видів допомоги (дитячі допомоги, допомоги багатодітним і неповним сім'ям тощо).

VII. Залежно від функцій, які виконують пільги, вони поділяються на три групи: компенсаційні, стимулюючі та оціночні.

VIII. З огляду на періодичність виплати, виокремлюють одноразові (отримання пільгового кредиту на будівництво (придбання) житла, безоплатний

капітальний ремонт житла, отримання автомобіля), щомісячні (оплата житла), багаторазові (оплата проїзду в міському і приміському, місцевому та міжміському транспорті) пільги. Деякі автори щомісячні виплати відносять до багаторазових (пільги на користування телефоном і сигналізацією, санаторно-курортне лікування, купівлю медикаментів, зубопротезування). Ці пільги за терміном надання ще класифікуються на: 1) постійні, що надаються впродовж тривалого часу; 2) тимчасові, що надаються на певний обумовлений період. Окремо виділяють так звані надзвичайні пільги, що надаються в зв'язку з певними обставинами.

IX. За ступенем персоніфікації соціальні пільги поділяються на одноособові чи індивідуальні (пільги на користування транспортом, отримання медикаментів, зубопротезування, санаторно-курортне лікування) та сімейні (житлово-комунальні (забезпечення паливом), пільги за користування телефоном, безоплатний капітальний ремонт). У деяких випадках санаторно-курортне лікування поширюється і на членів сім'ї, але останні отримують меншу знижку плати за санаторно-курортне лікування, ніж пільговик. Сімейні пільги ведуть до зростання кількості пільговиків, що не завжди є обгрунтованим.

X. За суб'єктами, яким вони надаються, чи за отримувачами розрізняються такі групи пільг: 1) ветерани війни; 2) ветерани праці; 3) особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 4) пенсіонери; 5) інваліди; 6) військовослужбовці; 7) ветерани військової служби; 8) ветерани органів внутрішніх справ і деяких інших осіб; 9) реабілітовані особи; 10) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти-інваліди, безпритульні діти, діти-біженці; 11) неповна сім'я, багатодітна сім'я, прийомна сім'я; 12) медичні і фармацевтичні працівники, працівники освіти, науки і культури; 13) працівники агропромислового комплексу, сільські жителі та жителі гірських районів тощо.

XI. За суб'єктами, які надають пільги (надавачами), розрізняються пільги, що надаються органами Пенсійного фонду України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва житлово-комунального господарства України тощо.

XII. За формою надання розрізняються пільги, що надаються в натуральній формі (житлово-комунальні послуги, проїзд міським та іншим транспортом, санаторно-курортне лікування, забезпечення ліками тощо) та в грошовій формі (субсидії, соціальні допомоги, доплати та підвищення до пенсій тощо).

XIII. За соціально-економічними підставами залежно від їх ролі у вирішенні соціальних і економічних проблем суспільства пільги поділяються на такі групи: 1) пільги-зобов'язання (суспільства, держави, підприємства і т.ін.); 2) пільги-економічний механізм вирішення економічних (фінансових, виробничих, організаційних) або соціальних (рівності, нужденності, виживання) проблем; 3) пільги-привілеї.

XIV. У літературі зустрічається і чисто прагматична, без будь-яких наукових підстав класифікація пільг. Так, пільги класифікуються на такі основні групи: 1) з пенсійного забезпечення, податків, виплат допомог; 2) з отримання, придбання, будівництва і утримання житлових приміщень; 3) з оплати комунально-побутових послуг і торгового обслуговування; 4) з медичного, протезно-ортопедичного обслуговування, санаторно-курортного лікування, забезпечення ліками і виробами медичного призначення; 5) з забезпечення транспортними засобами та оплати проїзду; 6) з працевлаштування, навчання, перепідготовки й умов праці; 7) з користування послугами установ зв'язку, культурно-видовищних і спортивно-оздоровчих установ; 8) з отримання послуг установ соціального обслуговування, соціальної і юридичної допомоги.

XVI. Інші класифікації. За цільовим призначенням розрізняють пільги на проїзд; пільги на догляд і соціальне обслуговування; пільги на забезпечення отримувача всім необхідним; пільги у сфері охорони здоров'я. За умовами надання виділяють пільги, що: 1) залежать від матеріального стану отримувача; 2) залежать від наявності визначених законом заслуг в отримувача; 3) залежать від настання певних обставин.

Тема 3.3. Види основних соціальних пільг

До основних належать такі види соціальних пільг:

I. Житлово-комунальні пільги. Основним нормативним актом, що регламентує житлово-комунальні послуги та порядок їх надання, є Закон України від 24 червня 2004 року №1875-IV «Про житлово-комунальні послуги». **Житлово-комунальні послуги** – результат господарської діяльності, спрямованої на забезпечення умов проживання та перебування осіб у жилих і нежилых приміщеннях, будинках і спорудах, комплексах будинків і споруд відповідно до нормативів, норм, стандартів, порядків і правил. У свою чергу, **комунальні послуги** – результат господарської діяльності, спрямованої на задоволення потреб фізичної чи юридичної особи у забезпеченні холодною та гарячою водою, водовідведенням, газо- та електропостачанням, опаленням, а також вивезення побутових відходів у порядку, встановленому законодавством.

Житлово-комунальні послуги класифікуються за функціональним призначенням та порядком призначення цін/тарифів. За першою ознакою вони поділяються на: 1) комунальні послуги (централізоване постачання холодної та гарячої води, водовідведення, газо- та електропостачання, централізоване опалення, а також вивезення побутових відходів тощо); 2) послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій (прибирання внутрішньобудинкових приміщень та прибудинкової території, санітарно-технічне обслуговування, обслуговування внутрішньобудинкових мереж, утримання ліфтів, освітлення місць загального користування, поточний ремонт, вивезення побутових відходів тощо); 3) послуги з управління будинком, спорудою або групою будинків (балансоутримання, укладення договорів на виконання послуг, контроль виконання умов договору тощо); 4) послуги з ремонту приміщень, будинків, споруд (заміна та підсилення елементів

конструкцій, відновлення несучої спроможності несучих елементів конструкцій тощо). Взірцеві (приблизні) переліки житлово-комунальних послуг та їх склад затверджується у централізованому порядку.

Залежно від порядку затвердження цін/тарифів на житлово-комунальні послуги вони поділяються на три групи: 1) перша група – житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи, які затверджують уповноважені центральні органи виконавчої влади, а у випадках, передбачених законом, – Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики; 2) друга група – житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи на які затверджують органи місцевого самоврядування для надання на відповідній території; 3) третя група – житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи, які визначаються виключно за договором (домовленістю сторін).

До 1995 року в Україні існувала система прямих державних субвенцій надавачам житлово-комунальних послуг (ЖКП). На той час загальна сума субвенцій сягала 8% держбюджету. Реформування ЖКГ почалося в 1994 році. Основним завданням реформи було визначено досягнення повного відшкодування собівартості ЖКП домогосподарствами з достатніми доходами. Для малозабезпечених споживачів Програма житлових субсидій була запроваджена постановою Кабінету Міністрів України №89 від 4 лютого 1995 року. Сьогодні субсидії призначаються за наявності різниці між розміром плати за ЖКП у межах норм споживання (з урахуванням пільг) і обсягом визначеного Кабінетом Міністрів України обов'язкового відсотка платежу (15 чи 10 відсотків середньомісячного (річного) сукупного доходу). Норми володіння чи користування загальною площею житла та нормативи користування комунальними послугами встановлюються, виходячи з 21 кв.м. на наймача і кожного зареєстрованого у житловому приміщенні та додатково 10,5 кв.м. на всіх зареєстрованих. Субсидії для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергія, вивезення побутового сміття та рідких нечистот) надаються громадянам у безготівковому вигляді (перераховуються щомісяця на їх рахунки в організації, що надають послуги). Субсидії для відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива надаються громадянам один раз на рік готівкою і за їх бажанням виплачується відділеннями поштового зв'язку чи перераховуються на їх рахунок у банківській установі. Таким чином, підставою для надання житлових субсидій є малозабезпеченість.

Надання пільг на житлово-комунальні послуги без урахування доходів споживачів регулюється низкою законів про соціальний захист відповідних категорій населення. Право на знижку в оплаті житлово-комунальних послуг та твердого і скрапленого палива мають: 1) на 100% особи з особливими заслугами, інваліди війни, пільговики, що проживають у сільській місцевості; вчителі-пенсіонери, які працювали і проживають у сільській місцевості; вчителі, які проживають у сільській місцевості; працівники культури, які проживають у сільській місцевості; 2) на 75% – учасники бойових дій; 3) на

50% – учасники війни, особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи (лише ЖКП); військовослужбовці, жертви політичних репресій, інші пільгові категорії; 4) на 25% – діти війни (лише на комунальні послуги). Пільги на ЖКП поширюються на членів сімей осіб-пільговиків, які проживають разом і зареєстровані у тому ж самому житловому приміщенні, що й особа, яка має право на пільги.

II. Пільги на проїзд у громадському транспорті. Ці пільги донедавна регулювали 22 законодавчі акти, з яких 13 визначали пільги за соціальною ознакою, а 9 – за професійною ознакою. Відповідно до чинного законодавства пільги надаються на проїзд у таких видах громадського транспорту:

- міський громадський транспорт, включаючи метро, автобус, тролейбус і трамвай (крім таксі);
- автобуси місцевого сполучення в сільській місцевості;
- автобуси, залізничний і водний транспорт обласного сполучення;
- автобуси, залізничний, водний та повітряний транспорт міжміського сполучення (у більшості випадків – раз на рік).

Правом пільгового проїзду транспортом міського і місцевого сполучення (крім метро) користуються ветерани війни, особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи (категорії 1 і 2), особи з особливими заслугами та їхні вдови/вдівці та батьки (після смерті пільговика), особи з трудовими відзнаками і їхні вдови/вдівці та батьки (після смерті пільговика), ветерани праці, жертви нацистських репресій та їхні вдови/вдівці, діти війни, реабілітовані жертви політичних репресій (на пенсії або інваліди), діти-інваліди, інваліди по зору I, II груп, інваліди з ушкодженням опорно-рухового апарату та особи, які доглядають за ними, діти з багатодітних сімей, діти віком до 6 років, пенсіонери та інші інваліди. Студентам зроблена знижка – 50% з 29 жовтня по 26 червня. У цьому транспорті мають право безкоштовного проїзду народні депутати, депутати місцевих рад, військовослужбовці, працівники прокуратури, працівники Укрзалізниці, ветерани Міністерства оборони (МО), Служби безпеки України (СБУ), Міністерства внутрішніх справ (МВС) та ін. Таким правом уже не користуються судді. Для багатьох держслужбовців така пільга вже не є актуальною. Вирішується питання про скорочення кількості пільговиків за професійною ознакою.

У транспорті міжміського сполучення право пільгового проїзду зі знижкою 100% (раз на рік) мають особи, які постраждали від Чорнобильської катастрофи (категорії 1, 2), особи з особливими заслугами та їхні вдови/вдівці та батьки (після смерті пільговика), особи з трудовими відзнаками та їхні вдови/вдівці та батьки (після смерті пільговика), колишні народні депутати, ветерани МО, СБУ, МВС та ін.; зі знижкою 50% – ветерани війни (раз на рік), жертви нацистських репресій та їхні вдови/вдівці (раз на рік), діти-інваліди, інваліди по зору I і II гр., інваліди з ушкодженням опорно-рухового апарату (з 1 жовтня по 15 травня), інші інваліди (з 1 жовтня по 15 травня), військовослужбовці, студенти (з 29 вересня по 29 червня), безкоштовно (без зазначення кількості поїздок) мають право на проїзд діти-сироти (у період шкільних канікул), діти з

багатодітних сімей (автомобільним транспортом), народні депутати, працівники прокуратури, працівники Укрзалізниці (залізничним транспортом).

Пільги на проїзд у транспорті надаються за пред'явленням посвідчення особи пільговика (наприклад, пенсійного посвідчення або студентського квитка) при придбанні проїзного квитка або безпосередньо під час проїзду. За чинної системи надання пільг на проїзд у транспорті точно оцінити обсяг спожитих пільговиками послуг із пасажирських перевезень неможливо. Через перетини ряду пільгових категорій громадян і безперервні зміни чисельності пільговиків кожної категорії складно більш-менш точно оцінити, скільки громадян мають право на певні пільги і скільки з них фактично користуються цими пільгами.

Надавачам послуг із пасажирських перевезень відшкодовується вартість пільгового перевезення з місцевих бюджетів. Місцеві бюджети, у свою чергу, одержують субвенції з державного бюджету на цілі відшкодування для транспортних підприємств. В останні роки пільгові перевезення фінансуються здебільшого за рахунок взаємозаліків (зустрічного заліку заборгованості). Місцеві бюджети одержують субвенції, в основному, тільки на покриття вартості пільг, що надаються за соціальною ознакою. Кошти на відшкодування вартості пільг, що надаються за професійною ознакою, розподіляються через відповідні міністерства і відомства.

Пільги на проїзд студентів міським транспортом фінансуються з місцевих бюджетів, а пільги на перевезення студентів міжміським і приміським транспортом фінансуються з державного бюджету. Міністерство освіти і науки України одержує кошти з державного бюджету і спрямовує їх закладам освіти для покриття вартості пільгового перевезення студентів міським і приміським автобусним сполученням та Укрзалізниці для покриття вартості пільгового проїзду студентів залізничним транспортом міжміського сполучення.

III. Пільги по встановленню телефону та користування ним. До видів послуг зв'язку належать наступні: 1) установа телефону; 2) надання місцевого телефонного зв'язку; 3) надання автоматичного міжміського телефонного зв'язку; 4) надання автоматичного міжнародного телефонного зв'язку; 5) переставлення, переключення, повторне включення телефону; 6) заміна номера телефону; 7) установа додаткового телефонного апарату; 8) тимчасове включення і відключення телефону; 9) переоформлення і відновлення договору про надання послуг електрозв'язку; 10) установа безобривних розеток, додаткових розеток, додаткового дзвінка; 11) заміна стандартного лінійного шнура шнуром іншої довжини; 12) внесення або вилучення свого номера телефону зі списків абонентів довідково-інформаційної служби і телефонного довідника тощо.

Законодавством установлені пільги на черговість установа телефону (позачергово, першочергово, переважне право), на оплату за встановлення телефону та оплату абонентської плати за користування телефоном. Пільги, що стосуються черговості на встановлення телефону, не несуть фінансового навантаження. Роботи по встановленню телефону поділяються на основні та додаткові. Основні роботи здійснюються безоплатно чи з оплатою 20 або 50%

їх вартості. Додаткові роботи проводяться безоплатно чи з оплатою 50% їх вартості. Абонентська плата зовсім не стягується або здійснюється у розмірі 50%. Окремим категоріям пільговиків не надано пільги щодо черговості встановлення телефону або оплати робіт за встановлення телефону чи абонентської плати. Фінансування робіт щодо встановлення та користування телефоном здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевих бюджетів чи інших джерел, передбачених законодавством. Відповідним правом користується більше 40 категорій пільговиків.

У даний час населення масово користується мобільним зв'язком і тому деякі пільги сьогодні втрачають сенс. Лише пільгами щодо черговості встановлення телефонів користуються військовослужбовці Управління державної охорони України, крім військовослужбовців строкової служби (позачергово), державні службовці, які займають посади першої – четвертої категорії, реабілітовані особи, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами, працівники спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, співробітники спеціальних підрозділів по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю СБУ, державні виконавці, офіцери військ цивільної оборони (ЦО) України, рятувальники державних професійних аварійно-рятувальних служб, особи рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту (першочергово), самотні громадяни, посадові особи державної санітарно-епідеміологічної служби (переважне право).

Усіма пільгами по позачерговому і безоплатному встановленню телефону та звільнення від сплати повністю абонентської плати користуються інваліди Великої Вітчизняної війни та війни з Японією; учасники бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, яким виповнилося 85 років; особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною.

Пільгами по позачерговому і безоплатному встановленню телефону та оплаті абонентської плати у розмірі 50% її вартості користуються інваліди війни.

Половину вартості абонентської плати за користування телефоном сплачують прокурори, пенсіонери з числа прокурорів, слідчі прокуратури, пенсіонери з числа слідчих прокуратури, ветерани військової служби, багатодітні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, дружина (чоловік) померлого громадянина, віднесеного до категорії 1, 2 чи 3, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою, або опікун (на час опікунства) дітей померлого.

У розмірі 20% вартості основних робіт (50% – додаткових робіт та 50% – абонентської плати за користуванням телефоном) сплачують послуги учасники бойових дій, учасники війни, особи, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни», колишні неповнолітні в'язні концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання, створених фашистською Німеччиною та її союзниками у період Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни, а також діти, які народилися у зазначених місцях примусового тримання їх батьків; колишні в'язні концентраційних таборів,

гетто та інших місць примусового тримання в період Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни і деякі інші особи (особи, які були насильно вивезені на примусові роботи; діти учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога); дружина (чоловік) померлих жертв нацистських переслідувань, визнаних за життя інвалідами, які не одружилися вдруге.

За основні роботи в розмірі 50% їх вартості та 50% вартості абонентської плати сплачують громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і віднесені до 1 чи 2 категорії; сім'ї, що мають дитину-інваліда, якій встановлено інвалідність, пов'язану з Чорнобильською катастрофою за умови, що дитина проживає разом з сім'єю; особи, звільнені з військової служби, які стали інвалідами під час проходження військової служби.

IV. Безоплатне або пільгове придбання ліків. Правом на безоплатний відпуск лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування мають:

- особи, яким передбачено безоплатне відпускання лікарських засобів згідно із Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, а саме: 1) учасники бойових дій та особи, прирівняні до них; 2) інваліди війни та прирівняні до них особи; 3) учасники війни; 4) особи, на яких поширюється дія даного Закону; 5) особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною;

- особи, які мають особливі трудові заслуги перед державою відповідно до Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні, а саме: 1) Герої Соціалістичної Праці; 2) Герої України; 3) повні кавалери ордена Трудової Слави;

- особи, яким передбачено безоплатне відпускання лікарських засобів згідно із Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», а саме: 1) особи, які віднесені до першої категорії постраждалих від Чорнобильської катастрофи; 2) неповнолітні діти померлих громадян, віднесених до другої категорії, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; 3) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які належать до третьої категорії постраждалих; 4) неповнолітні діти померлих громадян із числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, віднесені до третьої категорії постраждалих, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою; 5) діти, які належать до потерпілих від Чорнобильської катастрофи; 6) діти, яким встановлено інвалідність, пов'язану з Чорнобильською катастрофою;

- пенсіонери з числа колгоспників, робітників, службовців, які одержують пенсію за віком, у зв'язку з інвалідністю та в разі втрати годувальника в мінімальних розмірах (за винятком осіб, які одержують пенсію на дітей у разі втрати годувальника);

- діти віком до трьох років;

- діти-інваліди;

- діти віком до 18 років, які перенесли у 1988 році хімічну інтоксикаційну алопецію в м. Чернівці;

- дівчата-підлітки та жінки з протипоказаннями вагітності, а також жінки, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Вони забезпечуються безоплатно засобами контрацепції відповідно до Національної програми планування сім'ї, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 року №736.

Право на відпуск лікарських засобів за рецептами лікарів з оплатою 50% їх вартості мають:

- інваліди I і II груп внаслідок трудового каліцтва, професійного або загального захворювання;

- інваліди з дитинства I і II груп;

- діти віком від трьох до шести років;

- особи, реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», які стали інвалідами внаслідок репресій, або є пенсіонерами;

- особи, нагороджені знаком «Почесний донор України» та «Почесний донор СРСР» відповідно до Закону України «Про донорство крові та її компонентів».

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 серпня 1998 року №1303 був затверджений Перелік захворювань, у разі амбулаторного лікування яких лікарські засоби відпускаються безоплатно. До нього включені наступні захворювання: 1) онкологічні; 2) гематологічні; 3) діабет; 4) ревматизм; 5) ревматоїдний артрит; 6) пухирчатка; 7) системний гострий вовчак; 8) системні, хронічні, тяжкі захворювання шкіри; 9) сифіліс; 10) лепра; 11) туберкульоз; 12) аддисонова хвороба; 13) гепатоцеребральна дистрофія; 14) фенілкетонурія; 15) шизофренія та епілепсія; 16) психічні захворювання (інваліди I та II групи, а також хворим, які працюють в лікувально-виробничих майстернях психоневрологічних і психіатричних закладів); 17) стан після операції протезування клапанів серця; 18) гостра переміжна порфірія; 19) муковісцилоз; 20) тяжкі форми бруцельозу; 21) дизентерія; 22) гіпофізарний нанізм; 23) стан після пересадки органів і тканин; 24) бронхіальна астма; 25) хвороба Бехтерева; 26) міостенія; 27) міопатія; 28) мозочкова атаксія Марі; 29) хвороба Паркінсона; 30) інфаркт міокарду (перші шість місяців); 31) дитячий церебральний параліч; 32) СНІД, ВІЛ-інфекція; 33) післяопераційний гіпотиреоз, у тому числі з приводу раку щитовидної залози; 34) гіпопаратиреоз; 35) вроджена дисфункція кори наднирників. Безоплатний відпуск лікарських засобів за переліченими категоріями захворювань провадиться лише в разі амбулаторного лікування основного захворювання, за яким хворим надано пільги. Хворі на СНІД та ВІЛ-інфіковані незалежно від основного захворювання мають право на безоплатний відпуск лікарських засобів за наявності в них будь-яких інших захворювань.

Таким чином, безоплатний або пільговий відпуск лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування проводиться за категоріями населення чи за захворюваннями. Вказані лікарські засоби зазначені у Переліку лікарських засобів вітчизняного та іноземного виробництва, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 року №1071 з урахуванням змін, які вносяться Міністерством охорони здоров'я за погодженням з Міністерством фінансів. Відпуск цих лікарських засобів проводиться аптеками за рецептами, виписаними лікарями лікувально-профілактичних закладів за місцем проживання хворих. Пільговикам, які лікуються у відомчих ЛПЗ, лікарські засоби видають аптеки, що закріплені за цими закладами. Лікарські засоби дітям-інвалідам можна отримати в аптеці, але в межах відповідного регіону.

З 1 січня 2011 року діє Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань соціального захисту багатодітних сімей», згідно з яким дітям з багатодітних сімей надається право на безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів.

V. Пільгове зубопротезування. Протезування зубів відноситься до платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Оплата зубопротезування громадянам, які мають на це право відповідно до законодавства, здійснюється за кодом 2730 «Інші виплати населенню». Кошти за надані стоматологічні послуги (пільгове зубопротезування) зараховуються до спеціального фонду медичного закладу. Виконані роботи можуть бути оплачені розпорядником бюджетних коштів за рахунок відповідних бюджетних призначень загального фонду на підставі документів, які підтверджують фактичне надання послуг.

Відповідно до Закону України «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» право на безоплатне позачергове зубопротезування (за винятком зубопротезування з дорогоцінних металів та прирівняних по вартості до них, що визначаються Міністерством охорони здоров'я України) мають: 1) громадяни, віднесені до 1 категорії; 2) громадяни, віднесені до 2 категорії; 3) громадяни, віднесені до 3 категорії; 4) діти, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 5) громадяни, віднесені до 4 категорії (мають право на першочергове зубопротезування зі знижкою його вартості на 50%). Відшкодування витрат, пов'язаних з проведенням безоплатного зубопротезування, проводиться після надання послуги заявнику шляхом переведення коштів на розрахункові рахунки медичних закладів, після надходження цільових коштів із державного бюджету на рахунок управління праці та соціального захисту населення. Іншим категоріям громадян пільгове безкоштовне зубопротезування (у тому числі ремонт та реставрація зубних протезів здійснюється за рахунок місцевих бюджетів).

Право на безоплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів) відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» мають: 1) інваліди війни – позачергово; 2) учасники бойових дій та особи, прирівняні до них – першочергово; 3) учасники війни – першочергово; 4) особи, на яких поширюється чинність

цього Закону, – першочергово; 5) особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, – на безоплатне виготовлення і ремонт зубних протезів.

Відповідно до Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» пільгами по зубопротезуванню користуються: 1) ветерани праці – першочергове безоплатне зубопротезування; 2) особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною – безоплатне виготовлення і ремонт зубних протезів.

Іншими нормативними актами передбачене пільгове зубопротезування для ветеранів військової служби і ветеранів органів внутрішніх справ; осіб, які нагороджені знаком «Почесний донор України»; дітей і підлітків до 17 років включно; дітей із багатодітних сімей; жертв нацистських переслідувань, інвалідів 1 та 2 груп з дитинства; інвалідів праці I та II груп (за загальним професійним захворюванням та виробничим травматизмом); пенсіонерів за віком.

За рахунок коштів Фонду соціального захисту інвалідів України право на пільги щодо зубопротезування мають інваліди за індивідуальною програмою реабілітації.

VI. Пільги на санаторно-курортне лікування. Відносяться до фінансово затратних додаткових видів соціального забезпечення. Відповідно до Порядку забезпечення санаторно-курортними путівками до санаторно-курортних закладів військовослужбовців, ветеранів війни, ветеранів військової служби, органів внутрішніх справ та деяких інших категорій осіб і членів їх сімей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2011 року №446, за рахунок коштів, виділених із державного бюджету, безоплатними путівками до санаторно-курортних закладів забезпечуються:

- військовослужбовці, особи рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, Держспецзв'язку, які направляються до санаторно-курортного закладу для продовження лікування відповідно до висновків військово-лікарської комісії (ВЛК) після лікування в госпіталях;

- військовослужбовці, які проходять строкову військову службу, курсанти (слухачі) вищих військових навчальних закладів та курсанти вищих навчальних закладів, які мають військові навчальні підрозділи, навчальних центрів (частин) за наявності медичних показань відповідно до висновків ВЛК після лікування в госпіталях;

- військовослужбовці, які надають медичну допомогу хворим на активні форми туберкульозу, працюють із живими збудниками туберкульозу чи матеріалами, що їх містять (щороку із січня по грудень);

- військовослужбовці, які захворіли на туберкульоз унаслідок виконання службових обов'язків (із січня по грудень);

- інваліди з числа осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та які отримують пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення

осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» - щороку (із січня по грудень);

- особи, зазначені у ст.6-1 – 6-4 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», які отримують пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», - щороку (із січня по грудень);

- ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та які отримують пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», з них: 1) інваліди війни – позачергово щороку (із січня по грудень); 2) інваліди війни 1 групи та інваліди 1 групи внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням військової служби, у разі направлення на санаторно-курортне лікування та супроводжуюча особа (без права на лікування); 3) учасники бойових дій – щороку (із січня по грудень); 4) учасники війни, особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – один раз на два роки; 5) особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, – позачергово щороку (із січня по грудень).

Путівками до санаторно-курортних закладів з оплатою 25 відсотків їх вартості забезпечуються: 1) військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової військової служби), особи рядового начальницького складу, органів і підрозділів цивільного захисту, Держспецзв'язку; 2) особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист» та які отримують пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб»; 3) члени сімей осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (дружина (чоловік) і діти віком до 18 років); 4) військовослужбовці СБУ, яких звільнено зі служби за віком, станом здоров'я або вислугою років.

Путівками до санаторно-курортних закладів з оплатою 50 відсотків їх вартості забезпечуються: 1) члени сімей військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової військової служби), осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, Держспецзв'язку; 2) члени сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби (крім військовослужбовців строкової служби); 3) члени сімей осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист».

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 березня 2013 року №261 затверджений Порядок організації оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Відповідно до нього постраждали особи та потерпілі діти забезпечуються такими путівками: 1) особи, віднесені до категорії 1 та категорії 3 (тільки у випадку, передбаченому п.13 ч.1 ст.22 Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок

Чорнобильської катастрофи» – санаторно-курортними путівками – безоплатно; 2) особи, віднесені до категорії 2 – санаторно-курортними путівками або путівками на відпочинок безоплатно; 3) особи, віднесені до категорії 3 (крім випадку, передбаченого п.3 ч.1 ст.23 вищевказаного закону) – пільговими санаторно-курортними путівками або путівками на відпочинок з доплатою 30 відсотків вартості путівки за рахунок власних коштів; 4) особи, віднесені до категорії 4, – пільговими санаторно-курортними путівками або путівками на відпочинок з доплатою 50 відсотків вартості путівки за рахунок власних коштів; 5) потерпілі діти – санаторно-курортними путівками або путівками на відпочинок безоплатно. Строк перебування в санаторно-курортному закладі за санаторно-курортною путівкою становить: 1) для постраждалих осіб – 18 днів, для інвалідів із числа постраждалих осіб із захворюваннями нервової системи (з наслідками травм і захворюваннями хребта та спинного мозку) – до 45 днів; 2) для потерпілих дітей – від 21 дня до двох місяців.

Постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2006 року №187 затверджений Порядок забезпечення санаторно-курортними путівками деяких категорій громадян органами праці та соціального захисту населення. Цей нормативний акт стосується осіб, які забезпечуються санаторно-курортними путівками відповідно до законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про жертви нацистських переслідувань» та «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». Органи праці та соціального захисту населення забезпечують за рахунок коштів державного бюджету безплатними путівками до санаторно-курортних закладів: 1) інвалідів усіх категорій за рахунок коштів, передбачених Міністерством соціальної політики України; 2) ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про жертви нацистських переслідувань», за рахунок коштів відповідної субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам; 3) ветеранів війни, осіб, на яких поширюється чинність Законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» і «Про жертви нацистських переслідувань» та інвалідів у санаторіях, що належать до сфери управління Міністерством соціальної політики України. Путівки видаються особам відповідно до медичних рекомендацій з урахуванням пільг, передбачених законодавством для конкретної категорії осіб, у порядку черговості в міру надходження путівок. У той же час інваліди війни та інваліди, зазначені у ст.6-2 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», забезпечуються путівками позачергово щороку. Учасники бойових дій та особи, зазначені у ст.6-1 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», забезпечуються путівками щороку. Учасники війни, члени сімей загиблих або померлих ветеранів війни та особи, зазначені в ст.6-3 і 6-4 Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», забезпечуються путівками один раз на два роки. Інваліди загального захворювання та інваліди з дитинства забезпечуються путівками у порядку черговості в міру надходження путівок.

Крім того, право на пільгове забезпечення санаторно-курортними путівками мають ветерани праці, жертви політичних репресій, діти з багатодітних сімей.

Тема 3.4. Суб'єкти права на соціальні пільги

Суб'єкти права на соціальні пільги – це ті особи, які за наявності певних умов можуть стати учасниками правовідносин з приводу надання соціальних пільг з метою поліпшення свого матеріально-побутового становища. Визначення цих суб'єктів і перелік осіб, які відносяться до тієї чи іншої категорії, як правило, дається у відповідних нормативних актах.

І. Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-ХІІ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» наводить визначення ветеранів війни і дає їх поділ на три категорії, а саме:

- учасники бойових дій (ст.ст. 5, 6, 12, 17-1);
- інваліди війни (ст.ст. 7 13, 17-1);
- учасники війни (ст.ст. 8, 9, 14, 17-1).

Ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав.

Учасниками бойових дій є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час. Перелік підрозділів, що входили до складу діючої армії, та інших формувань визначається Кабінетом Міністрів України.

Учасниками бойових дій визнаються:

1) військовослужбовці, які проходили службу у військових підрозділах, частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн, під час інших бойових операцій по захисту Батьківщини, партизани і підпільники громадянської та Великої Вітчизняної воєн;

2) учасники бойових дій на території інших країн - військовослужбовці Радянської Армії, Військово-Морського Флоту, Комітету державної безпеки, особи рядового, начальницького складу і військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ колишнього Союзу РСР (включаючи військових та технічних спеціалістів і радників), працівники відповідних категорій, які за рішенням Уряду колишнього Союзу РСР проходили службу, працювали чи перебували у відрядженні в державах, де у цей період велися бойові дії, і брали участь у бойових діях чи забезпеченні бойової діяльності військ (флотів). Військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, особи рядового, начальницького складу і військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які за рішенням відповідних державних органів були направлені для участі в міжнародних

операціях з підтримання миру і безпеки або у відрядження в держави, де в цей період велися бойові дії. Перелік держав, зазначених у цьому пункті, періоди бойових дій у них та категорії працівників визначаються Кабінетом Міністрів України;

3) військовослужбовці, а також особи начальницького і рядового складу органів Міністерства внутрішніх справ і органів Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, які в період Великої Вітчизняної війни проходили службу в містах, участь в обороні яких зараховується до вислуги років для призначення пенсії на пільгових умовах, встановлених для військовослужбовців частин діючої армії;

4) особи вільнонайманого складу Збройних сил, військ і органів Міністерства внутрішніх справ і Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, які займали штатні посади у військових підрозділах, частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії у період Великої Вітчизняної війни та інші періоди ведення бойових дій, або перебували в ці періоди у містах, участь в обороні яких зараховується до вислуги років для призначення пенсії на пільгових умовах, установлених для військовослужбовців частин діючої армії;

5) колишні військовослужбовці, особи вільнонайманого складу, а також колишні бійці винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших формувань, що брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп фашистської Німеччини та інших незаконних формувань і груп на території колишнього Союзу РСР;

6) працівники спеціальних формувань Народного комісаріату шляхів, Народного комісаріату зв'язку, Народного комісаріату охорони здоров'я, плаваючого складу промислових і транспортних суден і льотно-підйомного складу авіації Народного комісаріату рибної промисловості колишнього Союзу РСР, морського і річкового флоту, льотно-підйомного складу авіації Головного управління Північного морського шляху, переведені у період Великої Вітчизняної війни на становище осіб, які перебували у лавах Червоної Армії і виконували завдання в інтересах армії та флоту в межах тилкових кордонів діючих фронтів або оперативних зон діючих флотів, а також члени екіпажів суден транспортного флоту, які були захоплені в портах фашистської Німеччини 22 червня 1941 року на порушення Конвенції про становище ворожих торгових суден на початку воєнних дій (Гаага, 1907 рік);

7) особи, які у період Великої Вітчизняної війни перебували у складі частин і підрозділів діючої армії та флоту як сини, вихованці полків і юнги до досягнення ними повноліття;

8) особи, які брали участь у бойових діях проти фашистської Німеччини та її союзників у роки Другої світової війни на території інших держав у складі армій союзників колишнього СРСР, партизанських загонів, підпільних груп та інших антифашистських формувань;

9) працівники сфери культурного обслуговування фронтів, які у період Великої Вітчизняної війни або у період ведення бойових дій в інших державах

виступали перед воїнами діючих армій, флотів, військових з'єднань і контингентів;

10) особи, які у період з 8 вересня 1941 року по 27 січня 1944 року працювали на підприємствах, в установах і організаціях міста Ленінграда і нагороджені медаллю "За оборону Ленінграда", та особи, нагороджені знаком "Жителю блокадного Ленінграда", а також особи, які з 30 жовтня 1941 року по 4 липня 1942 року брали участь у обороні міста Севастополя і нагороджені медаллю "За оборону Севастополя";

11) особи, які були залучені командуванням військових частин, державними і громадськими організаціями до розмінування полів і об'єктів народного господарства, та особи, які на мінних тральщиках брали участь у траленні бойових мін у територіальних і нейтральних водах у воєнний і повоєнний час;

12) особи, які у неповнолітньому віці були призвані чи добровільно вступили до лав Радянської Армії і Військово-Морського Флоту під час військових призовів 1941-1945 років;

13) військовозобов'язані, які призивалися на навчальні збори і направлялися до Афганістану у період ведення там бойових дій;

14) військовослужбовці автомобільних батальйонів, які направлялися до Афганістану для доставки вантажів у цю країну у період ведення там бойових дій;

15) військовослужбовці льотного складу, які здійснювали вильоти на бойові завдання до Афганістану з території колишнього Союзу РСР;

16) вояки Української повстанської армії, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в 1941-1944 роках, які не вчинили злочинів проти світу і людства та реабілітовані відповідно до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні";

17) військовослужбовці та особи, які були зараховані до частин місцевої протиповітряної оборони Народного Комісаріату внутрішніх справ колишнього Союзу РСР і брали безпосередню участь у відбиванні ворожих нальотів, ліквідації наслідків бомбардувань та артилерійських обстрілів, що здійснювалися спеціально сформованими частинами;

18) особи, які у складі формувань народного ополчення брали участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни.

До інвалідів війни належать особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових дільницях залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн або з участю в бойових діях у мирний час.

До інвалідів війни належать також інваліди з числа:

- військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання інших обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інші періоди, з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, з участю у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншим ураженням ядерними матеріалами;

- осіб начальницького і рядового складу органів Міністерства внутрішніх справ і органів Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України та інших військових формувань, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час виконання службових обов'язків, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних випробувань, участі у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, інших уражень ядерними матеріалами;

- осіб, які стали інвалідами внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних у районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни та від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння у повоєнний період, а також під час виконання робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни незалежно від часу їх виконання;

- осіб, які стали інвалідами внаслідок воєнних дій громадянської та Великої Вітчизняної воєн або стали інвалідами із зазначених причин у неповнолітньому віці у воєнні та повоєнні роки;

- військовослужбовців, осіб вільнонайманого складу, а також колишніх бійців винищувальних батальйонів, взводів і загонів захисту народу та інших осіб, які брали безпосередню участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп та інших незаконних формувань на території колишнього Союзу РСР і стали інвалідами внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час виконання службових обов'язків у цих батальйонах, взводах і загонах у період з 22 червня 1941 року по 31 грудня 1954 року;

- учасників бойових дій на території інших держав, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних з перебуванням у цих державах;

- осіб, які брали безпосередню участь у бойових діях під час Великої Вітчизняної війни та війни з Японією, та осіб, які у неповнолітньому віці були призвані чи добровільно вступили до лав Радянської Армії і Військово-Морського Флоту під час військових призовів 1941-1945 років і стали інвалідами внаслідок загального захворювання або захворювання, отриманого під час проходження військової служби чи служби в органах внутрішніх справ, державної безпеки, інших військових формуваннях;

- осіб, залучених до складу формувань цивільної оборони, які стали інвалідами внаслідок захворювань, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи.

Учасниками війни визнаються військовослужбовці, які у період війни проходили військову службу в Збройних силах колишнього СРСР, трудівники тилу, а також інші особи, передбачені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Учасниками війни вважаються:

- військовослужбовці, які проходили військову службу у Збройних силах, військах і органах Міністерства внутрішніх справ, Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР чи в арміях його союзників у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років та війни 1945 року з імперіалістичною Японією або навчались у цей період у військових училищах, школах і на курсах;

- особи, які у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років та війни 1945 року з імперіалістичною Японією працювали в тилу на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах, радгоспах, індивідуальних сільських господарствах, на спорудженні оборонних рубежів, заготівлі палива, продуктів, переганяли худобу, навчались у цей період у ремісничих, залізничних училищах, школах і училищах фабрично-заводського навчання та інших закладах професійно-технічної освіти, на курсах професійної підготовки або під час навчання в школах, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, працювали в народному господарстві та на відбудові об'єктів господарського і культурного призначення. До учасників війни належать також особи, які у період Великої Вітчизняної війни працювали на територіях, що після 1944 року ввійшли до складу колишнього Союзу РСР, а також громадяни, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзниках СРСР. Учасниками війни визнаються особи, нагороджені орденами і медалями колишнього Союзу РСР за самовіддану працю і бездоганну військову службу в тилу у роки Великої Вітчизняної війни та війни з імперіалістичною Японією;

- члени груп самозахисту об'єктових і аварійних команд місцевої протиповітряної оборони, народного ополчення, що діяли у період Великої Вітчизняної війни;

- особи, які у період Великої Вітчизняної війни перебували у складі армії та флоту як сини, вихованці полків та юнги до досягнення ними повноліття;

- працівники, які на контрактній основі направлялися на роботу в держави, де велися бойові дії (включаючи Республіку Афганістан у період з 1 грудня 1979 року по грудень 1989 року), і не входили до складу обмеженого контингенту радянських військ;

- дружини (чоловіки) військовослужбовців, які працювали за наймом у державах, зазначених у п. 6 ст.9 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», у період ведення бойових дій у них і не входили до складу обмеженого контингенту радянських військ;

- особи, які у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років відбували покарання в місцях позбавлення волі або перебували в засланні і реабілітовані відповідно до чинного законодавства України та колишнього СРСР;

- особи, які у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років добровільно надавали матеріальну, фінансову чи іншу допомогу військовим частинам, госпіталям, партизанським загонам, підпільним групам, іншим формуванням та окремим військовослужбовцям у їх боротьбі проти німецько-фашистських загарбників за умови незаперечного підтвердження цих фактів;

- особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн;

- особи, які під час оборони міста Севастополя з 30 жовтня 1941 року по 4 липня 1942 року проживали на його території.

Ще однією категорією є особи, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Чинність даного закону поширюється на:

- сім'ї військовослужбовців, партизанів, підпільників, учасників бойових дій на території інших держав, прирівняних до них осіб, зазначених у ст. 6 і 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», які загинули (пропали безвісти) або померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час захисту Батьківщини або виконання інших обов'язків військової служби (службових обов'язків), а також внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті або одержаного у період проходження військової служби чи на території інших держав під час воєнних дій та конфліктів;

- сім'ї військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу, які призивалися на збори військовозобов'язаних Міністерства оборони, органів внутрішніх справ і державної безпеки колишнього Союзу РСР і загинули (померли) під час виконання завдань по охороні громадського порядку при надзвичайних ситуаціях, пов'язаних з антигромадськими проявами;

- сім'ї загиблих під час Великої Вітчизняної війни осіб із числа особового складу груп самозахисту об'єктових та аварійних команд місцевої протиповітряної оборони, а також сім'ї загиблих внаслідок бойових дій працівників госпіталів, лікарень та інших медичних закладів;

- дружин (чоловіків) померлих інвалідів Великої Вітчизняної війни, а також дружин (чоловіків) померлих учасників війни і бойових дій, партизанів і підпільників, визнаних за життя інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва та з інших причин, які не одружилися вдруге;

- дружин (чоловіків), які не одружилися вдруге, батьків, неповнолітніх дітей померлих учасників бойових дій, партизанів, підпільників, військовослужбовців та учасників війни, які проходили службу у військових підрозділах, частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років та війни 1938, 1939, 1945

років з імперіалістичною Японією, нагороджених за бойові дії державними нагородами та орденами і медалями колишнього Союзу РСР (крім ювілейних);

- дітей померлих учасників бойових дій, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах, до закінчення цих навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років.

Особливою категорією ветеранів війни є особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною. Ними вважаються Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма і більше медалями "За відвагу", а також Герої Соціалістичної Праці, удостоєні цього звання за працю у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років.

Таким чином, до ветеранів війни належить 47 категорій осіб. Щодо надання пільг (ст.12-16) вони об'єднані у такі групи:

- учасники бойових дій та особи, прирівняні до них (ст.5, 6);
- інваліди війни (ст.7);
- учасники війни (ст.8, 9);
- члени сім'ї ветеранів війни (ст.10);
- особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (ст.11).

Ветеранам війни вручаються посвідчення та нагрудні знаки. Порядок виготовлення та видачі посвідчень і знаків установлюється Кабінетом Міністрів України та міжнародними договорами, в яких бере участь Україна (ст.18). Відповідно до Положення про порядок видачі посвідчень і нагрудних знаків ветеранів війни, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 1994 року №302, ветеранам війни видається одне із таких посвідчень «Посвідчення учасника бойових дій», «Посвідчення інваліда війни», «Посвідчення учасника війни», «Посвідчення члена сім'ї загиблого». Указані посвідчення є підставою для надання відповідних пільг. Крім посвідчення, ветеранам видається також нагрудний знак «Ветеран війни», який буває чотирьох видів: 1) «Ветеран війни – учасник бойових дій»; 2) «Ветеран війни – інвалід»; 3) «Ветеран війни – учасник війни»; 4) «Ветеран війни – особливі заслуги».

До ветеранів війни належать особи, які були причетні не тільки до Другої світової війни, але і до воєнних конфліктів, у яких брав участь тією чи іншою мірою СРСР, до військових операцій, до яких причетна незалежна Україна, а також до ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС тощо. Кількість ветеранів війни скорочується. Якщо на 1 січня 2010 року в Україні на обліку Пенсійного фонду України знаходилось 2 млн. 84 тис. учасників війни, то на 1 січня 2013 року ця категорія становила 1 млн. 482 тис. 768 осіб.

II. Закон України від 16 грудня 1993 року №3721-XII «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» дає перелік таких категорій пільговиків:

- ветерани праці (ст.ст.6,7);

- особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною (ст.ст.8,9);
- особи, які визнаються громадянами похилого віку (ст.ст.10,11-20,45).

Ветеранами праці визнаються громадяни, які працювали на підприємствах, в установах, організаціях, об'єднаннях громадян, фізичних осіб, мають стаж роботи 40 років – для чоловіків і 35 років – для жінок і вийшли на пенсію.

Ветеранами праці визнаються також:

1) громадяни, яким призначені пенсії на пільгових умовах:

а) за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах – за наявності стажу роботи у жінок – 25 років і у чоловіків – 30 років; б) за списком № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників з шкідливими та важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах – за наявності стажу роботи у жінок – 30 років і у чоловіків – 35 років; в) відповідно до пунктів "в" – "з" статті 13 та статті 52 Закону України "Про пенсійне забезпечення" – за наявності стажу роботи у жінок – 30 років і у чоловіків – 35 років; г) відповідно до частини першої статті 18 Закону України "Про пенсійне забезпечення" – за наявності стажу роботи у жінок – 25 років і у чоловіків – 30 років;

2) пенсіонери, нагороджені медаллю "Ветеран праці" за законодавством колишнього Союзу РСР;

3) інваліди I і II груп, які одержують пенсії по інвалідності, якщо вони мають стаж роботи не менше 15 років.

Особами, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, вважаються Герої Соціалістичної Праці, Герої України та повні кавалери ордена Трудової Слави.

Громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року.

Відповідно до ст.46 цього Закону ветеранам праці видаються посвідчення про право на пільги та нагрудні знаки.

Порядок виготовлення і видачі посвідчень та нагрудних знаків установлюється Кабінетом Міністрів України. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1994 року №521 затверджене Положення про порядок видачі посвідчення і нагрудного знака «Ветеран праці».

III. Закон України від 28 лютого 1991 року №796-XI (в ред. Закону України від 19.12.1991р. №2001-XII) «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» поділив громадян на дві групи: а) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (п.1 ст.9, ст.10); б) потерпілі від Чорнобильської катастрофи (п.2 ст.9, ст.11).

Учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – це громадяни, які безпосередньо брали участь у будь-яких роботах, пов'язаних з усуненням аварії та її наслідків. Ними вважаються:

а) громадяни, які безпосередньо брали участь у будь-яких роботах, пов'язаних з усуненням самої аварії, їх наслідків у зоні відчуження у 1986-1987 роках незалежно від кількості робочих днів, а у 1988-1990 роках – не менше 30 календарних днів, у тому числі проведенні евакуації людей і майна з цієї зони;

б) тимчасово направлені або відряджені у зазначені строки для виконання робіт у зоні відчуження, включаючи військовослужбовців, працівників державних, громадських, інших підприємств, установ і організацій незалежно від їх відомчої підпорядкованості;

в) ті, хто працював не менше 14 календарних днів у 1986 році на діючих пунктах санітарної обробки населення і дезактивації техніки або їх будівництві. Перелік цих пунктів визначається Кабінетом Міністрів України.

Потерпілі від Чорнобильської катастрофи – це громадяни (включаючи дітей), які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

До них належать:

1) евакуйовані із зони відчуження (у тому числі особи, які на момент евакуації перебували у стані внутрішнього розвитку, після досягнення ними повноліття), а також відселені із зон безумовного (обов'язкового) і гарантованого добровільного відселення;

2) особи, які постійно проживали на територіях зон безумовного (обов'язкового) та гарантованого добровільного відселення на день аварії або прожили за станом на 1 січня 1993 року на території зони безумовного (обов'язкового) відселення не менше двох років, а на території зони гарантованого добровільного відселення – не менше трьох років, та відселені або самостійно переселилися з цих територій;

3) особи, які постійно проживають або постійно працюють чи постійно навчаються у зонах безумовного (обов'язкового) та гарантованого добровільного відселення, за умови, що вони за станом на 1 січня 1993 року прожили або відпрацювали чи постійно навчалися у зоні безумовного (обов'язкового) відселення не менше двох років, а у зоні гарантованого добровільного відселення - не менше трьох років;

4) особи, які постійно проживають або постійно працюють чи постійно навчаються на території зони посиленого радіоекологічного контролю, за умови, що вони за станом на 1 січня 1993 року прожили або відпрацювали чи постійно навчалися у цій зоні не менше чотирьох років;

5) особи, які працювали з моменту аварії до 1 липня 1986 року не менше 14 календарних днів або не менше трьох місяців протягом 1986-1987 років за межами зони відчуження на роботах з особливо шкідливими умовами праці (за радіаційним фактором), пов'язаними з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, що виконувалися за урядовими завданнями. Перелік видів робіт і місць, де виконувалися зазначені роботи, встановлюється Кабінетом Міністрів України;

б) особи, які досягли повноліття, з числа зазначених у статті 27 цитованого закону, та яким у дитячому віці встановлено причинний зв'язок інвалідності з наслідками Чорнобильської катастрофи, за умови проходження переогляду у спеціалізованій медико-соціальній експертній комісії відповідно до частини п'ятої статті 17 названого закону.

Стаття 14 цього закону осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, у свою чергу, поділяє на такі групи:

- категорія 1 (п.1 ст.14, ст.20);
- категорія 2 (п.2 ст.14, ст.21);
- категорія 3 (п.3 ст.14, ст.22);
- категорія 4 (п.4 ст.14, ст.23);
- особи, які працювали з моменту аварії до 1 липня 1986 року не менше 14 календарних діб або не менше трьох місяців протягом 1986-1987 років за межами зони відчуження на роботах з особливо шкідливими умовами праці (за радіаційним фактором), пов'язаними з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, що виконувалися за урядовими завданнями (ч.2 ст.14, ст.24).

До категорії 1 належать:

1) інваліди з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи (статті 10, 11 і частина третя статті 12); 2) щодо яких встановлено причинний зв'язок інвалідності з Чорнобильською катастрофою, хворі внаслідок Чорнобильської катастрофи на променеви хворобу.

До категорії 2 належать:

- учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які працювали в зоні відчуження: 1) з моменту аварії до 1 липня 1986 року – незалежно від кількості робочих днів; 2) з 1 липня 1986 року по 31 грудня 1986 року – не менше 5 календарних днів; 3) у 1987 році – не менше 14 календарних днів, а також потерпілі від Чорнобильської катастрофи;

- евакуйовані у 1986 році із зони відчуження (у тому числі особи, які на момент евакуації перебували у стані внутрішньоутробного розвитку, після досягнення ними повноліття);

- особи, які постійно проживали в зоні безумовного (обов'язкового) відселення з моменту аварії до прийняття постанови про відселення.

До категорії 3 належать:

- учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, які працювали: 1) у зоні відчуження з 1 липня 1986 року по 31 грудня 1986 року – від 1 до 5 календарних днів; 2) у зоні відчуження в 1987 році – від 1 до 14 календарних днів; 3) у зоні відчуження в 1988-1990 роках – не менше 30 календарних днів; 4) на діючих пунктах санітарної обробки населення і дезактивації техніки або їх будівництві – не менше 14 календарних днів у 1986 році;

- потерпілі від Чорнобильської катастрофи (не віднесені до категорії 2), які: 1) постійно проживали на територіях зон безумовного (обов'язкового) та гарантованого добровільного відселення на день аварії або які за станом на 1 січня 1993 року прожили в зоні безумовного (обов'язкового) відселення не менше двох років, а на території зони гарантованого добровільного відселення – не менше трьох років та відселені або самостійно переселилися з цих територій; 2) постійно проживають або постійно працюють чи постійно навчаються в зонах безумовного (обов'язкового) та гарантованого добровільного відселення за умови, що вони за станом на 1 січня 1993 року прожили або відпрацювали чи постійно навчалися в зоні безумовного (обов'язкового) відселення не менше двох років, а в зоні гарантованого добровільного відселення – не менше трьох років,

До категорії 4 належать особи, які постійно проживають або постійно працюють чи постійно навчаються на території зони посиленого радіоекологічного контролю, за умови, що вони за станом на 1 січня 1993 року прожили або відпрацювали чи постійно навчалися у цій зоні не менше чотирьох років.

В окремих випадках відповідна категорія може бути встановлена особам, які не брали участь у ліквідації Чорнобильської катастрофи. Так, громадяни, які брали участь у ліквідації інших ядерних аварій та випробувань, у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, належать до категорії 1, або 2, або 3. Порядок визначення цих категорій встановлюється Кабінетом Міністрів України. Крім того, громадяни, які захворіли на променеву хворобу або захворювання яких пов'язане з переопроміненням внаслідок будь-якої аварії, порушення правил експлуатації обладнання з радіоактивною речовиною, порушення правил зберігання і захоронення радіоактивних речовин, які сталися не з вини потерпілих, якщо такий зв'язок встановлено медичними закладами, належать до відповідних категорій.

Пенсії, компенсації особам, віднесеним до категорій 1,2,3,4 вказані в статті 48-60 названого закону.

Закон виділяє й інші категорії потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Так, до дітей, потерпілих від Чорнобильської катастрофи (ст.ст.27-30) належать неповнолітні діти, які:

1) евакуйовані із зони відчуження, у тому числі діти, які на момент евакуації знаходились у стані внутрішнього розвитку;

2) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше одного року в зоні безумовного (обов'язкового) відселення;

3) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше двох років у зоні гарантованого добровільного відселення;

4) проживали на момент аварії чи прожили або постійно навчалися після аварії не менше трьох років у зоні посиленого радіоекологічного контролю;

5) народились після 26 квітня 1986 року від батька, який на час настання вагітності матері мав підстави належати до категорії 1, 2 або 3 постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, або народжені матір'ю, яка на час

настання вагітності або під час вагітності мала підстави належати до категорії 1, 2 або 3 постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи;

6) хворі на рак щитовидної залози незалежно від дозиметричних показників, а також хворі на променеву хворобу;

7) одержали дозу опромінення щитовидної залози внаслідок Чорнобильської катастрофи, яка перевищує рівні, встановлені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

У законі також передбачені такі категорії, як: 1) батьки потерпілих дітей (ст.30); 2) сім'ї, що мають дітей шкільного віку, які проживають на території радіоактивного забруднення (ст.31 скасована, але Конституційний Суд України зміну визнав неконституційною); 3) громадяни, які евакуйовані, відселені або самостійно переселені (ст.ст.32-36); 4) громадяни, які проживають на території радіоактивного забруднення (ст.37); 5) громадяни, які працюють на територіях радіоактивного забруднення (ст.ст.39-47).

Документами, що підтверджують статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та надають право користування пільгами, є посвідчення «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» та «Потерпілий від Чорнобильської катастрофи». Порядок видачі посвідчень устанавлюється Кабінетом Міністрів України. Діючий сьогодні Порядок видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 року №51.

IV. Відповідно до ст.5 Закону України від 24 березня 1998 року №203/98-ВР «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист» ветеранами військової служби, ветеранами органів внутрішніх справ, ветеранами податкової міліції, ветеранами державної пожежної охорони, ветеранами Державної кримінально-виконавчої служби України, ветеранами служби цивільного захисту, ветеранами Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України визнаються громадяни України:

1) які бездоганно прослужили на військовій службі, в органах внутрішніх справ, податковій міліції, державній пожежній охороні, Державній кримінально-виконавчій службі України, органах і підрозділах цивільного захисту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України 25 і більше років у календарному або 30 та більше років у пільговому обчисленні (з яких не менше 20 років становить вислуга в календарному обчисленні) і звільнені в запас або у відставку відповідно до законодавства України або колишнього Союзу РСР чи держав СНД;

2) інваліди I та II групи, інвалідність яких настала внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, пов'язаних з виконанням обов'язків військової служби чи при виконанні службових обов'язків по охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

3) інваліди I та II групи, інвалідність яких настала внаслідок захворювання, одержаного у період проходження військової служби і служби в органах внутрішніх справ, податковій міліції, державній пожежній охороні, Державній кримінально-виконавчій службі України, органах і підрозділах цивільного захисту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, які мають вислугу військової служби і служби в органах внутрішніх справ, Державній пожежній охороні, Державній кримінально-виконавчій службі України, органах і підрозділах цивільного захисту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України 20 років і більше;

4) військові пенсіонери, нагороджені медаллю "Ветеран Збройних сил СРСР" за законодавством колишнього Союзу РСР;

5) військовослужбовці, які бездоганно прослужили на військовій службі 20 і більше років у календарному або 25 та більше років у пільговому обчисленні і звільнені з військової служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України.

Указані особи користуються пільгами, що передбачені ст.6 вищевказаного закону. Ветеранам вручаються посвідчення та нагрудні знаки. Зразки посвідчень, нагрудних знаків та порядок їх виготовлення і вручення визначаються Кабінетом Міністрів України, зокрема, такими нормативно-правовими актами:

- Порядком видачі посвідчення і вручення нагрудного знака «Ветеран військової служби», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 1999 року №1601;

- Про посвідчення і нагрудний знак «Ветеран Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України» – Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 року №905;

- Про посвідчення і нагрудний знак «Ветеран служби цивільного захисту» – Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року №542;

- Про посвідчення і нагрудний знак «Ветеран Державної кримінально-виконавчої служби України» – Постанова Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 року №1226;

- Про затвердження зразка та опису посвідчення і нагрудного знака «Ветеран податкової міліції» – Постанова Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2009 року №1320;

- Про порядок видачі посвідчення і вручення нагрудного знака «Ветеран органів внутрішніх справ» – Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 року №742.

V. Відповідно до ст.2 Закону України від 21 березня 1991 року №875-XII «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» інвалідом є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з

іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Правовий статус інвалідів залежить від причини інвалідності, її групи та виду захворювання.

Інвалідність як міра втрати здоров'я визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи.

Особі, яка визнана інвалідом, залежно від ступеня розладу функцій органів і систем організму та обмеження її життєдіяльності встановлюється I, II чи III група інвалідності. I група інвалідності поділяється на підгрупи А і Б залежно від ступеня втрати здоров'я інваліда та обсягу потреби у постійному сторонньому догляді, допомозі або нагляді.

Причинами інвалідності є: 1) загальне захворювання; 2) інвалідність з дитинства; 3) нещасний випадок на виробництві (трудова каліцтво чи інше ушкодження здоров'я); 4) професійне захворювання; 5) поранення, контузії, каліцтва, захворювання.

Дитина-інвалід – це особа віком до 18 років (неповнолітня) зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист (ст.1 Закону України від 6 жовтня 2005 року №2961-IV «Про реабілітацію інвалідів в Україні»). Особам у віці до 18 років лікарсько-консультативними комісіями лікувально-профілактичних закладів встановлюється категорія «дитина-інвалід», а особам у віці до 18 років з виключно високою мірою втрати здоров'я та з надзвичайною залежністю від постійного стороннього догляду, допомоги або диспансерного нагляду інших осіб і які фактично не здатні до самообслуговування, – категорія «дитина-інвалід» підгрупи А.

Соціальний захист інвалідів з боку держави полягає у наданні пенсії, державної допомоги, компенсаційних та інших виплат, пільг, соціальних послуг, здійснення реабілітаційних заходів, установленні опіки (піклування) або забезпеченні стороннього догляду.

Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» установлює пільги інвалідам щодо: 1) працевлаштування, освіти і професійної підготовки інвалідів (ст.17-25); 2) безперешкодного доступу інвалідів до соціальної інфраструктури (ст.26-35); 3) матеріального, соціально-побутового і медичного забезпечення (ст.36-40).

Пільги інвалідам надаються на підставі посвідчення, яке підтверджує відповідний статус, пенсійного посвідчення чи посвідчення, що підтверджує призначення соціальної допомоги відповідно до законів України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам, у яких зазначено групу та причину інвалідності (для повнолітніх осіб), категорію «дитина-інвалід» (для дітей), а також у відповідних випадках указано їх основні нозологічні форми захворювань (по зору, слуху та з ураженням опорно-рухового апарату).

VI. Жертви нацистських переслідувань – особи, які у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських

переслідувань із мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму. Правовий статус цієї категорії осіб регламентується Законом України від 23 березня 2000 року №1584-III „Про жертви нацистських переслідувань”.

Особами, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, є:

- колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни;

- особи, які були насильно вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав;

- діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт;

- діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням.

- особи, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни були насильно вивезені з території інших держав, що після 1944 року увійшли до складу колишнього Союзу РСР;

- особи, які після звільнення з концентраційних таборів, гетто, інших місць примусового тримання та місць примусових робіт були переселені на територію України.

Указаний статус підтверджується посвідченням жертви нацистських переслідувань, що видається відповідно до Порядку виготовлення посвідчень, листів талонів на право одержання пільгових проїзних документів (квитків) жертвам нацистських переслідувань, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2000 року №1467.

VII. Відповідно до ст.1 Закону України від 17 квітня 1991 року № 962 –XII „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” вважаються реабілітованими особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, у тому числі „двійками”, „трійками”, особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР „Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 року, за винятком осіб, зазначених у статті 2 цього закону.

Реабілітованими також визнаються громадяни, засуджені за: 1) антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР „Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 року і статтею 62 Кримінального кодексу України у редакціях до прийняття Закону Української РСР від 25 жовтня 1989 року „Про затвердження Указу Президії

Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року „Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР”; 2) поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за статтею 187-1 Кримінального кодексу України; 3) порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Вищевказане поширене на осіб, громадян України, які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами. Реабілітації також підлягають особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

Підлягали реабілітації всі громадяни, заслані і вислані з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

Реабілітованим, які мають право на передбачені цим законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України (постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.1991 р. №48). „Посвідчення реабілітованого” є підставою для отримання пільг, що надаються реабілітованим громадянам відповідно до статті 6 Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”.

VIII. Законом України від 26 квітня 2001 року № 2402-III „Про охорону дитинства” дається визначення таких осіб:

- дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше;

- дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки;

- діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошення їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місце знаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'ями, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти;

- дитина, розлучена із сім'єю – дитина, яка прибуває чи прибула на територію України без супроводу батьків чи одного із них, діда чи баби, повнолітніх брата чи сестри або опікуна чи піклувальника, призначених відповідно до законодавства країни походження, або інших повнолітніх осіб,

які до прибуття в Україну добровільно чи в силу звичаю країни походження взяли на себе відповідальність за виховання дитини;

- безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання;

- дитина-біженець – дитина, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань. або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань;

- дитина, яка потребує додаткового захисту – дитина, яка не є біженцем, але потребує захисту, оскільки вона була змушена прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок виникнення загрози її життю, безпеці чи свободі в країні нахождення через побоювання застосовування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;

- діти, які потребують тимчасового захисту – діти, які є іноземцями та особами без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження;

- неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей);

- багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років;

- прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання;

- дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на

виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, уточнюється у Законі України від 13 січня 2005 року № 2342-IV „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”. У цьому законі даються визначення термінів „дитина-сирота”, „діти, позбавлені батьківського піклування”, „особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, „діти-вихованці”, „батьки-вихователі”, „прийомні діти”, „прийомні батьки”, „випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”. Відповідно до цього закону:

- особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до тих, що позбавлені батьківського піклування;

- діти-вихованці – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до дитячого будинку сімейного типу;

- батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання не менш як п’ять дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування, та яким за рішенням органів опіки та піклування, надано статус батьків-вихователів;

- прийомні діти – діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім’ї;

- прийомні батьки – подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що взяли на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт і/або дітей, позбавлених батьківського піклування;

- випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – особи, які перебували на повному державному забезпеченні у закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і закінчили своє перебування у зазначеному закладі у зв’язку із закінченням навчання.

Правовий статус цих осіб у більшості випадків підтверджується відповідним документом, що є підставою для отримання тих чи інших видів соціального забезпечення. Так, районною, районною у м.м.Києві та Севастополі адміністрацією, виконавчим органом міської та районної у місті ради за поданням служби у справах дітей приймається рішення про надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. У рішенні зазначаються прізвище, ім’я, по батькові дитини, дата народження, обставини, за яких вона залишилась без батьківського піклування, документи, які підтверджують ці обставини, та форма влаштування дитини (п.22 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов’язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. №866). Статус багатодітної сім’ї і дітей з такої сім’ї підтверджується посвідченням батьків багатодітної сім’ї та посвідченням

дитини з багатодітної сім'ї (Порядок виготовлення і видачі посвідчень батьків та дитини з багатодітної сім'ї, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2010 року № 209).

IX. У законодавстві даються визначення й інших категорій осіб, зокрема:

- **сім'я** – це особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Права члена сім'ї має одинока особа. **Малозабезпечена сім'я** – це сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї (ст.1 Закону України від 1 червня 2000 року № 1768-III „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”);

- **особа, яка не має права на пенсію**, – це особа, яка досягла віку 63 років та не має права на пенсію відповідно до чинного законодавства. **Одинока особа** – це особа, яка не має працездатних родичів, зобов'язаних за законом її утримувати (ст.1 Закону України від 18 травня 2004 року № 1717-IV „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”);

- **безробітний** – це особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших, передбачених законодавством, заходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи. **Зареєстрований безробітний** – це особа працездатного віку, яка зареєстрована в територіальному органі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, як безробітна і готова та здатна приступити до роботи. **Молодий працівник** – це громадянин України віком до 35 років, випускник професійно-технічного або вищого навчального закладу, який у шестимісячний строк після закінчення навчання працевлаштувався самостійно або за направленням навчального закладу чи територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, та продовжує працювати протягом трьох років за кваліфікацією, яку він набув під час навчання, у тому числі незалежно від місця першого працевлаштування. **Особи працездатного віку** – це особи віком від 16 років, які не досягли встановленого статтею 21 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” віку. **Працездатні особи** – це особи віком від 16 років, які проживають на території України і за станом здоров'я здатні до активної трудової діяльності (ст.1 Закону України від 5 липня 2012 року № 5067-VI „Про зайнятість населення”);

- **молодь**, молоді громадяни України – це громадяни України віком від 14 до 35 років. **Неповнолітні** – це громадяни віком до 18 років. **Молода сім'я** – це подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років (ст.1 Закону України від 5 лютого 1993 року № 2998-XII „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”);

- **бездомна особа** – це особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. **Безпритульна особа** – це повнолітня особа, яка проживає на

вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі життя в приміщеннях, що перебувають в аварійному стані. **Особа, яка має притулок** – це особа, яка отримує послугу тимчасового притулку в закладах для бездомних осіб та інших соціальних закладах і установах, що надають такий притулок (ст.1 Закону України від 2 червня 2005 року № 2623-IV „Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей”);

- **звільнені особи** – це особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом (ст.1 Закону України від 17 березня 2011 року № 3160-VI „Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”);

- **біженець** – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок неогрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань (ст. 1 Закону України від 8 липня 2011 року № 3671-VI „Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту”).

Указані особи мають право за наявності передбачених законом підстав на ті чи інші види соціальної підтримки.

Наведений перелік осіб, які мають право на пільги та додаткові види соціального забезпечення, не є вичерпним.

Тема 3.5. Соціальні пільги за кордоном

3.5.1. Пільги малозабезпеченим

Додаткові права у сфері соціального забезпечення (як говорять в Україні) пільги мають і громадяни зарубіжних країн. Кожна держава має власну систему заходів соціальної підтримки своїх громадян. Соціальні пільги в інших країнах можна розглядати як за їх видами, так і за категоріями їх отримувачів.

У **Німеччині** для таких осіб існує ряд пільг у різних життєвих сферах, що надаються як на державному, так і на регіональних рівнях різними організаціями та відомствами. У великих містах діють благодійні організації, що здійснюють забезпечення бідних людей безкоштовними продуктами харчування, одягом та меблями. Існують організації, що безкоштовно надають консультації із соціальних питань, питань освіти та отримання спеціальності. При первісному обладнанні житла малозабезпечені можуть звернутися у соціальне відомство з проханням про виділення коштів на придбання необхідного домашнього майна (покриття для підлоги, гардин, холодильника

пилососа, освітлювальних приборів тощо). За наявності підстав соціальне відомство виділяє або фіксовану середню суму для придбання подібних речей, або конкретну суму, виходячи з фактичних потреб. У другому випадку працівники соціального відомства можуть проводити інспекцію житла і на місці оцінити, у чому дійсно у людини є потреба, і лише після цього виділяються кошти з міської казни.

Особи, які отримують різні види допомоги від держави, мають право на звільнення від сплати щомісячного податку на телевізор і радіоприймач, а також знижки на телефонні переговори всередині держави зі стаціонарних телефонів. Малозабезпечені громадяни можуть зі знижками користуватися послугами бібліотек, музеїв, плавальних басейнів, у певних випадках отримувати безкоштовну правову допомогу.

Малозабезпеченим громадянам належить фінансова допомога на оплату житла незалежно від того, чи наймають вони житло або воно є їх власністю. Розмір житлових дотацій визначається трьома факторами: 1) числом осіб, які спільно проживають і ведуть спільно господарство; 2) сукупним доходом усіх цих осіб із усіх джерел; 3) розміром фактичної плати за наймане житло чи витрат на його утримання. Житлова допомога не виплачується отримувачам соціальних допомог.

Згідно з офіційними даними ЄС, бідною вважається людина, яка отримує менше 60% середнього доходу в її країні. За цією методикою бідними вважається 13% німців, тобто межа бідності в країні вже кілька років становить 781 євро на місяць (деякі вчені заявляють про 880 євро і при цій цифрі за межею бідності знаходиться 18% німців).

У Німеччині існують два типи допомог соціальної підтримки, а саме: 1) соціальна допомога у вузькому розумінні, що підтримує доходи домогосподарств, які не можуть забезпечити себе засобами до існування; 2) полягає в наданні допомоги при особливих обставинах (інвалідність, довгострокова непрацездатність, хвороба тощо). Допомоги надаються на підставі перевірки нужденності. Допомоги обох типів можна отримувати одночасно. У повному вигляді соціальна допомога складається з чотирьох компонентів: допомоги стандартного розміру, особливі доплати, одноразові допомоги і житлові субсидії.

У **Швеції** особи з чистим доходом, що нижчий установленого нормами чи іншими директивами, і які не можуть заробляти на життя тим чи іншим способом, мають право на соціальну допомогу. Для отримання такої допомоги заявник подає заяву в бюро соціального забезпечення разом з даними про склад своєї сім'ї, джерела доходу, майно, витрати, пов'язані з оплатою житла та іншими потребами. Соціальний працівник розглядає заяву, перевіряє дані, які надані заявником, та здійснює розрахунок розміру соціальної допомоги. Ця допомога призначається, як правило, на місяць. Через кожен місяць процедура звернення та призначення соціальної допомоги повторяється.

Соціальна допомога передбачає засоби до існування на такі цілі: 1) харчування, одяг і взуття, ігри та дозвілля, товари народного споживання, охорона здоров'я, гігієна, щоденна газета, телефон, пакет телепрограм:

2) утримання житла, оплата електроенергії, проїзд на роботу, страхування житла, внески за членство в профспілці і страховому товаристві по безробіттю.

В Японії існує програма надання соціальної допомоги, що базується на таких принципах: 1) держава відповідає за надання допомоги нужденним людям; 2) кожен громадянин має право на соціальну допомогу незалежно від статі, соціального походження і причин нужденності (до уваги, перш за все, береться його економічне становище); 3) держава гарантує право людей на повноцінний і гідний спосіб життя на мінімальному рівні; 4) допомога надається лише після того, як заявником були використані всі наявні можливості і зусилля виходу із ситуації, що склалася. Програма фінансується за рахунок податкових відрахувань.

Японці можуть отримати соціальне забезпечення за рахунок: 1) Програми соціального забезпечення для людей з фізичними вадами чи психічними розладами, дітей, людей похилого віку тощо; 2) медичних послуг за державний рахунок хворих на туберкульоз, постраждалих на виробництві і т.ін.; 3) державних пенсій; 4) субсидій на освіту. У випадку відсутності достатніх засобів до існування японці можуть звертатися у відділ соціального забезпечення за соціальною підтримкою відповідно до Програми надання соціальної допомоги. Упродовж 14 днів приймається рішення про надання соціальної допомоги з урахуванням як результатів перевірки, так і показника прожиткового мінімуму. Сума допомоги розраховується як різниця між розміром прожиткового мінімуму та розміром підтвердженого доходу заявника. Програма надання соціальної допомоги передбачає оплату витрат на: 1) проживання; 2) житло; 3) освіту; 4) догляд; 5) потреби медичного характеру (лікування). Підтверджений дохід ураховується у стандартній сумі за кожною вищевказаною статтею витрат, а сума, якої не вистачає, виплачується як допомога.

Крім вищеназваних допомог (проживання, на житло, освіту, догляд, лікування), передбачена виплата таких додаткових допомог: 1) допомога по вагітності та пологах; 2) допомога на професійну підготовку; 3) допомога на поховання.

Домогосподарствам, що отримують державну соціальну допомогу, надані певні пільги: 1) вони звільняються від сплати податку на жителів та сплати ліцензійного телевізійного збору; 2) велика частина соціальних послуг престарілим, інвалідам та дітям надаються безкоштовно; 3) державне житло малозабезпеченим надається в першу чергу; 4) при труднощах, що пов'язані з низькими доходами, вони звільняються від оплати квартплати.

В Угорщині соціальна допомога, зокрема, включає: 1) регулярну допомогу дітям; 2) одноразову виплату на дитину при надзвичайних ситуаціях; 3) допомогу на придбання житла. Відповідальність за організацію адресних програм соціальної допомоги несуть місцеві органи. Усі сім'ї, у яких тимчасово чи тривалий час існують фінансові труднощі і які не спроможні самотійно покращити свій матеріальний стан, мають право на тимчасову допомогу. Регулярна допомога дітям або додаткова сімейна допомога надається на підставі перевірки нужденності дітям і підліткам до 25 років із сімей з

подушним доходом нижче мінімальної пенсії. Одноразова виплата на дитину в надзвичайних ситуаціях надається сім'ям з дітьми у випадку, коли в даній сім'ї важка життєва ситуація або тимчасово не вистачає засобів до існування. Можлива допомога у вигляді надання знижки (до 100%) в оплаті харчування в школі чи дитячому садку. Для молоді передбачена допомога на придбання житла. Така допомога надається особам у віці 18-24 роки, які два роки перебували на державному утриманні і в яких гроші та майно не перевищують 50-кратного розміру мінімальної пенсії по старості.

У США діє дуже складна і розгалужена система надання соціальної допомоги, яка функціонує на рівні держави, окремих штатів, графств і муніципалітетів. Окремі програми реалізують бізнес-структури і профспілки. У країні в наданні соціальної допомоги малозабезпеченим важлива роль належить благодійним організаціям, приватному бізнесу та церкві. Ці структури надають фінансову підтримку, беруть на себе догляд, наприклад, за дітьми, психологічну підтримку у важких ситуаціях, сприяють в отриманні освіти тощо. Багаточисельні волонтери надають послуги безоплатно. При цьому слід мати на увазі, що в США соціальна політика будується на тому, що основна відповідальність за особисте благополуччя людини лежить на ній самій, а розраховувати на допомогу держави, общини чи етнічної групи має тільки той, хто не в змозі самотійно прогородувати себе і свою сім'ю.

У країні існує багато великих і дрібних програм адресної соціальної допомоги малозабезпеченим, що діють на різних рівнях. Основне завдання цих програм – повністю чи частково компенсувати нестачу засобів на задоволення мінімально необхідних потреб як особи, так і її сім'ї. Умовами надання допомоги є, по-перше, дохід нижче певного рівня і, по-друге, відсутність чи безробіття одного з батьків. Допомога надається як у грошовій формі (допомоги і податкові пільги), так і в натуральній (послуги і товари). Пріоритет надається натуральним видам допомоги, щоб запобігти використанню допомог не за призначенням. Критерієм для визначення нужденності є показники межі бідності для різних категорій населення, які щорічно публікує Бюро перепису США. При цьому враховується склад сім'ї, етнічна приналежність, місце проживання, рід занять, джерела доходів, освіта, житлові умови тощо.

Програми соціальної допомоги, в які, наприклад, включені сім'ї з дітьми, групуються за такими напрямками:

- програми підтримки доходів: 1) тимчасова допомога нужденним сім'ям (її отримувачі мають право на отримання інших видів соціальної допомоги без перевірки доходів); 2) податкові пільги;
- продовольча допомога: 1) продовольчі талони; 2) безкоштовні і пільгові шкільні сніданки і обіди; 3) спеціальне додаткове харчування для жінок із дітьми до 5 років; 4) харчування дітей у денних дитячих центрах;
- медична допомога і медичне обслуговування: 1) Медикейд; 2) державне медичне страхування дітей; 3) центри медичного обслуговування;

- житлова допомога: 1) будівництво соціального житла для бідних; 2) субсидії на придбання і будівництво власного житла; 3) субсидії на оренду і опалення житла;

- освітні програми: 1) сприяння в отриманні освіти і професійної підготовки; 2) Хедстарт;

- соціальні послуги: 1) забезпечення догляду за дітьми осіб, які навчаються і працюють та отримують певні види соціальної допомоги; 2) сприяння в усиновленні дітей і допомога прийомним сім'ям; 3) допомога безпритульним дітям; 4) юридична і психологічна допомога підліткам; 5) допомога дітям – жертвам злочинів і сімейного насильства; 6) розшук батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Медикейд – програма, що передбачає надання та оплату медичних послуг, які включають догляд вдома, а також ліки. Ці послуги надаються через центри медичного обслуговування. Хедстарт - програма, метою якої є забезпечення повноцінного розвитку та підготовки до школи дітей з бідних сімей. Вона передбачає надання ряду медичних і освітніх послуг дітям до 5 років і їх сім'ям, а також вагітним жінкам.

3.5.2. Пільги багатодітним сім'ям

Франція. Це країна з високою народжуваністю в континентальній Європі. З 1921 року діє державна програма «Велика сім'я». Багатодітним сім'ям надаються податкові пільги. Кожна наступна дитина зменшує базу оподаткування. У зв'язку з цим сім'я з чотирма дітьми практично взагалі не платить податків. Ця пільга поширюється на всіх громадян незалежно від їх доходу.

Німеччина. У багатодітних сім'ях за народження кожної дитини мати отримує додатковий податковий бонус. Право на отримання дитячої допомоги мають усі громадяни країни, які мають дітей і проживають з ними: це 154 євро на дитину (у сім'ї, де є не більше трьох дітей) і 179 євро на кожну наступну дитину.

Швеція. Багатодітні сім'ї отримують суттєву прогресивну допомогу, розмір якої зростає з народженням чергової дитини. При цьому, якщо заробітна плата батьків не досягає прожиткового мінімуму, багатодітній сім'ї нараховується додаткова допомога для оплати житла, дитячих дошкільних установ або спеціальних талонів на продукти харчування.

Фінляндія. Багатодітним сім'ям, а також матерям чи батькам-одинакам не надаються якісь пільги, але видаються різні допомоги. Наприклад, усім жінкам, незалежно від їх громадянства, дарується пакет для новонароджених, який містить все, що необхідне новонародженому впродовж першого року життя. Загальна вартість такого «пакета» декілька сот євро.

Польща. Право на спеціальну допомогу багатодітні сім'ї мають при умові, якщо дохід на кожного члена сім'ї складає у перерахунку менше 125 доларів у місяць. Якщо в сім'ї є дитина-інвалід і один із батьків не працює, а зайнятий лише доглядом за цією дитиною, то допомога збільшується вдвічі.

Чехія. До пільг відноситься зниження пенсійного віку для матерів: кожна народжена дитина зменшує на рік вік її виходу на пенсію.

Іспанія. Для багатодітних сімей визначено декілька сфер, на які поширюються ті чи інші пільги: 1) знижка при купівлі житла – до 40%; 2) оплата навчання дітей в університеті; 3) перебування дитини в дошкільному закладі; 4) підручники і талони на харчування в шкільній їдальні; 5) повернення частини прибуткового податку, сплаченого багатодітними батьками – до 400 євро в рік.

3.5.3. Пільги пенсіонерам

Добробут осіб похилого віку залежить від розміру призначених їм пенсій. У більшості країн діє принцип, що гроші ходять за пенсіонерами, і це дає їм можливість вибору місця проживання на пенсії. Привабливість держави для проживання пенсіонерів визначається за такими основними критеріями: 1) якість медичного обслуговування; 2) вартість життя; 3) кліматичні умови; 4) розвиненість інфраструктури; 5) наявність спеціальних програм щодо підтримки пенсіонерів; 6) відношення місцевого населення до пенсіонерів. Створення комфортних умов для проживання осіб похилого віку, у свою чергу, сприяє економічному зростанню національних економік.

Для пенсіонерів із багатьох країн такими державами є Панама, Мексика, Еквадор, Нова Зеландія, Коста-Рика, Гондурас, Австрія, Республіка Нікарагуа, Аргентина, Кіпр тощо.

Наприклад, у **Панамі** зарубіжні пенсіонери можуть користуватися такими пільгами: 1) можливість необмеженого проживання в країні, незалежно від тривалості перебування в ній; 2) звільнення від податків на власність упродовж 20 років; 3) звільнення від податків на зароблені доходи поза країною; 4) звільнення від податків на імпортовані товари для власних потреб та автомобілі; 5) знижки до 50% на вартість авіабілетів, на послуги готелів і курортів, при відвідуванні популярних ресторанів і мережі підприємств швидкого харчування, а також розваг (кіно, театри, спортивні і культурні заходи); 6) знижки до 50% і переваги в банках при отриманні позик, на відсоткові ставки по закладах і на вартість додаткових послуг, необхідних для завершення угоди купівлі-продажу нерухомості; 7) знижки до 25% на всі професійні і технічні послуги, включаючи комунальні платежі і електроенергію; 8) знижки до 20% при лікуванні наркотиками і на послуги охорони здоров'я, включаючи госпіталізацію, стоматологію і офтальмологію, на вартість будь-яких протезів, допоміжні пристрої і апарати.

У кінці 90-х років XX століття процес переселення непрацюючих пенсіонерів у країни з більш м'якими кліматичними умовами, більш низькою вартістю споживчого кошика та більш високим рівнем медичного обслуговування захопив країни СНД. Зріс потік переселенців на Кіпр, у Болгарію, Португалію, Турцію та в деякі інші держави. Поки що це можуть собі дозволити особи з високою пенсією (для України) чи середньою (Росія). З часом ця тенденція буде тільки посилюватися.

У країнах з відносно високими розмірами пенсій пенсіонери спроможні самотійно повністю сплатити вартість товарів, життєвих благ, послуг, необхідних їм для нормального життя. Тому у таких державах не розвинута

система соціальних пільг, а якщо вони й є, то їх перелік не значний. Інша ситуація там, де розмір пенсії невеликий і людина без допомоги суспільства неспроможна себе нормально утримувати. У таких країнах розвинута система найрізноманітніших пільг, що служать додатком до призначених пенсій (допомог). Для осіб, які не заробили трудову пенсію, існує система заходів соціальної підтримки з боку держави, але навряд чи їх можна назвати пільгами.

В **Іспанії** для пенсіонерів за рахунок дотацій місцевої влади проїзд у міському транспорті коштує значно дешевше. У деяких провінціях країни проїзд для пенсіонерів взагалі безкоштовний, а на залізниці та авіарейсах вони сплачують за квитки на 25% менше. Пенсіонери також мають право безкоштовно або за символічну плату відвідувати музеї і навіть футбольні матчі. Крім того, їм пропонуються різноманітні тури, у т.ч. за кордон (із 50% знижкою вартості курортних путівок). Основною пільгою для пенсіонерів є безкоштовне придбання ліків (рецепти виписуються на червоних бланках, що передбачає їх безоплатне отримання). Окуляри пенсіонери також можуть придбати за півціни. Ця пільга поширюється і на пенсіонерів з інших країн Євросоюзу, які постійно мешкають в Іспанії.

У **Польщі** малозабезпечені пенсіонери мають пільги на проїзд, ліки, безкоштовну медицину, а також адресні дотації на оплату житла та комунальних послуг. Люди похилого віку (ті, кому понад 75 років) отримують спеціальну надбавку до пенсії (35 доларів на місяць), призначену для оплати догляду за ними. У Польщі відбулась заміна натуральних допомог грошовою, що надається з урахуванням матеріального стану людини.

У **США** особливих пільг для пенсіонерів немає, але це компенсується низькими цінами, а також акційними пропозиціями, розпродажами на харчування, одяг та інші споживчі товари.

У **Фінляндії** пільг для пенсіонерів небагато, але в країні діє розвинута система надання різних видів допомог і дотацій з державного бюджету (на компенсацію частки витрат на оплату перебування в лікарні чи ліків, якими люди з хронічними захворюваннями змушені користуватися постійно). Пільгами на проїзд у залізничному транспорті і в міжміських автобусах користуються всі пенсіонери. В обмін на пенсію або її частину пенсіонери можуть бути влаштовані до будинку престарілих, де отримуть житло, якісне харчування і хороший догляд. У країні є пенсійні будинки, де можна орендувати або купити квартиру і жити під постійним наглядом чергової медсестри та кількох людей з обслуговуючого персоналу. Такої категорії, як «ветерани праці», фінське законодавство не передбачає.

У **Німеччині** соціальних пільг майже не існує. Регулювання всіх привілеїв і пільг для окремих груп населення здійснюється через податкове законодавство (пільги на прибуток). Для пенсіонерів існує Федеральна пенсійна каса, що виплачує їм основну пенсію, крім того, існують додаткові страхові виплати пенсіонерам або доплата до пенсії від колишнього роботодавця. Пенсіонери можуть мати пільги від власників установ, що надають послуги (знижки на залізничні квитки за наявності дисконтної картки, пільги при користуванні підйомниками на гірськолижних курортах тощо). Зазвичай,

пенсіонери живуть в орендованому житлі (орендатори захищені законом і купівля житла не в моді) і при погіршенні стану здоров'я переїжджають у спеціальні (пенсійні) будинки з цілодобовим чергуванням лікарів, кафетерієм і т.д. Рідше німці переїжджають у будинки престарілих – тільки самотні особи, що за віком не здатні за собою повноцінно доглядати.

В Ізраїлі виплати складаються з двох частин: пенсії по старості та виплати з пенсійної каси. Якщо пенсіонер не заробив виплату з пенсійної каси або вона не дотягує до прожиткового мінімуму, йому надають допомогу. Крім того, при виході на пенсію людині призначається велика виплата: середній дохід помножений на кількість років стажу. Пенсіонери мають пільги на земельний податок, податок на телебачення і т.ін.

У колишніх республіках СРСР діє розгалужена система соціальних пільг, але і там іде процес їх зменшення та скасування і переведення натуральної допомоги в грошову. Наприклад, у Литві є пільговий проїзд по місту і країні (дешевше на 5-80%), компенсація протезування зубів, 50% знижка на ліки, пільгові збори за оренду землі, вивезення сміття і т.ін. Російські пенсіонери мають доплату за проїзд та комунальні послуги, пільги в аптеках тощо.

3.5.4. Пільги інвалідам

У світі нараховується 650 млн. інвалідів, що становить 10% населення. На долю країн, що розвиваються, припадає 80% інвалідів. З 258 держав і державних утворень лише в 45 країнах є закони проти дискримінації інвалідів та їх правового становища.

Первісно в країнах інваліди забезпечувались пенсіями і допомогою, створювались спеціалізовані заклади для проживання, навчання та праці, тобто державами здійснювалась політика по ізоляції таких людей від суспільства. У цій ситуації інвалідам надавались і відповідні пільги.

Ситуація змінилася, коли в другій половині ХХ ст. цивілізовані країни взяли курс на інтеграцію інвалідів у суспільство. У законодавчому порядку було проголошено, що інваліди користуються рівними правами і мають рівні можливості зі здоровими людьми, та встановлена відповідальність за їх дискримінацію. Прийнятими заходами усувались фізичні і психологічні бар'єри на шляху до доступного середовища. Розпочався процес зменшення та ліквідації спеціалізованих закладів для інвалідів. Вони стали навчатися в звичайних школах, їх влаштували на роботу на звичайні підприємства, але зі створенням при потребі спеціальних робочих місць. Інваліди залишались жити у своїх сім'ях та звичайних житлових умовах, але пристосованих до їх потреб тощо. Усе це зумовило надання інвалідам відповідних пільг, що часто носять колективний, але не індивідуальний характер.

Швеція. Соціальна політика щодо інвалідів у Швеції є найбільш ефективною у світі. Їх там називають «людьми з підвищеними потребами». У цій країні кожна така людина відчуває себе гідним членом суспільства, отримує професію, має роботу відповідно до стану свого здоров'я та більш-менш справедливу заробітну плату. Найбільшим досягненням є те, що здорові люди не вважають інвалідів людьми другого сорту.

Видами підтримки інвалідів є:

- консультативні послуги і підтримка, що полягають у психологічній та фізичній (лікувальна гімнастика) реабілітації. Дитина отримує допомогу від цілої групи професіоналів. Відповідає за це регіональна рада, де є всі необхідні спеціалісти;

- персональний асистент надається людині, яка сама не може справитися з необхідними функціями. Фінансується муніципалітетом (якщо допомога необхідна до 20 год. на тиждень) або страховою касою (якщо допомоги потребують більше 20 год. чи цілодобово). З цими грошима можна найняти як державного, так і приватного асистента з обумовленням того, що він мусить робити. При дуже важких відхиленнях особа може претендувати на декількох асистентів. Таку послугу отримує в середньому біля 4000 інвалідів;

- супроводжуючий, що надається на декілька годин на тиждень за рахунок муніципалітету у випадку функціональних розладів, що стосуються тільки здатності до самостійного пересування;

- контактна особа. Це співробітник за наймом, який виконує роль друга. Такі особи отримують невелику винагороду за те, що сходять з підопічним в кіно, на футбол тощо;

- служба заміщення родичів. Співробітник муніципалітету заміщує батьків, якщо їх з тих чи інших причин немає вдома або вони зайняті;

- короткострокове проживання поза домом. Дитину чи підлітка перевозять у спеціальний будинок для короткострокового проживання, як правило, на вихідні чи раз у місяць, а літом у табір;

- продовжений день. На нього залишаються всі діти, але для інвалідів як у школі–десятирічці, так і в чотирирічній гімназії це особливо важлива послуга, оскільки батьки не зобов'язані закінчувати роботу раніше;

- проживання у соціальних сім'ях чи будинках. Це турбота про батьків, які можуть поїхати на вихідні чи у відпустку. Також соціальний будинок чи сім'я надається дитині, що навчається в іншому місті;

- групові житла або житла з наданням послуг. Форма проживання, що замінює колишні інтернати. Найчастіше це практикується для людей з дуже складними обмеженнями. Звичайно, у такому будинку живе 4-5 чоловік, кожний з яких має свою маленьку повноцінну квартиру, але всі вони мають виходи в загальне приміщення, де постійно знаходяться співробітники і де можна проводити спільні трапези, спілкуватися. У той же час приватний простір недоторканий – інвалід може знаходитися в себе у квартирі, де є все необхідне;

- денне проведення часу. По-суті, це реалізація права на роботу для людей з обмеженими можливостями, багато з яких хоча і отримують пенсію, мають сили і бажання що-небудь робити. Створені спеціальні центри денних занять, інваліди працюють у кафе – варять кофе або в конторах копіюють документи.

До речі, з 1968 року всі діти-інваліди отримали рівні права на освіту і всі вони пішли в школу. Завдання школи – підготувати дітей до самостійного життя. Витрати на навчання кожного інваліда батькам компенсує муніципалітет. Школа визначає суму витрат на дитину, а муніципалітет схвалює такий кошторис.

Люди з підвищеними потребами можуть звертатися за муніципальними допомогоюми на адаптацію свого житла. Адаптація може включати такі заходи, як усунення порогів і сходів біля дверей, установку поручнів, розширення отворів дверей, монтаж автоматичних пристроїв для автоматичного відчинення дверей та спеціалізованих підйомників. Право на таку допомогу поширюється на осіб зі всіма видами функціональних обмежень, включаючи порушення функцій руху, розладу зору і психіки та алергії.

Інваліди можуть отримати фінансову допомогу на придбання чи адаптацію машини від Агентства по соціальному страхуванню. Право на таку допомогу мають особи з болями, дихальною недостатністю, розладами руху, порушенням вестибулярного апарату. Допомогу на автомобіль мають також батьки дітей-інвалідів.

Держава відповідальна за надання допомоги в пошуку і отриманні інвалідом роботи. У цьому державі допомагають приватні агентства на ринку праці. Роботодавці, що наймають інвалідів, мають право на субсидування їх зарплати.

США. Інваліди в першу чергу забезпечуються пенсією і страхуванням від нещасних випадків. Місцеві органи влади в межах своєї території відповідають за соціальну підтримку інвалідів через спеціалізовані інвалідні організації та фонди шляхом надання соціально-побутових і транспортних послуг, надання роботи, освіти, проведення адаптаційних заходів, виплати спеціальних допомог і компенсацій. Квартири інвалідів переобладнуються з метою створення умов для нормального і незалежного побуту і самообслуговування.

Одним із пріоритетних напрямків соціальної політики уряду є створення для інвалідів у великій кількості і кращої якості різноманітних допоміжних пристроїв. До них відносяться автомобіль, інформаційно-текстова апаратура до телевізора, телефон із підключеним дисплеєм, пристрої, що дозволяють займатися посильними видами спорту та фізичними вправами тощо. Для їх придбання інваліду виплачують спеціальні допомоги. Штатам виділяються кошти на програми з метою інформування громадян про наявні допоміжні пристрої і допомогу людям у їх виборі й отриманні тих, які їм підходять.

Засоби допоміжної техніки для інвалідів поділяються на 10 основних категорій. Пристосування для допомоги у повсякденному житті з такими чисто побутовими функціями, як приготування їжі, харчування, миття, вдягання і роботи вдома. Це засоби, що посилюють комунікацію, і альтернативні засоби комунікації, котрі дозволяють людям, які мають обмежені мовні можливості, спілкуватися з іншими. Пристрої для управління комп'ютером, що задовольняють потреби тих, хто не може користуватися звичайними клавіатурами, мишками і екранами. Системи контролю оточуючого середовища, що дають можливість управляти побутовими приладами,

системами безпеки і т.ін. Модифікації для дому і робочого місця, зокрема, такі, як з'їзди, підйомники, переобладнані ванні кімнати чи інше облаштування приміщень, що зменшують чи усувають різні бар'єри. Протези і ортопедичні вироби, що замінюють, посилюють чи заміщують відсутні або з недостатками частини тіла чи покращують когнітивні функції. Пристрої для сидіння і зміни пози, що поліпшують стійкість, опору та інші характеристики інвалідних колясок й інших систем для сидіння. Пристосування для людей з послабленим зором, які підвищують чи замінюють здатність бачити предмети. Пристосування для людей з ослабленим слухом, які підвищують чи замінюють здатність чути у різних ситуаціях. Мобільні пристосування, що підвищують можливість людей пересуватися. Модифікації автомобілів, які підвищують можливості людей користуватися транспортними засобами. Призначення всієї цієї техніки – дозволити людям з різного роду вадами жити більш успішним, продуктивним, що приносить радість, життям.

Законодавство забороняє через вади відмовляти у прийомі до державних шкіл дітей-інвалідів. Затверджені спеціальні програми навчання інвалідів. Розширені права батьків дітей-інвалідів в освітній сфері. Уряди штатів зобов'язані резервувати не менше 10% федеральних грантів, отриманих на потреби професійного навчання для навчання студентів-інвалідів. У країні існує розгалужена мережа установ із професійної підготовки, консультування і працевлаштування інвалідів. Ними здійснюється діяльність із фізичної і психологічної реабілітації, забезпечення допоміжними технічними засобами, професійна підготовка і працевлаштування як на підприємствах з полегшеними умовами праці, так і на великих заводах і фабриках.

Роботодавці, які відмовляються надавати роботу інваліду, обкладаються значним штрафом, а ті, що приймають інвалідів на роботу, мають пільги з оподаткування. Квотування робочих місць для інвалідів у США немає. Діяльність з професійної реабілітації інвалідів контролюється Президентським комітетом із працевлаштування інвалідів. Президент США щорічно звітується з питань навчання і працевлаштування інвалідів, а також їх заробітної плати. У країні відмічається День інваліда.

Кожен американський штат має своє законодавство щодо інвалідів. Нормативні акти окремих штатів містять такі положення: 1) усі банкомати повинні використовувати аудіо- і візуальні системи інформування клієнтів; 2) бензоколонки зобов'язані надавати повний сервіс для людей з інвалідністю; 3) на всіх публічних слуханнях повинні надаватися при потребі послуги сурдоперекладача; 4) усі програми субсидування житла, що фінансуються з казни, повинні передбачити можливість поселення людей з інвалідністю; 5) у багатоповерхових будинках необхідно передбачити спеціальний план евакуації інвалідів у екстрених випадках; 6) усі виборчі дільниці повинні бути обладнані урнами, якими зручно користуватися сліпим, та мати зручні в'їзди для колясочників.

Англія. Люди з фізичними чи розумовими вадами, які старші 65 років, можуть найняти собі сиділку або помічника за рахунок місцевого муніципалітету. Для цього їм виплачується щотижнева допомога, розмір якої

залежить від групи інвалідності і складає від 41,65 фунта стерлінгів до 62,25 фунта на тиждень. Процедура отримання цієї допомоги максимально спрощена. Для дітей-інвалідів та інвалідів віком до 65 років виплачується така сама допомога, але вона проходить за іншою графою. При цьому, якщо людина отримує допомогу по інвалідності, то вона також забезпечується пільговим тарифом на оплату житла і деяких комунальних послуг, на отримання ліків та спеціальних пристосувань, що необхідні при інвалідності.

Акт про рівні права 2010 року гарантує відсутність дискримінації інвалідів у таких ситуаціях: 1) доступ в кафе, магазини, банки, кінотеатри, культові заклади та інші організації, що надають товари і послуги; 2) операції з купівлі-продажу або оренди землі чи іншого майна; 3) доступ і вступ в ряди закритих приватних клубів з кількістю учасників 25 і більше; 4) доступ до державних органів влади. Указаний акт регламентує й інші сфери спільної діяльності, зокрема, партнерство в бізнесі, підрядні роботи, робота за контрактом і суміщена зайнятість. Недопустимою вважається дискримінація чи особливе відношення до людей з обмеженими можливостями з боку роботодавців. Останні зобов'язані вносити розумні корективи у виробничий процес, які роблять участь інвалідів у ньому можливим. У країні розроблена особлива система захисту людей, яких помилково сприймають як інвалідів.

У питаннях оздоровлення Акт регламентує вільний доступ інвалідів до соціального і медичного сервісу (послуги окремих лікарів та лікарень у цілому). Лікувальні установи зобов'язані вносити корективи з тим, щоб їхніми послугами могли скористатися люди з різними можливостями. Акт установив рівні права для всіх у питаннях отримання освіти як дітьми і студентами, так і дорослими.

Права людей з душевними хворобами, особливості їх оцінки і лікування регулює Акт про психічне здоров'я 1983 року. Продовжує діяти Закон про розумові здібності, який покликаний захищати осіб із низькими розумовими здібностями і/або психічними відхиленнями. Цей нормативно-правовий акт визначає чіткі рамки прийняття рішень для такої категорії інвалідів і спеціалістів, які з ними працюють.

Інваліди мають можливість користуватися будь-яким транспортом. Крім звичайних міських засобів пересування, інваліди мають доступ до інфраструктури дальніх поїздок (залізничні станції і автовокзали). Інваліди мають право на розумні корективи роботи будь-яких транспортних установ, наприклад, інформація повинна надаватися у тому форматі, який є доступний для прочитання людьми з обмеженими можливостями.

Німеччина. Визнання інвалідності означає встановлення ступеня інвалідності, тобто оцінювання зниження участі в громадському житті, що вимірюється у відсотках від 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 і 100%. Цей показник нічого не говорить про працездатність на конкретному робочому місці і не залежить від характеру виконуваної роботи. Визнання інвалідності зі ступенем 50% і вище (60, 70, 80, 90, 100) вважається важкою формою інвалідності і інваліду видається «Свідоцтво про інвалідність у важкій формі». Таке свідоцтво пред'являється інвалідом у випадках, коли вони бажають скористатись

належними їм правами, а також служить підставою для отримання спеціальних компенсацій і пільг, наприклад, особливого захисту при звільненні, збільшення на тижднів відпустки чи податкових пільг.

При інвалідності 20, 30, 40% «Свідоцтво про інвалідність у важкій формі» не видається, а інвалід отримує інші документи, що підтверджують його інвалідність. Якщо особи з такими документами не можуть улаштуватись або утриматись на роботі, вони отримують відповідну підтримку від держави. На біржі праці вони можуть оформити урівнення в основних правах з інвалідами, які мають тяжку форму. У цій ситуації на них поширюються всі основні пільги для тих, хто має «Свідоцтво про інвалідність у важкій формі», за виключенням таких як, наприклад, тижнева додаткова відпустка чи право на безоплатний проїзд у громадському транспорті.

Права і пільги інваліда залежать від того, які особливі відмітки були проставлені в його «Свідоцтві про інвалідність у важкій формі». Отримувачі допомог згідно з Федеральним законом про соціальне забезпечення чи федеральним законом про компенсацію мають право користуватися вагоном першого класу при поїзді залізничною дорогою з білетом другого класу. Інваліди, що пересуваються на інвалідній колясці, мають право на: 1) списання податків із транспортних витрат до 15000 км у рік (до 4500 євро); 2) безоплатний проїзд у громадському транспорті; 3) звільнення від автомобільного податку, якщо автомобіль записаний на інваліда; 4) володіння спеціальним парковочним посвідченням інваліда.

Інвалід, який вимагає постійного супроводу при користуванні громадським транспортом, має такі пільги: 1) супроводжуюча особа має право безоплатного проїзду в автобусі, поїзді і літаку по всій території країни; 2) при відвідуванні громадських заходів, виставок, музеїв тощо пільги є лише для однієї особи (інваліда чи супроводжуючої особи); 3) можна списати з податків при внесенні в декларації 767 євро як оплата проїзду супроводжуючої особи під час поїздки у відпустку.

Інваліди-сліпі мають право на: 1) списання з податків до 3700 євро; 2) отримання одноразової виплати на догляд у розмірі 924 євро на рік; 3) списання з податку транспортних витрат у розмірі до 4500 євро; 4) безоплатний проїзд у громадському транспорті; 5) звільнення від автомобільного податку, якщо автомобіль належить інваліду; 6) звільнення від податку на собаку; 7) отримання грошової допомоги для сліпих; 8) знижку при оплаті поштових відправлень, звільнення від мита на ТВ і радіо, знижку на оплату за користування телефоном; 9) володіння спеціальним парковочним посвідченням інваліда.

Інвалід, який не може самостійно пересуватися, вправі: 1) без підтвердження списати з податків транспортні витрати до 3000 км чи 900 євро; 2) з підтвердженням (при звіті) списати зверх 3000 км, але не більше 15000 км (4500 євро) з податків на витрати на поїздки, що обумовлені інвалідністю; 3) безоплатно користуватися громадським транспортом; 4) бути звільненим від сплати автомобільного податку при умові, що автомобіль записаний на нього.

Інвалід–глухий користується правом на безоплатний проїзд у громадському транспорті та на отримання спеціальної грошової допомоги для глухих. Інвалід з відміткою RF має право на звільнення від мита за користування радіо та телевізором та на знижку при оплаті телефону.

Інвалід, який потребує постійного догляду, має право на: 1) списання з податків до 3700 євро; 2) отримання одноразової виплати на догляд у розмірі 924 євро на рік; 3) списання з податків транспортної витрати в розмірі до 4500 євро; 4) безоплатний проїзд у громадському транспорті; 5) звільнення від автомобільного податку, якщо автомобіль записаний на інваліда; 6) знижку при оплаті поштових відправлень, звільнення від мита на ТВ, радіо, знижку за користування телефоном; 7) володіння спеціальним парковочним посвідченням. Ці пільги практично такі ж, як і в сліпих.

Для дітей-інвалідів допомога на дітей виплачується і після досягнення ними 27 років, якщо такі діти не можуть самі себе утримувати матеріально, а інвалідність була встановлена до досягнення ними віку 27 років. Вважається, що особа не може себе утримувати навіть при умові її праці, якщо її річний дохід не перевищує 7680 євро.

Власники парковочного посвідчення інваліда голубого кольору мають право: 1) стояти в зарезервованих для паркування місцях, якщо там вивішений символ інвалідної коляски і відсутні будь-які цифрові позначення; 2) перевищувати оголошений у дорожньому знаці час дозволеного паркування в громадських парковочних місцях; 3) проводити посадку та висадку у пішохідній зоні; 4) у місцях з оголошеним контролем часу паркування за допомогою парковочного годинника або через парковочний автомат, що продає квитки, паркуватися без обмеження часу; 5) паркуватися в районах інтенсивного вуличного руху навіть у місцях, які не визначені для паркування, коли при цьому не будуть створені перешкоди для проїзду.

У Німеччині існують різні варіанти навчання дітей з обмеженими можливостями:

- особливі школи – для дітей з порушеннями зору та слуху; проблемами з навчанням і розвитком (з проблемами мови, з психічними розладами, для душевнохворих); дітей-інвалідів; хронічно хворих дітей;

- спільне навчання – діти-інваліди відвідують школу разом зі здоровими дітьми, але при умові, що в школі створені відповідні умови: є медичний персонал, спеціально обладнані приміщення і навчальні місця, навчальні посібники тощо;

- особливі групи – існують як у загальноосвітніх, так і в особливих школах. У них за спеціальними програмами навчається до 8 дітей з різними проблемами в навчанні.

Роботодавці, котрі мають більше 20 співробітників, зобов'язані надавати людям з важким ступенем інвалідності 5% наявних робочих місць. Молоді інваліди повинні отримати професійну освіту, яка допоможе повноцінно брати участь у житті суспільства. Спеціальні установи професійної інтеграції – майстерні для інвалідів фінансуються державою і часто надають інвалідам не

тільки робочі місця, але і дах над головою. Будь-який інвалід, чиє здоров'я дозволяє хоча б декілька годин на день працювати без труднощів, може знайти роботу. В оголошеннях про прийом на вакантні місця часто вказується, що перевага надається інвалідам.

У країні є різні види житла для різних категорій громадян із розумовими і фізичними вадами, що забезпечують гідні умови проживання: 1) житлові приміщення без перешкод (відсутність сходинок, оптимальна ширина отворів для дверей, ліфтів, коридорів, ванних і туалетних кімнат); 2) квартири для спільного проживання; 3) будинки для інвалідів; 4) спеціальні установи для тих, хто потребує стороннього догляду.

3.5. 5. Соціальні пільги для окремих категорій

I. В Об'єднаних Арабських Еміратах для місцевих жителів-бедуїнів установлені такі соціальні пільги: 1) не платять за світло, воду і землю; 2) тим, хто вступає у шлюб, надаються котеджі під безвідсоткові позички плюс 119000 доларів; 3) отримують кредити під 2,5% річних строком на 30 років; 4) безкоштовна освіта, що включає навчання в початковій школі (6-9 років), середній школі (9-12 років), а в 18 років вручається сертифікат про освіту; 5) безкоштовне навчання в університеті та безкоштовне навчання за кордоном; 6) після завершення служби в армії рядовим видається компенсація в розмірі 25000 доларів; 7) медичне обслуговування безоплатне, а операції за кордоном оплачує держава. У країні немає жебраків, а індекс злиденності не обраховується.

II. У Лівії за правління Каддафі ВВП на душу населення складав 14192 дол. Вартість бензину складала 0,14 дол. У той же час для населення було встановлено багато соціальних пільг. На кожного члена сім'ї держава щорічно виплачувала 1000 дол. дотацій. Допомога по безробіттю становила 730 дол. Допомога в зв'язку з народженням дитини надавалась в розмірі 7000 дол. Молодим сім'ям на купівлю квартири держава дарувала 64000 дол. Безплатними були освіта, медицина, освіта і стажування за кордоном. Лівійці не платили за електроенергію і квартплату. Частина аптек були з безоплатним відпуском ліків. Надавались безвідсоткові кредити на купівлю автомашини і квартир. На відкриття особистого бізнесу надавались одночасна матеріальна допомога в розмірі 20000 дол. Існувала мережа магазинів для багатодітних сімей із символічними цінами на основні продукти харчування. При купівлі автомобіля до 50% його вартості сплачували з державної казни. Держава турбувалась про якість, наприклад, продуктів та ліків (за продажу продуктів із простроченим терміном придатності – великі штрафи, а за підробку ліків – смертна кара).

Тема 3.6. Реформування системи соціальних пільг

Негаразди в економіці, низькі зарплати і пенсії, стрімке зубожіння населення в перші роки незалежності України змусили державу певним чином впливати на ці процеси. Одним зі способів такого впливу стало безсистемне розширення пільг як за соціальною, так і за професійною ознакою. Через

короткий проміжок часу виявилось, що країна не спроможна виконати взяті на себе фінансові зобов'язання. Політики, практичні працівники, науковці заговорили про необхідність проведення реформування соціальних пільг.

Суттєвими недоліками діючої в Україні системи соціальних пільг, що змушує до проведення її реформування, є: 1) відсутність систематизації нормативних актів, які стосуються пільг, що призвело до непрозорості системи соціальної підтримки; 2) завищений обсяг соціальних зобов'язань для сучасного рівня економічного розвитку країни; 3) неповне фінансування соціальних зобов'язань держави, обумовлене їх завищеним обсягом; 4) недостатня адресність пільг; 5) низький рівень багатьох пільг; 6) складність отримання окремих видів соціальних пільг.

Пропозиції щодо реформування системи пільг офіційно висловлені у Стратегії заміни системи пільг на адресну грошову допомогу населення (2002 р.), проекті Концепції забезпечення адресності надання пільг окремим категоріям громадян (2004 р.), Стратегії упорядкування системи пільг окремим категоріям громадян до 2012 року (2009 р.), програмі економічних реформ на 2010-2014 роки „Заможне суспільство, конкурентноспроможна економіка, ефективна держава” (2010 р.). Аналітичні матеріали з цього питання були опубліковані Національним інститутом стратегічних досліджень, Луганським науково-дослідним інститутом трудових відносин Міністерства соціальної політики України, давались висновки експертними групами. Опубліковано безліч статей економістами, соціологами, юристами, практичними працівниками. Студентам для кращого розуміння суті реформ бажано з цими документами та публікаціями ознайомитись.

Причетні до реформ особи до цих пір не змогли скласти переліки категорій пільговиків, видів пільг та нормативних актів, які їх закріплюють, а також дати вартісну оцінку цих пільг. У ЗМІ називається від 116 до 350 категорій пільговиків, від 125 до 700 видів пільг, нормативних актів від 60 до 180, а кількість пільговиків від 13 до 28 млн. чол. Не зрозуміло, яку сьогодні роль відіграють пільги, які функції вони виконують і за якими принципами вони надаються.

Однією з проблем є наявність так званих професійних пільг, які, з одного боку, відносяться до трудового права, а з іншого, – до права соціального забезпечення. Пільги працюючим, що за змістом тотожні пільгам для непрацездатних, безумовно, відносяться до права соціального забезпечення. Наявність пільг за службовою ознакою обґрунтовується тим, що вони покликані заохочувати працівників складних і суспільно значущих професій, а також залучати працівників до роботи у сільській місцевості. Викликає великий сумнів, що таке заохочення стосується народних депутатів, членів Кабінету Міністрів, прокурорів і деяких інших держслужбовців. До речі, у багаточисельних публікаціях зазначається, що встановлення пільг особам за професійною ознакою загалом залишається досить спірним питанням, багато науковців, експертів та, зрештою, представників влади, причетних до реформування системи пільг, погоджуються, що ці пільги слід скасувати або переглянути і суттєво обмежити, оскільки вони є пережитком радянської

системи, за якої були встановлені. Указані пільги повинні бути замінені гідною зарплатою. Нині пропонується професійні пільги надавати з урахуванням прожиткового мінімуму чи за рахунок роботодавця.

Однією з перешкод на шляху реформування соціальних пільг була ст.22 Конституції України, яка не допускає звуження змісту та обсягу прав і свобод. Відносно неї Конституційний Суд України 26 грудня 2011 року прийняв рішення, згідно з яким передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення. Указане рішення Конституційного Суду України дає юридичні підстави звужувати зміст та обсяги існуючих додаткових прав (пільг) у сфері соціального забезпечення.

Одним зі шляхів реформування пільг є їх монетизація, тобто заміна натуральних послуг, які надаються пільговим категоріям громадян, грошовою адресною допомогою. Метою монетизації є скорочення бюджетних видатків і через це заміна натуральних пільг адресною допомогою об'єктивно призведе до скорочення обсягів допомоги пільговикам. Теорія монетизації пільг має своїх прихильників і противників. Сильною стороною перших є те, що надавачі послуг отримують реальні гроші (за всі пільгові послуги люди будуть платити за ринковими цінами), що дасть можливість їм нормально розвиватися, а також зникне ряд корупційних схем розкрадання бюджетних коштів. Слабкою стороною є відсутність ясності щодо способів проведення монетизації та технічного забезпечення її здійснення. Противники монетизації заявляють, що вона нічого не дасть, необхідно лише упорядкувати надання пільг. Як прихильники, так і противники виступають за надання соціальних пільг з урахуванням доходів претендентів на них, що суттєво зменшить кількість пільговиків.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 року № 117 запроваджено Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги (ЄДАРП). Його недоліком є те, що в ньому реєструються лише особи, які звернулися за відповідною пільгою. Якщо особа має право на пільгу, але не порушила клопотання про її надання, у цей реєстр вона не попадає, тобто ЄДАРП не дає реальної картини кількості пільговиків в Україні. В окремих публікаціях зазначається, що пільгами користується десь половина пільговиків, а інша через складність оформлення відповідних прав чи незнання соціального законодавства (своїх прав) ними не користується, а держава фінансує десь п'яту частину від потреби.

Соціальні питання регулюють щонайменше 170 законів України, 400 постанов Кабінету Міністрів України, 1100 відомчих і міжвідомчих наказів щодо соціального захисту осіб похилого віку, надання соціальних послуг різним категоріям осіб і сімей у складних життєвих обставинах, соціальної захищеності інвалідів, охорони дитинства, допомоги чорнобильцям, надання житлових субсидій тощо. Рекомендується з метою приведення у відповідність соціальних зобов'язань уряду з економічними можливостями держави провести повну інвентаризацію існуючого соціального законодавства, зокрема провести вартісну оцінку існуючих законів соціальної сфери. За кожним законом соціальної сфери закріпити джерела фінансування, зокрема, кошти бюджетів

різних рівнів, кошти соціального страхування, а також альтернативні джерела. Перенести фінансові витрати на соціальну сферу з державного на регіональний рівень. На законодавчому рівні запровадити чітке правове розмежування компетенції за рівнем виконавчої влади, забезпечити відповідність між виконуваними функціями та необхідними ресурсами, визначити відповідальність усіх рівнів державної влади при реалізації соціальної політики. Пропонується також установити законодавчим актом єдиний порядок надання пільг і визначення кола осіб, які мають на це право.

Вважається, що набагато простіше реформування соціальних пільг здійснювати шляхом внесення змін до діючих нормативних актів, а саме: 1) скасувати всі фінансово не забезпечені пільги, тобто ті, які впродовж певного часу не надавались відповідно до Закону України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік; 2) скасувати всі пільги, які в ринкових умовах втратили актуальність; 3) надання пільг за соціальною ознакою пов'язати з доходом їх отримувачів, тобто прив'язати до реального прожиткового мінімуму; 4) упорядкувати пільги за професійною ознакою через скасування пільг, що тотожні тим, які надаються за соціальною ознакою малозабезпеченим верствам населення. При більш радикальних заходах, наприклад, при монетизації пільг, скороченні кількості категорій осіб, які мають право на певний вид пільг, необхідно приймати нові нормативні акти і скасовувати чинні.

Передумовами успішного реформування діючої системи соціальних пільг є: 1) досягнення консенсусу різних політичних сил щодо підходів до таких перетворень; 2) наявність реальної, а не декларативної політичної волі провести таке реформування; 3) дійсна, а не на словах, боротьба з розкраданням бюджетних коштів, корупцією і тіньовою економікою, що суттєво наповнять казну; 4) скасування професійних пільг, що тотожні соціальним (для незапрацездатних осіб).

Запитання для роздумів, самоперевірки та повторення

1. Дайте визначення правових пільг.
2. Що таке соціальні пільги?
3. Назвіть основні ознаки соціальних пільг.
4. Які функції виконують соціальні пільги ?
5. При яких підставах надаються соціальні пільги ?
6. За якими критеріями проводиться класифікація соціальних пільг ?
7. Назвіть види основних соціальних пільг.
8. Перерахуйте основні суб'єкти права на соціальні пільги.
9. Якими пільгами користуються учасники бойових дій ?
10. Якими пільгами користуються інваліди війни ?
11. Якими пільгами користуються учасники війни ?
12. Які пільги надаються дітям війни ?
13. Які соціальні пільги надаються в Німеччині ?
14. Які соціальні пільги надаються в США ?
15. Які соціальні пільги надаються в Швеції ?

Список використаних джерел

Боярчук Д. Підходи до реформування пільгових послуг в Україні / Д. Боярчук, В. Герасимова, І. Орлова ; Центр економічних та соціальних досліджень. – К., 2009. – 83 с.

Галаганов В. П. Право социального обеспечения : учебник / В. П. Галаганов. – М. : Юрайт, 2011. – С. 525-539.

Дергачев В. Ближневосточная солидарная модель государства [Электронный ресурс] / В. Дергачев // Аналитическая геополитика, т. 5. – Режим доступа : http://dergachev.ru/analit/Near_East.html.

Итоги революции в Ливии: «Социальная политика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://> - .

Кочемировська О. А. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні / О. А. Кочемировська, О. М. Пищуліна. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – 54 с.

Кошелева Г. Пільги в країнах ЄС і система соціального забезпечення у США / Г. Кошелева, В. Крютченко // Соціальний захист. – 2005. – № 5. – С. 41-44.

Лопушняк Г. Теоретичні засади реформування державної системи соціальних пільг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/20011_2/11lgsspu.pdf.

Лопушняк Г. Удосконалення класифікації соціальних пільг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Chem_biol/Vldau/APK2011_18_1/files/11lgsbiu.pdf.

Льготы и пособия многодетным матерям в России и в мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://semya.org.ru/media/mothers.../rian/info.html>

Малько А. В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики / А. В. Малько // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 10-22.

Малько А. В. Правовые иммунитеты / А. В. Малько // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 11-22.

Малько А. В. Привилегии как специфическая разновидность правовых льгот / А. В. Малько, И. С. Морозова // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 143-156.

Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения : учебник / Е. Е. Мачульская. – М. : Юрайт, 2011. – С. 458-476.

Международный опыт организации системы социальной помощи. На примере пяти стран. – М. : Международное бюро труда, 2004. – 128 с.

Морозова И. С. Льготы в российском праве (Вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук / И. С. Морозова. – Саратов, 1999. – 185 с.

На пенсию за рубеж [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://> - .

Обзор: права инвалидов. А как за границей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mioby.ru/novosti/obzor-prava-invalidov-a-kak-za-granicej/>.

Опыт реабилитации инвалидов за рубежом [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.znate.ru/docs/index-252606.html?page> .

Права и льготы инвалидов в Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://recht.germany.ru/diverse.db/items/45.html?op=>.

Права инвалидов в ежедневной практике – законодательный опыт Великобритании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.invalist.ru/reabilitaciya-invalidov/prava-invalidov-v-velikobritanii/>.

Право социального обеспечения России : учебник / М. О. Буянова, К. Н. Гусов (и др.). – Москва : Проспект, 2011. – С. 560-582.

Реформа соціального захисту: результати громадського моніторингу. – К. : Фонд суспільної безпеки. Міжнародний фонд „Відродження”, 2012.

Реформування системи пільг / Міжнародний центр перспективних досліджень. – К., 2004. – 76 с.

Рогожина Н. Н. Зарубежный опыт предоставления субсидий на приобретение жилья гражданами с невысоким уровнем доходов / Н. Н. Рогожина, А. А. Туманов. – М. : Фонд «Институт экономики города», 2007. – 96 с.

Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у сфері соціального забезпечення / С. М. Синчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 56. – С. 301-306.

Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення / С. М. Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридичні науки. – 2011. – Вип. 52. – С. 234-242.

Синчук С. Соціальні пільги як вид соціального забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://Law School.lviv.ua>.

Сташків Б. І. Пільги у праві соціального забезпечення : навч. видання / Б. І. Сташків. – Чернігів : ЧДІПСТП, 2011. – 176 с.

Стопчак А. Ю. Історичні аспекти виникнення та еволюції соціального захисту населення в Україні / А. Ю. Стопчак // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 1. – Т. 1.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Богдан Іванович Сташків

ВСТУП ДО ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Навчальний посібник

Літературний редактор

Коректор

Комп'ютерна верстка і макетування

Л.М. Сила

О.С. Смєлова

В.М. Олефіренко

Т.В. Коваленко

Підписано до друку . .2013. Формат 60х84/16.

Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. – 13,5. Обл.-вид. арк. – 16,1.

Тираж 300 пр. Замовлення № .

Редакційно-видавничий відділ Чернігівського державного технологічного університету
14027, Україна, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 840 від 04.03.2002 р.